

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗІЇ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

КНИЖКА X.

За жовтень 1901 року.

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

ЗМІСТ

десятої книжки за жовтень 1901 року.

	Стор.
<i>Наш альбом :</i>	
Із поезій Сергія Павленка, I—X	1—6
Із поезій Сильвестра Яричевського, I—VI	6—8
Із поезій С. Грущенка, I—II	8—10
<i>Чужа жінка</i> , оповідане Петра Шелеста	11—34
<i>Вирід</i> , оповідане Осипа Шпитка (далі)	35—61
<i>Арсен Яворенко</i> , драма Б. Грінченка (кінець)	92 80
<i>Трицять від ста</i> , оповідане Матильди Серао (кінець)	81—107
<i>Із оповідань Мультигалії :</i>	
I. Про притчу	108—109
II. Галапаси	109—110
III. Налисники з салом	110
IV. Конфесії	110—111
V. Провидінє	111—113
VI. Матвія гл. XIX	112—115
VII. Із Ідей	115—116
<i>Із переспівів Павла Грабовського : Ілля Муромець</i> (великоруська біліна)	117—124
<i>Сервітути і розмежованє ґрунтів на правобережній Україні</i> , Ф. І. Немоловського (кінець буде)	1—11
<i>Будучність гімназій</i> , уваги проф. дра Фрідріха Паульзена	12—34
<i>Уваги на сучасні теми :</i>	
I. Заборона Літерат.-Наук. Вістника в Росії, Ів. Франка	35—39
II. Про нашу літературну мову, А. Кримського	39—48
III. Московська ластівка на Галицькій Русі, Ів. Франка	47—51
<i>Хроніка і бібліоґрафія</i>	1—13

Літературно-науковий

ВІСНИК.

ВИДАЄ

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

За редакцію відповідає: Володимир Гнатюк.

Річник IV. Том XVI.

У ЛЬВОВІ, 1901.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

891.7905
LIN
v. 4
no. 10-12

З М І С Т.

	Стор.
<i>Наш альбом:</i>	
Із поезій Сергія Павленка, I—X	1—6
Із поезій Сильвестра Яричевського, I—VI	6—8
Із поезій С. Грущенка, I—II	8—10
Із поезій Ф. Шелудька, I—VII	125—129
Lasciate ogni speranza, Кат. Гриневичевої	129—130
Із поезій М. В., I—III	130—132
<i>Чужа жінка</i> , оповідань Петра Шелеста	11—34
<i>Вирід</i> , оповідань Осипа Шпитка 35—61, 155—188, ...	262—288
<i>Арсен Яворенко</i> , драма Б. Грінченка	62—80
<i>Трицять від ста</i> , оповідань Матильди Серао	81—107
<i>Із оповідань Мультигалі:</i>	
I. Про притчу	108—109
II. Галапаси	109—110
III. Налисники з салом	110
IV. Конфесії	110—111
V. Провидіння	111—113
VI. Матвія гл. XIX.	112—115
VII. Із Ідей	115—116
<i>Із переспівів Павла Грабовського:</i>	
I. Ілля Муромець	117—124, 361—362
II. Св'ятогор	362—363
III. Як перевелись богатирі на св'ятій Русі	363—364
<i>З принціпа</i> , оповідань Охріма Варнака	133—154
<i>Візник</i> , з нотаток мисливця, М. Корчинського	155—183
<i>Перед досвітом</i> , драма Ст. Вакано	196—234, 317—350
<i>Поручник Густль</i> , новеля А. Шніцлера 235—251, ...	351—360
<i>Із П. Якубовича: Перед світом</i>	252
<i>Над морем</i> , фрагмент, П. Карманського	253—255
<i>Московська „каверза“</i> , оповідань Гр. Коваленка-Кол.	256—261
<i>Між духовними батьками</i> , нарис Антипа Гонти	289—298
<i>Візня костей</i> , Л. Т.	299—300
<i>За один рік</i> , нарис Андрія Верховинця	301—313
<i>На півночі</i> , Ю. С.	314—316

	Стор.
<i>Сервітути і розмежуванє ґрунтів на правобережній Україні</i> , Ф. Немоловського 1—11, 69—87,	150—158
<i>Будучність Гімназій</i> , уваги проф. дра Фрідріха Паульзена	12—34
<i>Уваги на сучасні теми :</i>	
I. Заборона Літерат.-Наук. Вістника в Росії, Ів. Франка	35—39
II. Про нашу літерат. мову, А. Кримського	39—48
III. Московська ластівка на Галицькій Русі, Ів. Франка	47—51
IV і VIII. <i>Справа українсько-руського університету у Львові</i> , Володимира Гнатюка 95—100,	159—175
V. „Славянскія начала“ д. Вергуна, Івана Франка	100—103
VI. Національна школа та „сердечное попеченіє“, Л. С. К—а	103—105
VII. Доступність освіти в Росії, Вол. Дорошенка	105—108
IX. Федькович концертант і прелєтент, Івана Франка	175—177
X. З поля народньої освіти в Росії, В. Д.	177—179
XI. Соті роковини прилученя Грузії до Росії, Українця	179—180
<i>Зі споминів засланого без суду</i> , Мик. Ковалевського	52—68, 128—149
<i>Новини нашої літератури</i> : III. Ідеальний батько, оповід. Л. Яновської, В. Л—ка	88—94
<i>Микола Ковалевський</i> , М. П. (з портретом)	109—110
<i>Народопросвітні книжки</i> , Вільхівського	111—127
<i>Хроніка і бібліографія</i>	1—13, 14—22, 23—30

Generated on 2015-07-12 07:00 GMT / http://hdl.handle.net/2027/luug.30112001469417
Public Domain in the United States; Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

НАШ АЛЬБОМ.

ІЗ ПОЕЗИЙ СЕРГІЯ ПАВЛЕНКА.

1. То приснилось мені.

У великій журбі
Міркував я собі:
Чом мужиче житя
В нас іде без путя?
Чом у нас на селі
Хлібороб без землі,
Чом кругом біднота
І сліпа темнота?
Думки тяжкі, сумні...
Раз здало ся мені:
Зворушились в селі,
Накупили землі,
Біля неї гуртом
Всі працюють селом,
Але в кожного є
Ще й хазяйство своє.
Ходять три череди,
По городах сади,
Всяк убрав ся, мов пан,
Носить гарний жушан;
Всі податки сами
Платять ще за віми,
І нема пауків
Розорять мужиків.
Банк в селі завели,
Лад усюди дали:
Є читальня, шпиталь,
І аптека, й коваль,
Агроном, і кравець,
Лікарь, столяр і швець...

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК. X.

Мають школу, де вчать
І хлопчат і дівчат
Всім наукам таким,
Щоб не бути сліпим.
Вчать, як сіять і жать,
Коли й де що сажать,
Там же вчать ремеслу —
Ковать, строїть, шевству...
Навіть дьоготь як гнать
І тому в школі вчать.
По братерськи живуть,
Нігде сварки не чуть,
Приютили по вік
І німих, і калік;
Не чуть плачу нігде,
Ніхто красти не йде,
І що правдою звуть —
По тій правді й живуть...
Ніби нічого й ждуть —
На землі благодать!

. . . . .
Мес голодний завив
І мене розбудив...
То приснилось мені
Те, що так не вдавні
Було в думці. Як раз
Тоді вийшов приказ
Заснувать для селян —
Козаків і крестян
„Банк земельний“. Тоді

Люд в страшній нужді
 Все своє позбував,
 З банку грошей набрав —
 І усі на селі
 Накупили землі.
 Та даремний замір!
 Став в кешенях простір:
 Ні шага! А довгів
 Більш, ніж мали моргів!
 Бо за землю усяк
 Збув останній сірак,
 А селянський шинкарь
 Весь скупив інвентарь...
 І не справив ся тут
 Той зuboжений люд —
 Нічим землю орать,
 Нема чим засівать,
 А щоб раду знайти —
 У шинок стали йти...
 І пішло все дарма,
 Бо рятунку нема!
 Ще случивсь недорід,

Умірать став нарід
 І настала нужда...
 Батька син осужда,
 Вбива дядька небіж,
 Пішли п'янство, крадіж,
 Сварки, бійки, позви...
 Всяк позбувсь голови,
 А процент так наріс,
 Що й багач би не звіс!
 І нещасні кунці
 Розорились в кінці,
 А зuboжили так,
 Що не стало й собак!...

...
 І в великій журбі
 Міркував я собі:
 Чом мужиче життя
 Так іде без путя?
 Чом у нас на Русі
 Темні трохи не всі?
 Як біді допомгти
 І до щастя дійти?*)

2. Дві зміни.

Настає вже зима,
 Починаєть ся,
 Снігом чорна земля
 Устиляєть ся.
 І життя вже кипить
 Ярмарковее —
 На базарі везуть
 Жито новее

Настає і весна
 Починаєть ся,
 У травницю земля
 Убіраєть ся...
 А життя?... Потекли
 Сльози річкою:
 Хлібороби пішли
 За позичкою!

3. В Петербурзі.

Горе на чужині!
 Вбоге серце ние,
 Море сумних думок
 Хвору душу миє...

І всюди чужії --
 Ні з ким говорити,
 Ні з ким наболілу
 Думку поділити.

*) Тут розказана правдива історія одного села на Україні. Як заснували крестянський банк, щоб мужики скуповували землі, то мужики кинулись купувати землю, не вважаючи на те, чи вона варта тій плати, яку хотіли. Думали, що каса гроші подарує і земля все таки достанеть ся дешево. По збували все, що мали, на доплату і з запомогою банку накупили землі. Але треба орать — нічим! Ще назичили. Коли підійшли два неврожаї! Банк требабував плати й процента, а грошей не було і землю продали з торгів глитаєм, а мужики zostались старцями. Таких випадків було досить і після сього банк polegчив умови позик і розплаток. Але діло й тепер дуже кепське.

Куди-б не пішов я —
 Ніяк не забуду
 Ні рідної хати,
 Ні рідного люду;
 І жду — виглядаю
 Щасливу годину,

Коли вже полину
 На свою Вкраїну.
 Там небо блакитне,
 Там сонечко сяє,
 Там люде привітні,
 Соловей співає...

4. До портрету.

(Посв. Н. М. Богомольцевій).

Стоїть замислена, три пальці до чола
 Приставивши, когось неначе виглядає...
 Як квітка весняна, що зараз розцвіла,
 Головка у вінку цікаве щось гадає...
 „Хто ти? Я хочу знать! Звідкіль прийшла до нас?
 Яка ясна зоря з'явила ся тобою
 І стала ще ясніш? Ти з неба узялась —
 Таких не бачив я між людською гурбою“.
 „Хто я? Про те спитай пахучий мій вінок,
 Коли бував ти там, де їздять на Пегасі;
 Балачку я веду розмовою квіток,
 А там знайти мене, де музи, на Парнасі“.
 Сказала, свій вінок покинула мені,
 Як мрія чарівна від разу десь поділась...
 Зістав ся я один, не сплю, а наче в сні,
 Здивований стою і кров як загорілась...
 В вінку були рослини розмаїтих квітки:
 Барвінок і нарцис, любі-мене дрібненькі,
 Фіялки, резеда, левконії, братки,
 Горошок запашний, волошки голубенькі,
 Конвалії, любисток, рута, розмарин,
 Зірки, красоля, іріс, ряст і жіржини,
 Де кілька повних рож, на диво білий крин...
 Вбачаю по квітках: ти муза України!
 І знов в вінку своїм з'явила ся вона
 І слово ласкаве із уст її почулось:
 „Вінок моя емблема; той мене впізна,
 Чне до України щиро серденько горнулось.
 В вінку моїм що квітка — думка провідна:
 Тут щирість і кохання, певність і відвага,
 Тут воля, самостійність, згода всіх єдна,
 Напрямок до розвитку, вартість і повага...
 Я долю виглядаю, щастя України,
 Де діла ся, куди зайшла її зоря?
 Чом хмари навісні на жалують руїни,
 Нависли і не йдуть далеко за моря?

Земля в квітках, а сумно — сонечка нема,
 І діти матері свої не шанують,
 Неначе пуста в серці, а в душі зима,
 Негарні почуття і заміри панують...
 Та все-ж талан і розум ще не вмерли там,
 А з ними і життя, і воля, і надія...
 Спитав — хто я, з відкіль? Тепер ти знаєш сам:
 Я доня України, і краса, і мрія!
 Промовила і зникла...

5. Розум.

Раба всесвітнього закону,
 Природа мертва і німа
 Міняє завше по сезону
 Своє навколо І нема
 Такого літа, як зима!

Весна пройшла — настало літо,
 І все, весною що зійшло,
 Росло і красувалось квітом,
 Так само, як торік, дійшло,
 І в инше що не перейшло.

І знає всяк, що як посіє,
 То згодом будуть там збирать,
 Бо що зійшло — росте і спіє;
 І зна, що будуть знов орать,
 І зна, що треба умірять.

Так скрізь, де є закон природи,
 Бездушний і німий сліпець...
 Але не так живуть народи:
 В їх розум править, як вінець
 Всього, що в світ послав Творець.

Безмірний, дужий і невмовний
 Сезона він нігде не знав,
 Для себе сам закон він повний...
 І тим того, що геній дав,
 Ніхто ще й досі не вгадав.

І дум високих поривання
 Ніхто спинити ще не вмів,
 А замірів сьвятих жадання,
 Як кров, у серці всякий грів,
 І знищити ніхто не сьмів.

6. Бажання.

О Господи, мій Боже, милий!
 На все стає у Тебе сили:
 І щоб завзятих замирять,
 І щоб упертих покорять,
 І щоб добром своїм на віки
 Не поминають навіть каліки.
 Не забирай же Ти надії
 Що кращая з частин Росії,
 Україна духом оживе
 І мати-ме життя нове
 В братерстві, правді та освіті,
 Що буде висшою на сьвітї,
 Без зради, без війни, у згодї,
 Що виросте своє в народї
 І стане сьвітлим, як зоря,
 Як слава Вічного Царя!

7.

<p>Душа болить, немов з навроку, Щоб стало легше, то навряд, Бо день до дня і рік до року Сумними тягнуть ся підряд. І далі важче все стає: Темніє сонечко моє, Надії зраджують мені, І думи тяжкі та сумні</p>	<p>Ще гірше стали турбувать Мій розум, серце шматувать... . . . . . Коли вже стане та весна, Коли розбудить всіх вона, Коли-ж то будем жити ми Як слід: братами і людьми?</p>
--	---

8. В дорозі

з Ямполь до Вільшаної.

<p>Не скачи, борозний коню, Втомиш ся, козаче! Не дадуть тобі спочити, Чи й раніш доскачеш. І оброку не прибільша — Скажуть, ти не в плузі, А почтарь про себе дбає, Не вважа послужі. Може хочеш ямщикові Добре догодити, Щоб „на чай“ для його більше З мене заробити? Скачеш тим, що молодий ти, Недавно купили,</p>	<p>Ще дзвінок тобі не в'їв ся, Ще не стратив сили? Степ, як думка та широкий, Невільний, як воля, На вузьких смужках мужичих Вся людська доля... Лан широкий богатирський — Жита половіють, А мужичі покарузли, Без колося спіють. На ланах і всі ярини, Як на плесі ряска... Люде кажуть, що у Бога Не для всіх є ласка.</p>
--	--

Вправо місяць повновидий
Тільки що яснїє,
З ліва сонце ховаєть ся,
Небо червонїє...
Соловейко виспївує
В яру на ліщинї,
Одмовляє перепелка
Щасливїй дружинї.

Жайворонок на добранїч
Голосно співає,
Лїче вік комусь зазуля,
Вїтрець повіває...
Гей, слово, химерна, що ти?
Чого покотилась?
Чого серце защемїло,
Душа засмутилась?!

9.

Що, козаче, притомив ся?
Тяжко воювати зло!
Зблїд, змарнїв і засмутив ся,
Зло-ж сьмієть ся навколо...

У борнї розтратив сили,
Щире серце пригвїтив,
А наблизивсь... до могили! —
Тільки віку вкоротив.

10.

Щоденна немилая скрута
Здоровя мое їзсушила
І волю, неначе отрута,
На нївець звела, підточила.

Нїгде запомогї немає.
І скрїзь перешкода ледача...
Чи сїлячка тут винна людська,
Чи може така моя вдача?

ІЗ ПОЕЗИЙ СИЛЬВЕСТРА ЯРИЧЕВСЬКОГО.

1. Невиспівані пісні.

Невиспівані ще пісні
лежать на мого серця дні —
і в ясну днину, тиху нічку
мельодий лють сріблїстї річку,
жите осьвїчують менї
невиспівані ті пісні...

Невиспівані ті пісні
при всїм розкішнїм полуснї
задзвонять і в грївні акорди
і диких страстїй темнї орди
на ум ведуть — ах, навїсні
невиспівані ті пісні...

Вїдень 4/VII, 1900.

2. Коли побачиш...

Коли побачиш втішного хлопчину,
що ясним оком дивить ще на сьвіт
і радісно витає божу днину,
що иньшим в дар несе кривавий піт
і біль з гадючозубою журбою —
остав, остав його іще в спокою!

Бо небом та його щаслива хвилька,
в якій безжурний він ідеаліст.
Прийде пора — мине той рай мотилька
і він пізна життя пекольний зміст,
навчить ся він без болю, стону, шепту
важку витати злої долі ленту...

24/8 1900.

3. Не жаль мені...

Не жаль мені за тими днями.
в яких пестивсь надії снами,
в будучність вірив ясну —
не жаль, бо щевли сні, знімили
пісні, що з серця так летіли
в ту ярь життя прекрасну.

Не жаль мені, бо не багато
прийшло добра у рідну хату
від тих пісень огнистих —
жаль тільки запалу сьвятого
і молодого щастя того
алмазів промінистих...

4. З днів трагедії.

Прегарний май заблис на сьвіті,
вквітчалась пишно так дубрева,
гуде дзвінка природи мова,
пчола в пиваєть ся на цьвіті
в широкім полю...

Ай, раз було: ті любі звуки
гуділи громом наді мною!
ах, я не мав душі спокою
і пив і пив і пив з розпуки
в безмежнім болю...

Відень, 1900.

5. Елегія.

Мяккі, сріблесті місячні струї —
 неначе любки легкі поцілуї
 пестять мою понурую задуму,
 згадок наводять рій.

Так жалібливо заглядають в душу,
 що тяжко-гірко сумувати мушу,
 бо от -- з'являєсь серед мислей тлуму
 вік молодечий мій.

В здоров'є, силу молоду одітий,
 веселощами-рожами сповитий
 він сьміло поступа в життя дорогу
 посеред мрій-надій — —

Потому — горе, болі і киреї
 і мелянхолія, як гріб мові
 весни і сонця мого золотого —
 вірок, пісень, надій...

Відень, 22/8 1900.

6. Ти любиш...

Ти любиш. Се з очий твоїх
 читаю: ти сумна -- журлива,
 в лиця утік твій ясний сьміх,
 ти дуже, знати, нещаслива.

Ти нещаслива, бо в його
 там серці пусто, глухо, тихо,
 в його душі так студено,
 її тяжке пришибло лихо.

Не в силі він любить тебе,
 бо грудь гадюка сповиває
 і всякий час її жере,
 чутє любови убиває.

Ти любиш .. Довгож так будé?
 Утихне нута жаліслива,
 колись любов та прогуде
 і станеш ти знов — нещаслива...

ІЗ ПОЕЗИЙ С. ГРУЩЕНКА.

1. У Петрівку.

Спжу собі над водою, Над Бугом рікою, А круг мене сінокоси, Вбранії травою.	Коса блисне, счервоніє Вбраня на дівчині.
Простягла ся, покіль видно, Зелена рівнина, Сюди, туди позираєш : Душа з тіла лине !	Он біліють ся рядами Косарськії спини ; Потягли ся здовж покоси : Гине барва, гине !
Вітрець стиха повіває, Таємне щось квілять, По травиці ввихаючись Котить дрібні хвилі.	А осьдечки дівча красне Копиці складає, Горне сіно грабельками, Пісню затягає.
Пишний килим простелив ся, На нім барва гнеть ся ; Поміж нею, мов та бинда, Бистра річка веть ся.	Тота пісня плине лугом, Вітрець ген розносить, А той бравий косарина І моргає, й косить.
Біжить вона зарічками, Колінця виводить ; Мережає луг зелений Сріблястим розводом.	Кинув оком по-за лугом А там косогори, А там ліс стоїть стіною — Зеленеє море.
Подекуди вже товчить ся Невтомна людина :	Поріє хвилями й брилює Пишною красою... Боже милий ! Сам не знаю, Що дієсь во мною...

2. В осени.

Ой, не спішись на захід, сонце миле !
Пожди ще трошечки, хвилиночку постій,
Нехай під лагідним проміннячком твоїм
Душа намучена здобуде супокій.

Сьвіті мені, розгрій застиглу кров,
Не дай заскнипіти в осінній, сірій млі,
Ласкавий блиск довкола геть розлий,
Розваж мене в моїй самотиї !

Бо важко так мені, бо сили вже нема,
Нудьга, як ніч, на серце налягає,
І гасне бравий дух, і сьвіт сей, як тюрма —
З усіх боків неначе мур стискає.

Чи быть мені, чи краще вже не быть?
 Се прокляте питання не щезає,
 Слідом моїм біжить, до мене промовляє,
 Мов та мара у-вічі зазирає.

Тай нащо справді, быть, чого ще тут чекать?
 Чим жити? будучим, сучасним, чи минулим?
 Кому потрібен ти, хто може відчувать
 Всі пориви твої й болінне серцем чулим?

До чого доведуть бажання всі твої,
 Як викохав ти заміри всі сьвяті?...
 Ні! скоштувавши всмак злиденного життя,
 Не досягнеш во вік жаданної мети.

Але чи вже не быть і щезнути, як дим?
 Розвіятись в повітря, як пилінка?
 І безліч щирих дум, і в серцеві вогонь
 Від разу загасить, немов яку вуглинку?

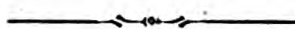
До чого-ж викохав так пильно ти свій скарб,
 Старанно виховав від ока навісного?
 Не вже не встигнеш ти ним блиснуть при людях,
 Та душі їх схилить до чистого, сьвятого?

Тай сором, сором — гей! в початку йно борні
 Схилити голову, зрікати ся надії,
 Не давши ся в знаки, пятами накивать
 Й усмішку викликать в очах людей глумливих!

А потім ані-ні, й словечка про тебе,
 Так наче-б ти не був і на сьвіт не родив ся
 І море людськості, як завше, загуде,
 Запінить ся собі — й сліду нема, де дів ся.

Так ні-ж, ще поживу, ще сили раз зберу,
 Ще вдарю з опалом і буду в пень рубати
 Той хмурний ліс, що навкруги поріс,
 Ще буду братню до праці закликати!

Ні, не спішишь на захід, сонце красне!
 Ще раз один на мене глянь з-за хмар!
 Прости мені мій смуток та відчай;
 Ти війдеш знов, і я ще встану незабаром.

ЧУЖА ЖІНКА.

Оповідане ПЕТРА ШЕЛЕСТА.

— Я можу покохати тільки дівчину. Струнку як тополю, брюнетку, з чорними та блискучими очима і при тому таку, яка ще ніразу ніякого чоловіка не поцілувала, нікого навіть в думках не кохала... Ось яка буде моєю дружиною.

— Фі! який-же ви брудний, який мізерний... Ну, конешне, і придане у неї мусить бути чимале?

— Буде й придане...

— Ви... розпусник!

— Буде й придане. Але для мене придане — се щира душа, ясний розум, освіта... Що-б до того дружина моя була людиною музикальною... а перед усім свідомою Українкою.

— І тільки всього? Не багато й бажаєте.

— Ви знаєте: я своїй дружині дам немало, конешне, не з матеріального боку. То й собі потребую відповідного етичного цензу. Багато даю і взяти хочу багато.

— А й справді своїй дружині ви дасте не мало: сі свої тридцять і три роки!

— Що-ж? Се-ж найкращі літа. У такі літа й Христос у перший раз з'явив ся перед народом.

— О, я знаю, ви розумненькі... коли доводить ся себе похвалити. Ну, а хіба мені не дано ніякого „етичного цензу“? Ви-ж самі нераз казали, що я й музикальна і освічена і громадська і свідомо... Тільки от що: я білява і з блакитними очима, а то-ж усе єсть і в мене?

— Але-ж у вас єсть і чоловік?

— Єсть у мене ще й дитина! А до того-ж я і чоловіка свого вже цілувала. Правда, ви знаєте, що я не любила і не люблю його, що я люблю й любити-му одного вас, вас одного! що я для вас усе, усе зроблю...

— Та се я вже чув. Я ще знаю й те, що ви ексцентрична й сентиментальна; та мої думки тепер далеко від усяких сентиментів. Хиба ви не знаєте, що мене хочуть знову вислати кудись із сього міста?

Зіна в мент сплотніла. Враз бризнули з її очей дві краплисті сльози і мов дві перли скотились по виду і десь зникли. Таких несподіваних сліз вона ще ніколи не знавала.

Він, зворушений сим, підвів ся з крісла і тихою ходою з засмученим видом вийшов із кабінету до гостинної, де гомоніла на той час молодіж, де грали в карти поважні гості.

— Як вона мене любить, як щиро, як кріпко любить! — думав він не то з жалем, не то з досадою. Зіна-ж непорушно сиділа в кріслі і дивила ся йому в слід крізь сльози.

Смерть запанувала в її душі, як тільки він вийшов. Йй уже уявляло ся, як його зараз схоплять, повезуть кудись далеко і більше вона його ніколи, ніколи не побачить.

Та Зіна майстерно вміла орудувати своїм почутем. Трудно було тому, хто мало знав її духовий уклад, попередити, коли їй справді весело, коли сумно. Між людьми вона ніколи не хотіла бувати сумною, а через се всі бачили її завжді веселою, жартовливою. Навіть чоловік її не міг зрозуміти, через віщо, наприклад, сьогодні його жінка така занадто весела. Чим важче було їй на душі, тим більше сьміху, більше жартів та пустощів вона виявляла перед сторонніми, доходячи иноді справді до ексцентричності.

Посидівши з хвилину в кабінеті, Зіна раптово схопила ся на рівні ноги, провела хусткою по виду, причепурила злехка волося і те-ж пішла в гостинну, веселенько підспівуючи:

Єсть у мене топір, топір
І кована бляшка;
Не бою ся ані Німця,
Ані того Ляшка.

Її зараз же оточила молодіж, панночки та панничі,
і всі просили співати гуртових пісень. Зіна завжді за-
правляла гуртовими співами.

Тихо, тихо Дунай воду несе,
А ще тихше дівка косу чеше...

Чистий, дзвінкий, вабливий голосочок панував над
усім гуртом. Се був голосочок Зіни. Вона вся розчерво-
ніла ся. Її світло-блакитні очи сяли якоюсь сьвятістю...
Ох, сї очи! Він, Черченко, не міг відірвати від них свого
погляду, а надто тепер, коли Зіна розпустила своє біле
шовковисте волосє. Він бояв ся сих вабливих очей, па-
хощів сього шовковистого волося, що навівало на його
якісь чари. Він навіть собі не сьмів тоді признати ся, що
дієть ся в його душі..

Та й як йому було признавати ся? У його був зовсім
иньший ідеал, ідеал жінки-дружини. Він шукав його вже
скільки літ і не знаходив, але був певний, що знайде
такі незабаром. Він завжді носив у думках свій ідеал,
беріг для його всю свою силу. Він уявляв собі той ідеал
в образі сьвіжо-молодої і непорочної дівчини, невідмінно
дівчини, якій він віддасть усю свою любов, усі глибокі
почутя своєї душі; дівчини, з якою він зіллеть ся в одну
сутноту, в одну душу, з якою здобуде найвище в сьвіті
щастє, сьвідоме щастє, якому не буде й краю...

А тепер? Він не може байдужно слухати сього го-
лосу чужої жінки, матери, не може бути самим собою,
коли на його дивлять ся сї очи, чисті-чисті й глибокі
без дна, очи чужої жінки!

— Ні, я не можу кохати її, — рішав він нераз,
в душі-ж почував, що сим обманює тільки себе самого.

— Та однаково треба від неї тікати. Я-ж не можу
взяти її за жінку? Вона-ж має вже чоловіка та ще й ди-
тину. Правда, як би я схотів, то вона все й усіх поки-
нула-б і пішла-б за мною хоч би й на каторгу. О, вона

така, що ве спинить ся на півдорозі і нічого в світі не злякаєть ся! Але-ж я не хочу так... Треба далі від неї, а як тільки в очей, так і в думки...

А тим часом він прислухав ся, як у гуртовому співі мелодійний голосочок Зіни в самої глибини душі виводив — для його... він знає, що все тільки для його:

Що звів з ума дівку сиротину...
Зоставай ся, слави набирай ся...

Черченко, тікаючи від спокуси, відійшов до гостей, що за двома столами в кутку грали в карти. Він сів там кінець столу й замислив ся.

— А щож з того, що вона чужа жінка? Сьогодні чужа жінка, а завтра може бути моєю дружиною. Багата натура! Глибока без дна, як і її очі... і така-ж чиста і ясна. А ми добре жили би вкупі. Який я був сьміливий юнаком, який я був оригінальний! Я тоді любив навіть удавати оригінала. Як я тоді палко проповідував про вільне кохання, про шлюб на віру! І не тільки проповідував, але й житєм своїм доводив... Моя Олеся! Моя струнка, як тополя, брюнетка, з чорними блискучими очима, моя композиторка, що нікого з мужчин із роду не цілувала, навіть батька, і що так мене кохала: одержу мою цілувала, холодні пні, на яких я бувало сидів... Але-ж вона була панночка в традиційними поглядами: не хотіла жити з мною на слово. Хиба нам легко було розлучати ся? Її душа по сьому на віки вмерла, а я, поїхавши далеко від неї, поливав темними ніченьками вулиці чужого, холодного города своїми гарячими сльозами. Але-ж я тоді не поступив ся. Нехай я й помиляв ся, та у що тоді вірував, що ісповідував, те поперед усього сам і робив...

— Ну, а тепер? Тепер я зробив ся зовсім похожим на всіх людей. Всякої оригінальності стережу ся, мов огню, намагаю ся бути зовсім звичайною людиною. Бай-дуже, як і всі, дивлю ся вже на подлости, навіть кожному відомому поганцеві стискаю руку. Стараю ся не дуже радіти, коли де проявить ся щось високе й ідеальне в житті людському... І де подів ся мій молодий запал, моя енергія, моя сьміливість? Тоді я казав занадто вже впев-

нено й гостро: о, я завоюю собі щастє, хоч би для сього і живцем моїх ворогів у домовину довело ся ховати! А тепер сьвідомо вхляю ся від такого щастя, що само до мене йде. Чи я вже підтоптав ся і став старий. Чи може я й доси той дурень,

„що лиш в думках кисне,
Що співа і плаче, як біль серце тисне;
Що будуще бачить людське і народне,
А в сучаснім блудить, як дитя голодне;
Що із неба ловить зорі золотії,
Але до дівчини приступить не вміє;
Ідеали бачить геть десь за горами,
А живеє щастє...“

Черченко здрігнув: щось шовковисте доторкнуло ся до його лица. То Зіна, проходячи, навмисно зачепила його по виду своїм розпущеним волосем. Вона підлетіла вже з другого боку до його і жартовливо басом заспівала: „Чом ви смутні, невеселі?“ І при тому так близько до його нахилила ся і так склала свої рожеві з виворотом губоньки, неначе вони хотіли кудись злетіти. Черненко на єдину мить залюбував ся нею, але зараз же зробив нудне обличчє.

— Чого ви мене чіпаєте? Лишіть, спасибі вам.

— Ну, се вже занадто по грубіянському. Де ви, добродію, виховали ся?

Зіна повернула було йти геть, та наскочила на свого мужа, що в своїому звичайному мелянхолійному настрою, як мара якась, сновигав по всіх покоях, мов би щось дуже розумне обмірковуючи. Зіна заступила чоловікови дорогу, почала розправляти йому вуси і з лехка посмикувати за бороду.

— Подивіть ся, пане добродію, як я люблю свого тирана-мелянхоліка!

По сих словах вона поцілувала його в губи і відбігла до молодіжи.

Сьогодні Зіна була особливо весела й жартовлива. Вона, як звичайно, верховодила молодіжю і завжді з усіма поводила ся до того просто, навіть фаміліярно, що спершу де-хто бувало й образить ся, особливо з так званих по-

важних панів. Але згодом до цього всі так звикли, що всім се стало до вподоби. Правда, Зіна ніколи не переборщувала, ніколи не доходила до незвичайности. Незвичайною, навіть грубою, вона була в самому Черченком, тай то робила се навмисно.

Треба тільки раз побачити Зіну в гурті, щоб рішити, що ніжність, делікатність, чепурність — се все природжене в її натурі. Вся вона якась мініатюрна, хоч середня на зріст. Постать рівна, чепурна, рухи ніжні й жваві, а ходить мов білоча грасть ся: прудко та лехко, ніби вона по килимах ступає. І при всьому така сьвіжа та молоденька на виду, що при першому знайомстві всяк лічить її за дівчину.

А що найбільше дивувало Черченка, так се те, що Зіна зовсім не знала втоми: дні й ночі вона може пробігати, пробалакати, проспівати, живучи все самими нервами і при сьому однаково буде жвава, весела та сьвіжа. Він ніяк не міг зрозуміти, звідки у неї береть ся такий великий запас нервової енергії. І ще дивувало Черченка, що він не бачив на своєму житті, щоб хто небудь із женщин так просто і так ласкаво обертав ся до людей, так швидко за самий короткий час заслугував довіре й симпатію. З сього боку в Зіни просто був талант. Та вона й сама любила людей, і сим мабуть також приваблювала їх до себе. Серце серцеві, кажуть, звістку подає. Ще й те не мало прихияло до неї кожного, що вона була для всіх однаково ласкава: для молодих і старих, для розумних і дурних. З усіма вона охоче й приязно балакала в сфері їхніх думок і надій і часто вмівиво закидала в сю сферу гачок і тягла людей у гору, до сьвітла, до добра.

Тільки єдиної категорії людей вона старала ся обминати: се тих, що не бувають, або не хочуть бути самі собою. Взагалі всяка фальш, а особливо фальш душі різко кидала ся Зіні у вічі.

Адже-ж трапляють ся в нашому життю такі натурі, що навіть перед собою весь свій вік фальшують, часто-густо й самі того не постерегаючи. До таких зіпсованих натур між пньшими належав і чоловік Зіни, правда, не-

свѣдомо, тільки через свою безглуздість: хотіло ся йому бути людиною ідейною, тоді як у душі було темно й пусто.

Сьогодні Зіна була — як кажуть — інтерна. Свѣтлим метеором перелїтала вона з покою до покою, лишаючи по собі добрий усміх на всіх обличах, що зустрічали ся з нею очима.

— Слухайте, пане-добродію! — підбігла Зіна до засуваного Черченка. — Хочете, я зараз розважу вашу тугу?

Черченко тільки мовчки подивив ся на неї.

— Шановні добродії й добродійки! — звернула ся Зіна до гурту професорським тоном. — Зараз у нас буде вельми оригінальний і цікавий концерт. Тільки щоб усі слухали мене бесперечно. Я кожному на вушко скажу, що йому доведеть ся проспівати. Та тільки цур-цурі! непреказувати своєї пісні нікому другому, а поспеєть ся увесь концерт.

Зіна почала викликати кожного по одинці в сусідню кімнату і там потай щось поважно казала йому на вухо. Кожен повертав ся в гостинну з якоюсь загадковою усмішкою, з веселими й лукавими очима.

Так перебувала в сусідній кімнаті вся молодіж.

— Пане-добродію! ходіть-бо й ви. Без вас нічого й не вийде, — звернула ся на решті Зіна до Черченка.

Черченко почав було відмовлювати ся, але молодіж прохала і він пішов до Зіни.

— Готово! Тепер ставайте всі в коло! — скрикнула Зіна, сама становлячи ся посеред гостинної. — Як я скажу: „три“, щоб ураз кожен заспівав свою партію. Тільки знайте: чим дуще, тим краще вийде.

Усі стояли в крузі і не було ні одного, щоб лукаво не осміхав ся. Навіть Черченко і той кривив рота, здержуючи ся від усмішки. Кожен передчував, що вийде справді щось оригінальне й надзвичайне.

— Ну, раз... два... три!

Раптом уся молодіж різнотонними голосами гукнула: „ку-ку-ре-ку!“ а через один мент розляг ся по покоях невпинний регіт. Для всіх такі півнячі співи вийшли несподіванкою. Діло в тім, що Зіна потай кожному наказувала співати півнем, але через віщось усяк думав, що

таке щастє випадає тільки йому одному, а всім иньшим щось уже иньше.

Зіна стояла посеред гостинної і стежила очима за Черченком. Він і справді розвеселив ся, бо реготав душе всіх.

— Ходіте в кабінет, я вам щось хочу сказати.

З сими словами вона взяла Черченка за руку і повела його в кабінет.

— Годі вже вам сьміяти ся. Що се ви сказали: вас хочуть із нашого города вислати?

— Простіть, Зинаїдо Петровно; я й сам не знаю, як се я так незручно пожартував. Правда, була тут одна така сторія...

— Пожартували?... Ух ви, торохтій бездушний!

І відштовнувши його руку, вона повернула назад до гурту. Але тут усі ще гомоніли та реготали. Навіть усі иньші гості покидали карти і ніяк не могли добрати діла, що таке стало ся, що вся молодіж ураз загорланила „ку-ку-ре-ку“.

Зіна постояла з хвилинку і знову вернула ся до Черченка. Всі її думи, її будучина, житє й щастє купили ся тільки коло його особи.

— Слухайте, ви від мене не втечете. Я вас знаю всього пів року, та се дарма. Ще в той вечір, як я вас оттут у перше побачила, коли ви до мене так щиренько та ласкавенько забалакали, я вже рішила, що буду вашою дружиною. Ви, конечно, сьому дивуете ся, а я з того дня весь час підготовляла ся і підготовляю ся жити з вами в купі. Ви не можете мене не кохати й не любити. Ви в сьому самі себе обманюєте. Ви просто страхополох!...

— Ну, а на віщо ви оповідали мені так багато з свого житя? На що казали, як вас по тюрмах катували, як ви бідували тут у нас, у засланні, як вас усі ближні ваші забули, покинули? На що все те?

— На віщо казали, як ви тут нудили ся і нудите ся, як для вас потрібна хоч одна жива людина?

— На що ви самохіть наближали ся до мене, чіпали мене то тим то сим, вели сьвідомий напад? Ви зо мною грали ся, кокетували, щоб тепер із мене сьміяти ся?

Ви-ж добре бачили, ви-ж знали, що все се вражає мою душу? Вона-ж тільки з вами й може жити та дихати привільно...

— Чуєте? — почала вона тихішим голосом, — а все-ж таки ви хороший! Ну чого ви такий хороший? Чом я ще нікого такого не бачила? А які у вас очиці!... Я-б у них дивила ся, дивила ся...

Черченко почував себе у дуже кепському становищу. Він не знав, що йому на се відповідати, як поводити ся. А Зіна лехким рухом окутала все своє лице розпущеним волосем так, що самі тільки очиці її блищали, як дві сьвітлі зіроньки.

Черченко сидів, мов засуджений. Він дивив ся в бік, але бачив промінь тих ясних очей, що встромили ся в його. Він знав, що йому треба щось відповідати, але не знаходив для відповіді слів. Він знав, що йому треба хоч подивити ся Зіні у вічі, про те не мав на се сьмілости. Зіна-ж непорушно сиділа, дивила ся на його упертим, але без міри ласкавим і разом якимсь сумним поглядом. На сей час до кабінету увійшов, перевалюючи ся всім корпусом, муж Зіни. Критична хвилина для Черченка минула. Зіна зовсім спокійно встала з крісла, посадовила мужа на своє місце, а сама сіла йому на коліна.

Черченкові від сього зробило ся погано: якісь задрощі заворушили ся у його в душі.

— Слухай, мій тиране, чи ти бачив коли небудь таку гарну людину, як отсей пан-добродій? Та, ні! ти подиви ся добре на його і подиви ся в зеркало на себе. Тобі двадцять і вісім год, а йому вже трицять і три, але як від його віє молодістю, сьвіжістю! Його можна кохати, а тебе вже ні!... Він жива людина, а ти...

Зіна хотіла сказати „манекен“, та пожаліла чоловіка.

— Ну, йди собі до панночок: вони-ж у тебе всі закохані, сумувати муть без тебе. Скажеш там їм що небудь розумненьке, а вони послухають.

Зіна знову сіла в крісло, а чоловік покірливо вийшов. Він звик уже до того, що в усьому треба корити ся жінці. Правда, се не зовсім йому подобало ся, але-ж було краще, ніж протести з його боку: він уже пробував про-

тестувати, та з сього виходило ще гірше для його. Тай самі протести були якісь мляві, бездушні.

— Ось бачите, яке се опудало. Три роки тому назад він приїхав у наше місто і взяв посаду товарячого лікаря. Незабаром з'явився і до мене з усякими ідеями. Карл Маркс тоді у його з язика не сходив, хоч, як уже потім я довідала ся, він його й не читав. Я тоді тільки що скінчила гімназію і була зовсім ще дитина. Я ще ні від одної живої людини не чула тих важких слів, не бачила тих поривів до ідейного життя. Таке тільки в книжках я читала. Правда, я його не покохала, але так високо піднесла його в своїх мріях, що віддала ся йому. Тільки через пів року нашого спільного життя я в кінець уже впевнилася, що прийняла порожняву в черепі, начинену ідеями, за дійсний розум, за власне творчество; що його млявий, меланхолійний характер прийняла за видержаність, за силу.

— Тепер він забув уже і того Карла Маркса і мов мара ходить по покоях та носить ся, як дурень зо ступою, з тим Карєєвським кисілем, що так легко ковтати не пережовуючи, і всім одно тепер торочить: „Треба виробляти „міровоззрїніє“, не можна жити без „міросозерцанія“. І се в двадцять вісім літ!

— І став він мені до того противним, що я без огиди не можу вже й балакати з ним. Що не зробить, що не скаже, ну, просто, мов навмисно так і пише собі на лобі: „подиви ся, який я дурень“. І справді він до того дурний, що я його не можу ніяк впевнити, що жити з ним я вже не в силах, що я його покину. Він тоді тільки по дурацькому всьміхаєть ся і лізе до мене ласкати ся. Господи! як воно оттаке противне та безглузде лізе до мене з своїми ласками, то зо мною просто корчі роблять ся. Ну, скажіть, хіба можна жити з таким тираном, ні, більше ніж з тираном! Ви мене взяти не хочете, але-ж його я невідмінно покину незабаром. Я вже все підготувала для сього. Однаково вже пів року я з ним не живу як із мужем, з першої-ж нашої зустрічі з вами...

Поки Зіна балакала, Черченко, слухаючи її, обмірковував відповідь.

— Зінаїдо Петровно! — почав він, — як би ви не були чужою жінкою, то я, правду кажучи, не бажав би, не сьмів би побажати для себе кращої дружини. Ми хоч і не однакового характеру люде, але в нас обох так багато житьової енергії і, скажу просто, розуму, що ми ніколи-б не обридли одно одному. Чому ви пішли так рано заміж? — увесь зворушений і тремтячим голосом казав він далі. Вам нема ще й двацяти літ, а ви вже два роки замужем. Два роки!

— О, ви-б мене дівчиною не покохали: я тоді була недосьвідчена і зовсім навіжена.

— А вдруге ще ось що: ви, Зінаїдо Петровно, не можете зрозуміти сучасного настрою моєї душі. Не дивлячи ся на те, що мені тепер із матеріяльного боку добре живеть ся, мене моя неволя давить, гнітить, убиває всяку енергію, не дає розвинути ся духови ані трішечки. Хиба я таким колись був? Тепер-же що дня, що години я почувую на душі якийсь тягар, важкий, важкий... У такому стані я не тільки нікого не зможу вповні покохати, але швидче, мабуть, отрую всякому житє...

— Ні, ні! Ви будете зо мною щасливі: я все з'умію зробити для вашого щастя! Я-ж розумію вашу душу. Ви всяку неволю забудете, коли жите-мете зо мною. Та й на решті се-ж часова річ — минеть ся...

— А ще одного ви не знаєте, Зінаїдо Петровно. Я людина громадська... правда, незначна, але нас так мало інтелігентних Українців, коли рівняти з иньшими вільними народами, що колись і я здам ся на яке небудь спільне діло. А в тому колі, де я повертав ся й повертатиму ся, знаєте, усе пуристи та ригористи... І от коли-б я вас, чужу жінку, взяв у свою хату, то вже сим обезславив би себе перед громадянами, перед усіма законними родинами. Та й вам було-б ніяково ловити на собі косі погляди бездушних дам. Доведеть ся-ж і вам жити з нашими людьми, а ви ще не знаєте, як у нас усі люблять батькувати, совати свій ніс у всякі приватні діла, зазирати навіть у вашу спальню... Жити-ж знову потай з вами я й сам не хочу, бо я вас поважаю й дуже люблю...

— Ти мене любиш? Зіронько моя! ти-ж мій? мій? — аж скрикнула Зіна. Важко дихаючи вона вхопила його руку і міцно притулила її до своїх уст.

Черченко, збентежений і зворушений таким несподіваним зворотом, устав.

— Ні, Зинаїдо Петровно, ви мене не розібрали. Ви не можете бути моєю дружиною, бо у вас єсть уже чоловік. З цими словами він пішов у гостинну.

— А! громадський чоловік! Славно-звісний патріот заплаканої неньки-України! — полетіла іронія йому на здогін.

Черченкові було дуже погано. Він розумів усю нелюбогідність, усю безглуздість свого поводження. Він злився на себе, а ще більше болів душею за Зіну.

Незабаром і Зіна прийшла до гостинної, співаючи сумно, сумно так, що Черченкові всю душу перевертувало:

„Та що з того? Не побрались,
Розійшлися мов не знались“...

Гості давно вже пересьміяли ся, усе перебалакали і трохи вже почали нудити ся, сидячи або стоячи по всіх кутках. Треба було знову чимсь побавити ся. Зіна знову зібрала хор. Почали ся знову співи, здебільшого композиції Лисенка. Співали, співали — вже й се обридло, а до вечері було ще далеченько. Де-хто з молодіжи почав уже крадькома позіхати, де-хто примостив ся коло карточних столів і стежив за грою.

Гра була саме у розпалі. На обидвох столах стукали руками, викукували: „раз — мої, два — мої, сім перших — мої“. — Грали з завзятем, ремизились, сердились і знову ремизились. Словом, усе було так, як взагалі буває між інтелігентами маленьких повітових городів. Складалась ся інтелігенція здебільшого з купців або чиновників. Сам господарь дому був місцьовий дука, а через се людина поважана і впливова в своїому городку. Він платив перву гільдію, жив на лад людей культурних, дітей учив у місцевій гімназії. Взагалі се була досить відома кожному сіра громада, так звана „інтелігенція“. Тільки Зіна та студент Черченко різко визначались на сьому сірому тлі.

Рік тому назад Черченко був присланий у сей повітовий, зовсім чужий йому городок під гласний догляд.

Спершу всі його бояли ся, мов зачумілого, всі обминали. Трохи згодом однак побачили, що він не такий-то вже й страшний, як їм було здав ся. Тепер він буває в кількох уже сім'ях, учить дітей, хоч і не має на се права по своєму становищу піддоглядного. Однак усі в городі про се знають та мовчать, бо Черченко зумів придбати тут собі загальні симпатії та повагу своїм тихим, чесним і тверезим житем, а що найважнійше, він уже мав тут реноме найкращого репетитора і розумного, осьвіченого чоловіка. З сього боку він був цінним для родителів, що мали недотепних або ледачих дітей. Вже кілька місяців він учить і дітей господаря сього дому і той не може нахвалити ся ним, як досьвідченим учителем. Уже сього одного було би досить, аби всі сіпаки-охранителі не посьміли чіпати Черченка.

Що вечера він приходив у сю купецьку сім'ю на кондицію. Зіна те-ж частенько тут бувала, особливо в останні дні. Черченко кінчає робити з учениками і починає прощати ся. Хавяї у сей час раз-у-раз пють чай, просять і його до чаю. Спершу Черченко одмовляв ся, старав ся стояти осторонь від усякого ближшого знайомства, а як згодом постеріг, що сім'я простодушна, навіть добра й ласкава, то він почав частіш і частіш зоставати ся по вечерах. Так він тут познайомив ся з Зіною, а згодом почав і до неї ходити в гості. Побачивши, що вона людина розумна, досить осьвічена й начитана, він і балакати став із нею, як із чоловіком розумним, про долю нашого позабутого народу. Одна іскра кинена в душу до сеї чутливої пані перевернула весь її сьвітогляд. Через який час Зіна зробила ся сьвідомою в народній справі людиною. Зіна уже по своїй вдачі була завсїгди активна, а тепер, коли вона знайшла найвищу ціль у житі, коли душа її впізнала правду, вона не в силах була ховати в самій собі сю правду, як се міг робити Черченко. Вона понесла тую правду до знайомої молодіжи, і стала проміж них щирою вчителькою, палкою, навіть фанатичною пропагаторкою, як се буває з кожним сантвініком, особливо в той саме час, коли у його йде найсильнійше процес

творчества, коли він сам тільки ще виробляє світогляд свій.

Зіна була дивна пропагаторка. Завдяки своїй нервозності, палкій вдачі, натхненно-приваблюючому обличчю вона якось враз захоплювала кожного у сферу своєї віри, свого світогляду, свого почуття і враз підіймала дух людини в гору. Черченко часто іронізував із неї, кажучи, що не має такої скотини, яку-б Зіна хоч трохи не зробила благородною, не простою свинею, а огородною. Іронізуючи так, Черченко все-ж таки бачив, що він ніколи-б не зміг зробити того для молодіжи, що робила Зіна. Він мав стрійну, послідовну програму, збудовану на наукових підвалинах, але Зіна усе те відкинула і вивирала собі власну доктрину. Вона до всього підійшла з боку морального. За осередок усіх своїх думок, своїх виводів, вона взяла вартість окремої вільної особи для розвою, для щастя усеї людськості. Після сього вартість цілої вільної народности. Натхнено малювала світлу й щасливу будучність великого, вільного, незалежного українського народу. Її проповідь вела ся з таким поспіхом між молодіжю, якого у Черченка не могло бути. Він занадто розливав ся в ширину, занадто зазирає у глибину і звідти підносив ся у високости, балакаючи здебільшого езоповською мовою і при сьому все чогось не добалакував до краю. Коли-ж діло йшло про будучину народу, то тут у Черченка було багато ріжних ірадацій, дуже важка й мало зрозуміла для молодіжи термінологія і все таки не було видко краю. Іноді Черченко казав із сильним почутем, з глибокою вірою, але й після таких промов молодіж важко зітхала, бо в головах у неї зостав ся якийсь густий туман. Черченко був уже заляканий, він стежив за собою, аби не зоставити замітних слідів. Зіна-ж ще страху не знала. Вона балакала отверто й просто, брала факти з життя. Вона не тулила ні сепараций, ні федерацій, а коротко й ясно висловлювала всю суть ідеї в кількох сміливих словах. У неї все виходило з єдиного джерела, освіщало ся єдиним сильним почутем — ненавистю до всякої неволі, до всяких утисків та гніту. І через се, про віщо-б вона не казала, у неї була завжди суцільність із початку

й до краю і ніщо не ховало ся в тумані. Суцільність же й ясність доктрини завжді прихилиє молоді уми. Спокон-віків було так, що коли яка небудь нова думка починає прокладати собі стежку в житє людське, то старі люде, що вже зжили ся з традиціями, змагають ся проти новини, борють ся тим дужче, чим більше вона йде в розріз із їхнім житєм; про те молодіж, се вічне джерело людського поступу, швидко зживаєть ся з новою ідеєю, уводить її в коло свого житя і ся нова ідея робить ся вже конешною належністю молодого покоління.

Так було й тут, де цілком був готовий народний ґрунт, щоб перевести нову ідею в житє, а до того молодіж бачила і живих представників в образі Черченка і Зіни.

Через який час ніхто вже із сього гурту не сперечав ся про те, чи потрібна нам рідна література, чи повинна бути у народа своя національна інтелігенція, чи треба народові сьвідомости...

Інтерес до українського слова з кожним днем збільшував ся, переходили з рук до рук українські клясики, читали ся галицькі часописи, навіть наукові й публіцистичні галицькі виданя. Усе се десь находила Зіна. Вона зібрала гурток із молодіжи і сама здебільшого читала в сьому гуртку.

Так нова атмосфера у повітовому городку росла в глибину і в ширину.

Сьогодняшнього-ж вечера молодіж була якось не своя: в присутности батьків вона була невільна так балакати, як проміж себе тільки. Пустувати-ж у більшости не було ніякої охоти. Тим то й було так невесело. Всі вони зібрали ся сьогодня у гості, бо хазяї дому мали іменинницю дочку. Старі й середущі зараз-же по зборах посідали грати в карти, а молодіж, як ми бачили, нудила ся, сновигаючи з кутка в куток.

— Давайте хоч у фанти грати! — пропонує гімназистка-іменинниця.

— Се значить: давайте цілувати ся? — перепитує Зіна.

— А вже-ж, а вже-ж! — загомоніли де-які безвусі кавалери.

— Ну, ми вже для сього дуже великі. Давайте краще, каже Зіна, придумаємо яку небудь гру по наших літах. От давайте посідаємо в коло та будемо оповідати всяку всячину: хто сон який надзвичайний розкаже, хто случай який кумедний, а хто і в власної фантазії щось нам подарує...

Почали ся по черзі оповідання, иноді досить оригінальні й сьмішні. Про те таких сьміливих було не багато. Більшість соромила ся і одмовляла ся. Де-хто, почавши оповідати, враз обривав ся і густо червонів, соромлячи ся своєї убогої фантазії і діло кінчало ся загальним сьміхом.

Але ось дійшла черга і до Черченка.

Він подивив ся на Зіну, що сиділа насупроти його і почав звільна, певний у тому, що нерозумного він, Черченко, сказати не може:

— Я розкажу вам сьогоднішній свій сон.

Зіна догадала ся, що той сон він розказувати-ме для неї. Вона дуже уважливо слухала, не спускаючи очей з Черченка.

— Снить ся мені, що стою я десь, не то в відомій, не то в невідомій, місцині. Сьвітла ніч. Перед мене розістгло ся море, широке, далеке... Над морем, над самим обрієм, висить повновидий місяць і кидає через сонно-плескучу воду золоту стежку до моїх ніг. І стежка, ся до-ріжечка сьвітла, вертить ся, крутить ся, мов довжезний золотий вал, та так швидко крутить ся, аж часом здаєть ся, що іскри з неї в гору летять. Я зачарований дивлю ся і ніяк не можу надивити ся на таке жите природи, не можу відірвати очей.

— Нарешті я таки переміг себе і подивив ся навколо: з обох боків і позад мене — гори й гєри, великі й малі, одна гора ховаєть ся за другу. Коли се враз — усі вони здригнули ся, поворухнули ся на своєму місці... Тихо, плавко, безгучно сунуть усі на мене. Острах мене взяв. А вони пливуть, пливуть... блище, блище... і всі зостановили ся біля мене. Всі злили ся в одну величезну гору, що закрила собою і море і місяць і весь простір широкий. Темно зробило ся, мов у могилі.

— Про те-ж у мене буцім то котячі очі і я все бачу. Бачу я, що ся величезна гора уклала ся східцями, мов тераса. Придивляю ся душе — коли вона, ся величезна тераса, не мертва: на ній щось ворухить ся і під нею теж ворухить ся. Дивлю ся я й очам своїм не йму віри. Уся ся громадина єсть чисто вкрита жолудками! А що найбільше тих жолудків, так у низу, по підгір'ю. Сі жолудки, що під горою, кріпко присмоктали ся до землі, що сили й снаги тягнуть із неї соки. Від них ідуть якісь дудочки на гору до тих жолудків, що копошать ся по східцях аж до самісенського верху. А по всіх тих дудочках біжать якісь соки. Чим вище східці на горі, тим жолудки на них дебетійші, ситнійші. На самому-ж версі де кілька великих, гладких, аж вилискуватих жолудків, що їм аж боки порозпирало. Що се? думаю, що се таке? А, зрозумів! Найвищі гладкі жолудки тай усі ті, що по східцях гори, тягнуть соки з тих жолудків, що присмоктали ся до землі. Та яка-ж сила сих по землі, що й ступити ніде. І які вони всі маленькі, миршаві. Либонь мало соків їм зостаєть ся. Жаль стало мені сіх миршавих, із яких тягнуть трохи не всі соки, і я хотів їх порятувати. Про те, щож робити? Он там із низу одна гора не дуже щільно притулила ся. Треба її якось підкопати і тоді вся ся громадина похилить ся на бік і гладкі жолудки попадають на землю. От і почав я підкопувати гору. Коли се враз як заворушать ся, як зашиплять усі ті жолудки, що по східцях! Надули ся, настобурчили ся та враз як приснуть на мене своїми соками, так із ніг мене і збили. Підвів ся я згодом і бачу, що сам так нічого не вдію, треба шукати иньшого способу. Тоді я кинув ся було перерізувати ті дудочки, по яких бігли соки у гору. Але-ж як побачив я, що сих дудочок десятки, сотні мільйонів, то й руки у мене подубіли. Де-ж люде? Де-ж мої помічники? Нема нікого! Я хочу їх покликати, хочу крикнути так, щоб на весь сьвіт почули, але щось здавило мої труди і відібрало голос у мене. Я далі шукаю очима хоч одну її, мою вірну помічницю, мою співробітницю, але й її ніде не видно. Коли ось ненароком кинув я погляд у одно місце і бачу: на східцях, не високо й не низько, ворух-

шить ся у сьому муравнику з жолудків щось подібне до людини, але таке мале, мале. Простягає воно до мене свої рученята, мов би благає спасіння. Та я бачу, що й її спасти вже не можна, бо вона так приросла вже до сусіднього жолудка, що їх не можна й роз'єднати. Я знову збираю всі свої сили, щоб покликати людей, щоб крикнути... Крикнув, тай прокинув ся.

Зіна, як маківка червона, провела рукою по розпущених волосях і, не діждавши ся своєї черги, скрикнула:

— Тепер я розкажу вам свій сон!

І зараз-же жартовливо додала: „Мені також се завтра приснило ся“.

Вона враз стала серйозна і поважно почала:

— Стою я, дивлю ся й бачу... а в тім, се він стояв, дивив ся й не бачив, а я скажу просто:

— Княжна якась намислила збудувати собі каменицю. Будувала вона її не рік, не два... Увесь свій розум, усі свої багатства поклала на те, аби камениця вийшла хороша. І справді, з надвору камениця була симетрична, чепурна, приваблива. Проте вся суть її, усі багатства й роскоші були в середині, в покоях. Покої були теплі, просторі й сьвітлі. Сама княжна своєю вмілою рукою порозставлявала в покоях усі дива з життя і з природи.

— Усе, чим цікавив ся її допитливий розум, що любила її гаряча душа, усе, що було найкращого в сьвітлі, усе те вона з любовю збирала в свої покої день по дню, рік по року. Тут вабили очи розкішні картинні галерії, багатодивні музеї, дорогі бібліотеки. Тут були зібрані всякі дива, що трапляли ся їй у житю.

— З акваріумів, повних усякою рибою, високо в гору вибухали фонтани і прохолоджували воздух. Усякі тропічні рослини осьвіжали повітре і напоювали його чудовими пахощами. Дрібні співучі пташки і в день і в ночи тішили душу своїм веселим щебетанем і розгнали смуток, який би тяжкий він не був.

— Усяка штучно зроблена мебель, усі речі в покоях пересували ся електричною силою й скорістю. З покою до покою були проведені телефонові дротики...

— Словом, усе, що здобула наука-практика, усе тая княжна вмілою рукою приладжувала до своїх покоїв.

— Вона мала одну ідею: показати людям, як можна жити розумно, щасливо і тим самим послужити їм.

— І таких покоїв, так добре впорядкованих, ніде не було в тім краї.

— Проходили люде повз ту каменицю, старі й малі, чоловіки й жінки. Кожен чудував ся нею, кожен хвалив сю дивну каменицю за те, що вона така хороша з надвору, не догадуючи ся, що вся суть її була в середині, в по-коях. І слава пішла про неї геть по всьому краю.

Княжна все те бачила, все чула, боліла думкою й казала собі: „Проходить людська товпа мимо моєї камениці, любує її з надвору, але-ж ніхто з них не розуміє, що все найкраще в покоях моїх. Ждатиму покірливо, поки пройде князенко; він ураз догадаєть ся і попросить мене показати всі мої багатства, що з такою любовю збираю я для його, нічого не розтрачуючи, ніже єдиної дрібнички. Його я в своїх мріях давно вже люблю і всю свою душу, всі багатства, свою працю й силу віддам йому. І тоді ми покажемо людям те розумне щастє, якого вони ще не знають“.

— І от якось дійшла чутка і до князенка про сю розкішну каменицю. І сказав собі князенко:

„Піду й подивлю ся на ту вславлену каменицю. Може вона й справді така хороша, тоді якось здобуду її собі“. І побачила княжна, що йде до неї князенко, вельми зраділа в серці своєму і казала:

„Настав час, час платні за мої добрі діла, час щастя мого“. І зараз-же вона запросила князенка в свої покої, обняла його, поцілувала й сказала:

„Тебе, мій єдиний, я ждала-виглядала, тебе одного кохала, для тебе все се зробила“.

— Князенко був вельми радий, що така багата камениця йому достала ся, але він не зрозумів суті того, що в ній було. І скоро княгиня се помітила, — вельми засмутила ся. „Се не мій... і не князь... Се прийшов до мене якийсь раб у князівській одежі. З ним я не здобуду щастя і людям його не покажу“.

— І мимоволі вона повернула того князя-раба на свійого покірливого слугу.

— З засмученою душею вона знову сама розставляє в покоях обережною рукою ново-здобуті речі, сама змітає порох із найменшої дрібнички, дожидаючи свого князя. Чи скоро, чи довго, але одного дня йшов своєю дорогою, прямував до своєї мети якийсь сирота. Сирота він був, бо був усім чужий. Чужий він усім був, бо мав чисту, правдиву душу і сьвітлий розум.

— Проходить сирота мимо камениці, про яку ніколи й не чував, кидає на неї байдужний погляд і спиняєть ся зачарований її красою. Оглядає її навкруги, любить ся нею...

„Яка чудова, — каже він, — ся камениця з надвору. А я певний, що в середині вона ще краща, бо-ж там уся її суть, усі її роскоші. Попрошу господиню, щоб вона показала мені все, що має в своїх покоях“.

— І сьміливо він увійшов у покої. Його зустрічає господиня-княгиня. „Княгине!“ сказав він таким ласкавим голосом, що враз заповнив усю її душу. „Бачу я, що ти людина розумна й багата, коли з'уміла збудувати таку хорошу каменицю. Як же ти до того ще й добра, то покажи мені все, що маєш у своїх покоях“.

— І повела його княгиня по покоях.

— Переходячи з покою до покою, він до всього уважливо придивляв ся, збагнув ураз своїм сьвітлим розумом усю величність ідеї чудової камениці і сам розказував княгині, що тут і до чого і як можна зробити, щоб було ще краще.

— Тоді княгиня побачила, що сей сирота в простій одежі і єсть той князь, якого вона ждала-виглядала, з яким хотіла послужити людям.

„Князю мій!“ — сказала вона, — для тебе я дбала всі сї скарби, тебе одного я все жите своє виглядала-кохала, тобі єдиному віддаю ся всією душею, як твоя вірна дружина і твоя помічниця“.

— Але-ж сирота засмутив ся... Він-же йшов своєю дорогою, він простував до своєї мети!

— Стоїть він збентежений, засмучений, але в розумних і глибоких як море очах його сьвітить ся любов до кня-

гині... І стоїть він і не розбере ніяк: де-ж тепер його мета і його щастя?...

Зіна скінчила і прудко перейшла з гостинної до кабінету, де й прилягла ниць на канапку. Довго між молодіжю панувала тиша. Всі ще раз глибоко переконали ся, по скільки Черченко й Зіна стоять вище над усією їхньою компанією. А до того сливе всім ясно стало, як кріпко Зіна кохає Черченка. Правда, й раніш де-хто догадував ся про се, але-ж тепер усі самі побачили, самі почули. Усі поволі почали підводити ся і мовчки розходили ся по кутках.

Гра „в фантазію“ скінчила ся.

А тим часом господиня почала вже ставити на стіл вечерю. Заторохтіли дзиглики, задренчали тарілки, забряскотіли ножі й виделки...

Через який час вийшла Зіна з кабінету і як нівчому не бувало веселенько балакала між молодіжю, сьміяла ся, пустувала.

Черченко, хоч і як намагав ся заховати свій сум, але кожному було видко, що він переживає в душі тяжкі часи, що в його мізкові йде енергічна робота. Він ходив по гостинній і все думав про Зіну, про її багату натуру і про те, що вона чужа жінка.

„Коли я її не візьму за дружину, я буду зовсім дурень... Але ж чи так, чи сяк, а треба мені бути дурнем... А в тім я вже давно дурень“.

Такі його думки перепинила Зіна:

— Я вам хочу сказати ще одно словечко!

З сими словами вона попросила його до кабінету. Вона одна з усього жіноцтва була така сьмілива, що заходила з мужчинами в кабінет і там на одинці вела розмови.

— Сідайте, громадський чоловіче! А ось я так нічия, своя власна. Тай кому потрібне маленьке подобие людини, що вже приросло до свого чоловіка-жолудка? Отсе я з вами хочу в останнє побалакати, бо так жити у мене вже сил не хватає; я вже в край розбила свої нерви і скоро мабуть зовсім одурію.

Черченко мовчав і ждав, що буде далі.

На сей час увійшов своєю ведмежою ходою чоловік Зіни.

— Господи! Яке воно противне! — просто у вічі сказала йому з раздратованем Зіна. — Ну чого ти за мною ходиш, мов тїнь тая?

Чоловік збентежив ся й засоромив ся.

— Та я... хіба що?... зараз вечеряти...

— Ну йди, йди собі! Посидь ще трохи там, поміркуй про „міровозрїніє“, а у мене до сього добродїя діло єсть, я з ним хочу на самоті побалакати.

Ще Зіна не скінчила, а муж її вже перевалював ся і поволї виходив.

— Ні, не можу я бути навіть в однім домі з сією флегмою! Не піду вже я до дому: я оттут зостану ся.

Зіна якось так примостила ся в кріслі і сидїла непорушно, що Черченкові здало ся, що вона й справді оттак увесь вік просидить на сьому місці. Вона стала дуже сумна, а в очах стояли слїози.

Черченка все се сильно вразило. Його вразили сі щирі, з самої душі сказані слова, ся глибока скорбота, навіть се непорушне сидїне. Тепер йому якось від разу зовсім ясно стало, що Зіна вже ніколи не зможе жити з своїм мужем.

— Я уїду на курси...

— А дитина? — вилетїло з уст Черченка несподївано для його.

— О, дитина моя! Я її не покину. А вас усіх, усіх покину. Одно тільки й зостаєть ся: кидати і тїкати... тїкати... Так, утечу! І знайте, — останній раз вам кажу: я вас люблю, люблю, люблю... Але-ж знайте й те, що я від вас утечу, покину вас на віки!... І скоро, завтра, зараз! Прощайте і більше до мене анї словечка! Я вас швидко вирву з свого серця, а ви такої не знайдете вже. Буде каяття...

Зіна вся червона, схвильована хотїла встати, але Черченко сам наперед схопив ся і рукою придержав її у кріслі.

— Зіно! дитятко моє любе... ви-ж моє щастечко!... За що, за які такі добрі діла випало мені таке велике щастє? Я поганий, я недостойний вас, я вас мучив...

Та Зіна не дала йому покаяти ся. Вона в мент схопила ся з крісла і кинула ся йому в обійми. Обнімала його, цілувала в губи, в очи, в чоло, в шию, без кінця, і ледви чутним, задиханим голосом шепотіла: „Мій... мій... твоє щастечко... моє коханєчко...“

Черченко спершу почав було пручати ся, хотів ухилити ся від сих горячих поцілунків, боючи ся скандалу, але-ж Зіна так міцно держала його в своїх обіймах, а поцілунки її були такі палкі та швидкі, що він відразу почув, що на його наскочила якась буря. Він тільки й міг цілком віддати себе на волю сій стихії, поглядаючи в ряди-годи з підлоба на двері. Двері в кабінеті не причиняли ся і в гостинну було чутно, що там робить ся щось надзвичайне. Гості по одному, по парі підходили до дверей кабінету, зазирали туди і мов обпарені відскакували. Черченко стояв як раз проти дверей. Кріпко держучи Зіну в своїх обіймах, увесь заплутаний в її розкудовчене волосся, він дивив ся на ту кумедію, що робила ся коло дверей. Перед його очима мелькали раз-у-раз сї здивовані, мов окропом обпарені обличчя... У його десь із самої глибини душі вирвав ся сьміх. Спершу тихий, далі душий і душий, а нарешті він почав просто вже реготати.

Зіна-ж задихаючи ся в-одно обіймала, цілувала, шепотіла...

А Черченко реготав, реготав, реготав...

На решті Зіна знесилила ся й опам'ятала ся. Вона враз зробила ся тихенькою, ніби винуватою, і горнула ся до Черченка.

Черченко, ще раз-по-раз регочучи, взяв її кріпко за руку і те-ж прихилив ся до неї.

Так побравши ся, мов діточки, і притулившись ся одно до одного, вони, в чому були, вийшли з господи і сховали ся в нічну темряву. Вже на вулиці наздігнав їх „тиран“.

— Зіна, чи ти не збожеволіла?!

— А мій тиране! — веселенько й ласкаво повернула ся вона до його. — Іди-ж до дому та накажи строго няні доглядати мою дитину, а ми на днях прийдемо до тебе в гості. Ну, повертай-же, голубчику, назад!“

„Тиран“ так і зістав ся стоячи серед вулиці. Здавало ся, що він не зовсім ще розібрав, що таке счинило ся. Йому одно проходило через голову: „Іди та накажи няні доглядати мою дитину, а ми на днях прийдемо до тебе в гості“...

ОСИП ШПИТКО.

В И Р І Д.

ОПОВІДАНЬ.

—*—

XIII.*)

На дворі панувала ще зима в повнім блиску. Я одітий був лиш у звичайне маринаркове одіне, купивши його очевидно вже зношеним. На яке таке пальто не стало вже грошей. Мав при собі бохонятко хліба, кавалок сира, тютюн і ще 20 кр. З тим пустив ся залізницею до Львова. Увійшовши в купе III класи застав я там кількоро людей, що теж їхали до Львова. Не надумуючись довго я придумав *à la minute* нудну історію, мов то я російський „*uciekinię*“, оновів коротко, що їду до Львова шукати зарібку, та не маю грошей на дорогу. Мушу шварцувати ся, лиш прошу, аби мене не зрадили. Радо пристали. Я мусів збрехати, не було часу говорити правди; врешті, хто знає, чи вони й повірили-б?...

Я сунув під лавку, а вони посідавши на неї прикрили мене ногами, так, що кондуктор, а навіть перехо-дяча контролю не могли мене побачити. Так доїхав я до Львова, хоч у дорозі не багато вже бракувало до смерти. Зелізничі вози відчиняли ся ще з надвору, за кожним рипом бухали мені прямо в рот клуби зимної пари, а в плечі пекло знов від резервоару, якими огрівають вози. Боки

*) Див. кн. IX, стор. 261—286.

боліли, ноги затерпли, так, що я ледво підняв ся з підлоги. Хотів подякувати моїм товаришам за поміч, та не міг уже говорити і від змученя і від хрипки, лиш уклонив ся та махнув рукою. Зіскочивши з воза, пішов манівцями в місто.

На ніч зайшов я до християнського шинку. Там знаходила ся одна велика зала з танчанами та сінниками, призначена на нічліги для таких мабуть бідаків, як і я. За 10 кр. спало ся і цілу добу. Тут засгав я ріжних людей: і ремісників і робітників і кількох із кляся званої „інтелігентним пролетаріатом“. Усе бідне, обдерте, голодне... Один одного випитував, що де чувати, та де-б йому вдарити, аби знайти шматок хліба, і один одному відповідав стереотиповим: „Усюди один чорт! Усюди біда однакова!“

Випивши рано горнятко молока пішов я у місто за-сгнути язика. Та на жаль вернув з тим, з чим і пішов, тобто з нічим. Мені рішучо заявили, що в театрі таке переповненє, що будуть мусіти троха „перечищувати“ товариство. До самої-ж дирекції я таки й не ходив, соромив ся йти показуватись в такім одію, зачувши, що портієр таких голодранців навіть не анонсує директорови.

В моїм шиночку пізнав ся я з якимсь справдішнім російським „усієкінєг“-ом. Він був військовим дезертиром; говорив вправді не зле по українськи, але духа мав московського. На жите заробляв виладовуючи дерево з залізничних возів, а побіч сего — грою в доміно. Я злучив ся з ним до спілки і ми денно заробляли коло дерева по 30, 40, а навіть 50 кр. Бачучи однак, що я тут не дороблю ся на стільки, аби купити собі нове одіне, я став таки знов на івалт роздумувати про театр. Чув я перший раз у житю оперу — грали „Гуґенотів“ — і мені здавало ся, що я там дуже могу придати ся з моїм голосом, бодай у хорі. Більше як місяць роздумував я над сим і в кінці таки впхав ся.

Урядивши ся сьак-так, почав я працювати над собою серіознійше, як досі. Вправді не великою симпатією тішив ся я, особливо між товаришами, котрі ніяк не могли дарувати мені мого музикального таланту, і що я прийшов між них обдертий, гірше може, як не один помічник

машиніста або простий статист — та я собі нічого з них не робив маючи за собою директора оперети і оперетки. Вчив ся і співав.

Передовсім узяв ся я до книжок; читав, що попало: і романи і драми і наукові твори... маючи те переконанє, що без відповідної освіти чоловік не варт нічого, навіть артистом-співаком не буду таким, яким я бажав бути і яким повинно ся бути. Тут або там вдирав ся я в порядні товариства, між академіків, беручи уділ у диспутах та ріжнородних вечерництвах. У моїй голові почало звільна розвиднювати ся; всі ті думки, що давнійше зацолонювали мій мозок, роз'яснювали ся, ставали повнійші, виразнійші — словом, я зачинав де-що розуміти. Мені дивно було, що я бувало давнійше застановляв ся над неодним питанєм і воно вже й тоді видавалось мені таким; дивно і чудно, що найбільші сучасні вчені писали в деяких книжках саме те, над чим я колись думав, лиш вони оброблювали все сьміло, аргументували кожду проголошену ними засаду незбитими доказами, ставили все ясним, зрозумілим і для кожного приступним; найважнійші доіми, яких давнійше я лиш тому не силкував ся розв'язувати, що бояв ся гріха, і не знав таки, з котрого боку до них забирати ся, вони мов ті різники краяли силою свого розуму на дрібні кусні, кавалцювали, укладали кожду частину на своє місце, зберігаючи все розумне й потрібне, а викидаючи те, що не годило ся ані з законами природи, ані з їх розумом. Усякі загадки, що мені видавались давнійше такими таємними, вони розв'язували одним замачом, одним почерком пера і я лиш чудував ся, чому всі люде не розуміли їх так, як я? або чому їх іще й тепер лякала правда? чому вони воліли глупі забобони, чим ясну голу правду?...

Я дуже полюбив науку, а натомісь усякі романи, навіть такі „Мускетери“, які перед кількома роками зробили на мене таке сильне вражінє, видались мені тепер сьмішними, майже глупими. Я лютив ся на Жіль Верна, що затагнувши мене на місяць або на Марса, заставляв читати дві або й більше карток, заповнених простою

лайкою або розмовами з псом. Як наука, то нехай буде наука! По що правду вбирати у фантастичні шати?

Я змінив ся цілком, до непізнання. Всі церковні книги, всякі біблії, катехізми і т. н. мали у мене вартість звичайних „Egipsk-их sennik-ів“, а всіх віруючих, усіх побожних людей уважав я або дураками, або акторами. Бо знав я між ними й таких, що теж висьмівали не одну доіму, очевидно в приватнім кружку, а опісля убравшись в офіціальні шати, цілували і корились перед тим, на що перед хвилию плювали. Таких людей не любив я гірше, ніж справді побожних, бо останні грали комедію по більшій часті лиш тому, що вірили, і що в їх головах царила ніч звичайного незнання. Отих же комедиянтів уважав я иноді злочинцями; адже вони, по моїй думці, допускались злочину на темних масах, робили із себе простих блазнів лише тому, що їм було з тим добре, гасили всякі проблески думки, що раз-у-раз проблискують між масами, гасили лиш тому, аби ті маси їх не здемаскували, та при сьвітлі правди не зажадали від них рахунку. Я не любив акторів, що грають на сьвітовій сцені, на сцені життя, але помалу, помалу — і штука театральна почала в моїх очах блідніти, звільна втратила й вона своє первісне значіне і чар. Адже всякі комедії призначені лиш для таких, яким не вистарчить сама книжка! А таким треба примітивних арґументів, вони аж тоді зрозуміють і відчують сором, нещасте і біль, приміром уведеної дівчини, коли їм добра акторка добре відіграє сю роль. Ніяка дитина не навчить ся у школі математики без галочок на дротах і без таблиці. Театр перестав із часом бути для мене сьвятиною ідеалів, у нїм бачив я тепер уже не що иньше, лиш звичайну, промислову школу, яка одним, розумнійшим, запевнює карієру, а иньших, дурнійших, учить розуму, навіть уморальнює їх, а ще иньшим — потрібна знов на успокоюване розбурханих нервів, так само, як і морфіна. Одна лиш музика лишилась тим, чим була.

Зрозумівши сьвіт, таким способом хотів і я при помочи театру зробити карієру. Умови потрібні були, може навіть у більшій давці, як у не одного з тих, що на

сцені вже були поробили маєтки. Бачучи однак, що сам нічого не вдію, став я просити сильнійших від мене о поміч. Нічого дивного! Вправді говорить ся безнастанно, що жиємо в віці пари та електрики, але я-б скорше сказав, що жиємо в віці корупції та протекції. Сьогодні лиш протекція висуває людей на верха, а рідко коли незвичайний випадок. Просив я всіх, хто лиш міг що-небудь допомогти, писав поданя, залучував усякі потрібні *allegat*-и — та всюди відправляли мене ні з чим, навіть протекції не здібав я безінтересовної... може тому, що я не вмів просити (а се теж грає у нас велику ролю!), а може й тому, що я видав ся всім несимпатичним... певно тому. А коли остання можлива проба в тім напрямі рішучо не повела ся, я почув себе знов самотним, опущеним, помітуваним, ненавидженим виродом, почув у серці знов і жаль і біль і сором, почув знов ненависть до людей.. Я присягав собі в душі, що доти не сконаю, поки яким-будь способом не пімщу ся на них за всі свої кривди. Адже я мав таке саме право, як і вони, бути чоловіком, мав право теж бути завше ситим і напितим, мав право бути веселим, бавити ся, уживати сьвіта так, як і вони... мав право бути щасливим!... Чому-ж виходить не так? Чому я не мав би пімстити ся на отих шакалях, що жиють тільки людським добром, людським потом, кривавицею; на отих безсердечних, закам'ялих блазнях, що за всякі шопки, за байочки, за ріжні джонілерські штучки видурюють від біднійших золото, і на отих модерних цезариках, що з такою байдужністю приглядають ся мукам мільонів своїх братів!... Чому, чому-б їм раз не показати, що вони грубо помиляють ся, думаючи, що ніхто їх не розуміє і що ніхто не має права жадати від них рахунків за їх погані вчинки?... Чому-б нарешті не потішитись їх власними муками, їх терпіннями, не побавитись їх шамотанєм, болем, не поглузувати собі з їх стогнань, плачу та сліз розпуки?... чому?...

Я здержував у собі оту, сказати-б, спрагу — упитись слізми та кровю моїх кривдників, та в серці варило ся, кипіло, клетотіло мов у величезнім кітлі; одно докинене до вогню полінце — і міг наступити страшний вибух.

Та в тих часах судьба, або скажім, як і передше, якесь невмолиме фатум кинуло мені під ноги жінчину. Вона любила мене дуже, і сама її глибока, безмежна любов здержувала в мині всякі анархістичні пориви, усяпляла їх любовними пестощами та горячими поцілуями. І не будь її, давно вже був би я повис на шибениці. Ми пізнались на провінції. Я співав на концерті, урядженім кружком Русинів у роковини смерти Тараса Шевченка, очевидно під прибраним назвиськом. Тоді, між иньшими, дістав я від неї китицю прегарних цвѣтів, якої красою була сьвіжа, жовтава рожа. Швидко я довідав ся, від кого походив сей даруночок, а довідавшись і пізнавши Оленку, я заплатив їй горячим поцілуєм. Се була жінщина, яку любив кождий, хто лише глянув на неї; її не можна було не любити. Природа — як хтось сказав — справді висилалась, аби сотворити щось скінчено гарного, доброго і принадного. Я-ж взагалі вразливий на красу. Я любив її, але за що вона мене полюбила — сего я не міг зрозуміти, бо про себе міг би я скорше сказати, що природа висилалась, аби сотворити щось гидкого, недоброго та відразливого.

Родичі Оленки, довідавшись про наше коханє, страшенно на мене обурились, що я посьмів сягнути своєю нужденною рукою по такий чарівний овоч. Старали ся нарозумити доньку, вибити їй мене з голови — дарма, Оленка заєдно говорила: „Ані графа, ані князя, ані короля, ані нікого на сьвіті, лише його одного люблю і ніколи любити не перестану“. Мені-ж показано двері з тим додатком, аби більше ніколи не навивав ся їм на очи, бо велять мене слугам оббити, голого, бездомного вітрогона!

Тоді ми рішили ся на одинокий і звичайно в таких випадках практикований крок, думаючи, що старі опісля нас будуть просити. Не помогло однак і се нічого. Старий Долинович вишукав Оленці податкового урядника, пана Баніцкого, який глянувши на неї, від разу залюбив ся по вуха.

— Пане! — говорила йому Оленка на кілька днів перед шлюбом. — Я вас не люблю і ніколи не буду любити.

— Але я вас люблю! — відповів той.

— Гляньте лиш на мене, я не сама!..

— Пусте! Дам дитині моє назвисько.

— Се неможливо, я до сего не допущу, скажу цілому світови, що се неправда.

— І се пусте! Люблю вас — і се мені цілком ви-старчить.

— Але-ж я вас ненавиджу і не вийду за вас, хіба мене поховасте.

— Побачимо! — відповів Баніцький і лагодив ся до весіля.

Оленка грозила родичам, що позбавить себе життя, коли її випхаютъ за нелюба.

— Я його не хочу! я його ненавиджу, не буду з ним мешкати ані дня, ані години! Раз полюбила одного і буду його любити до смерти, явно-славно.

Не допомогло ніщо. Старі бійкою випхали її до шлюбу, а її тітка, запікаючи волосє, попекла їй вуха зелізком.

При аналою стояла Оленка бліда мов стіна. Ніхто навіть із близько стоячих не чув, що вона відповідала сьвященникови. Я стояв при дверех церкви і дивив ся на неї так, як звик дивитись за улітаючим щастем, таким зором, яким дивить ся тонучий у морі на лодку, яку бурливі філі уносять що раз дальше. Я не кидав ся, не боров ся з філями судьби, ждав лиш хвилі, коли буде вертати вона. Я хотів у-останнє глянути в її великі, чудові очи, хотів побачити її ще раз, останній раз, хотів бачити її — панею Баніцькою.

Від вітара провадив її вже пан муж, веселий, щасливий... а вона, держачи в правій руці китицю, теж ішла дуже звільна; видно було, що немов навмисно отягаєть ся, шукає когось очима. Побачивши мене, легенько вклонилась і усьміхнула ся, але — слізми. Цьвіти кинула мені, а зробила се остентативно, так, що по хвилі очи всіх присутних звернені були на мене. Пара чорних коней унесла молодих на весільний пир, а я почув, що ті чорні коні увезли мою останню надію, останню ратункову лодку, щастє, останню мою любов...

Між цвітами знайшов я малесеньку в трубочку звинену карточку з отсими словами:

„Не сумуй, не гризи ся! Я тебе не зрадила і ніколи не зраджу. Прийде час, і я порву оті силоміць накинені на мене пута і буду твоєю на завше. Лиш шануй своє жите, шануй його для мене, для твоєї

до смерти вірної

Оленки“.

Ся карточка трохи потішила мене, бодай о стілько, що вспокоїла подекуди мою амбіцію. Але з другого боку я, правду сказавши, не дуже хотів вірити, аби Оленці удало ся коли-небудь „піврати подружеські пута“. Врешті що мені з такої любови? Вона має мужа, обовязки... церков їх злучила на віки вічні і хиба лише його смерть зможе її увільнити. Коби вона пізнала сьвіт і жите так як я, коби зрозуміла його з того боку, що й я — тоді і я мав би надію. А так...

Але Оленка справді додержувала слова. Ненавиділа Баніцкоґо мов собаку, погорджувала ним, плювала йому в очи, коли дер ся до неї, щоб поцілувати. Він же спершу нічого не мовив їй, не супротивляв ся, відносив навіть на почту листи адресовані до мене, (очевидно, моє назвисько було змінене), читав кореспонденційні карти, на яких завше стояло: „Мій надорожний Ромчику...“, а відтак на кінці: „Твоя завше, до смерти...“ — ждав мабуть спосібнійшої хвилі, думаючи, що преці все те колись скінчить ся і вона забуде мене. Три місяці по шлюбі справив гучні хрестини, даючи гостям до зрозуміння, що дитинка його. Та в кінці, бачучи, що Оленка таки справді голосно компромігує його, говорить усюди лиш про мене, як про тата дитинки, захвалює мене, чванить ся мною і мою любовю, а про него виразно говорить, що ані не подивить ся ніколи на него і на його гріб не піде — змінив своє поступуванє, почав виступати із своїми правами і домогатись їх у тоні наказу. Оленка сьміяла ся йому в очи.

— Чи я — говорила вона — мушу тобі вічно одно і те саме повторяти, що люблю лиш Романа, а більше нікого на сьвітї? Чи я тобі ще перед шлюбом сего не говорила?... Так скажу тобі ще раз: не піддам ся тобі за

ніщо в сьвітї, хіба трупа дістанеш! Ось тобі віз і перевіз.

Баніцький грозив-грозив... а в кінці, зненавидівши передовсім мене і малу дитинку, а відтак і жінку — взяв ся до бука. Бив її, як простий мужик, бив навіть невинну дитину, кидав нею мов псаєм. Оленка була непохитною, піднімала малу Ганю, голубила її, цілувала горячо, промовляючи: „Моя квіточко! мій Ромчику маленький!...“ Се гнівало його ще більше, він бісив ся, присягав, що вбе мене як пса, де лиш подибле. Біда лиш, що не знав мого назвиська, лиш імя, бо Оленка укривала його і вимогла на мині, аби ніколи не зраджувати ся.

Дуже вона терпіла, з її лица майже ніколи не щезали синяки, втікала пару разів із дому, та муж завше спроваджував її, силоміць тягнув до себе. Відтак внесла до суду обжалуванє, подала о розвід, але Баніцький не хотів про те й слухати. Її відправили з нічим. Тоді вона „пустила ся на пса“, а мені писала ось що:

„Ромчику любий!

„Хоч як мучу ся, хоч як терплю — бо Баніцький страшенно побиває мене — а все-ж таки усе те є нічим супроти сеї глибокої душевної певности, що хіба одна смерть вирве мені із серця і душі Твій коханий, солодкий образ. Чим гірше терплю, чим страшнійші муки зношу, тим дорожшим і милійшим стаєш мені Ти, мій ангеле коханий. Як Тобі відомо, я програла в суді справу; судия вичитав мені ще „Pater noster“ на тему подружніх обовязків і відповідальности... Ти чуєш? відповідальности перед Богом на тамтїм сьвітї! Я відповіла їм у суді публично, що супроти п. Б. не почуваю ся до ніяких обовязків; маю лиш один обовязок на сьвітї: любити вітця моєї дитинки, любити Того, кому справді присягала і кому вперед присягала, то значить ся — Тебе, Ромчику. Розумієть ся, се нікому не трафило до переконання, навіть могому правному заступникови, який сказав, що всякі рекурси нічого не допоможуть. — Ну, коли не допоможуть, то я собі сама поможу! — погадала я собі. І знаєш, що я тепер роблю? Ах, серце мені краєть ся, що мушу засмутити Тебе, мого найдоржшого соколика. Япустила ся

цілком „на пси“. Зраджую буцім Баніцкого на кождім кроці; приймаю ріжних гарних парубків, простих мужицьких парубків і, коли Б. входить у хату, я зачинаю тоді ніби-то цілувати їх, а відтак удаю переляк... Або визначую „rendez-vous“ ріжним мужчинам... виходжу вечерами з дому і то сама одна... Оноді „втїкла“ я була з одним урядником із позичкової каси — словом, роблю йому скандали, компромітую його і тим способом хочу його змусити, аби тепер він подав о розвід. Я певна, що се мені вдасть ся.

А Ти, моє жите любе, доленько моя кохана — не смути ся, я-ж присягла Тобі вірність давнійше, а сьогодні поновляю її. Нехай Тебе се не болить, ані гризе, я чиста! Люде — нехай собі говорять, що мені там їх опінія! Я плюю на неї! Поза Тобою нема для мене ані сьвіта, ані опінії. Цілую Тебе горячо

Твоя

Оленка“.

Вже за отсю одну черту характеру, за її постійність — варто було її любити.

Я вернув до моїх давнійших обовязків, але не виповнював їх уже так, як перед тим, занедбував ся, против настоятелїв оказував ся часто грубим, провокаційним. Та про те я вважав таки Оленку страченою для мене на все, мав те переконанє, що тиран таки не пустить її від себе. Коли-б був мав хоч одробину амбіції, то був би зовсім із нею не женив ся, бодай я на його місці не вчинив би сього.

І від того часу став я що раз частійше роздумувати над самовбійством. Щож мені було тепер по житю? Ніщо! воно помалу зачало мені бриднути, ставало тягаром. Любити таку жєнщину, таку чудову, гарну, чарівну і характерну жєнщину, без найменьшої надії на будуче, і в додатку терпіти ще лиш для того, що вона мучить ся?... Ні, се вже для мене за багато. Раз треба покінчити із собою! Раз мати родила — раз гинути треба!...

Так, згинути справді було треба, се я вже повинен був давно зробити, тільки...

Як же се! гинути так марно, самітно, погано?... По чім же будуть памятати мене? по чім будуть згадувати

вирода?... Вмру — і кінець, напишуть коротку, суху згадку в новинках про звичайне самовбійство... і нічого більше, швидко перейдуть надо мною до дневного порядку, таки ще того самого дня, тої самої хвилини, коли скінчать про мене читати. Всякі самовбійства приймають сьогодні люде як звичайну буденщину, як щось зовсім природне, без найменшого вражіння!... Ні, треба се инакше урядити!...

І я затагнув ся помалу в ряди оборонців гноблених та поневодених братів, став ширити соціялістичні ідеї, став будити сплячих, бурити одних против других, кривджених против кривдителів, жебраків против богачів. Протягом одного року я звербував собі був понад двісті людей, готових на кожний мій поклик, на кожний рух руки — навіть в огонь скочити. Оце товариство так хитро було з'організоване, що один про одного мало що знав. На всякі тайні збори ми сходили ся в масках і радили по ночах, десь або по лісах, або в полях, за містом, але звичайно в місцях пустих, безлюдних. Я хотів зробити із сего щось в роді чеської „Omladin-и“, лише тенденція мала бути далеко острійша.

Так минув рік. Я вилетів із театру, оббивши боки директорови за те, що зневажив мене, коли я станув в обороні визискуваних ним товаришів. І хоч вилетів просто на вулицю, остав без ніяких способів до життя — то вже не так журив ся собою, як давнійше, не чекав божого змилування, не шукав затишних закутків по лозинах і не віддавав ся пустим мріям... Чого мені було журити ся? чого гризти ся? чим?... Хлібом, чи нічлігом, чи грішми? Хиба-ж то мало скарбів є на сьвітї? хиба безсовісні шакалі мало понагромаджували золота, мало наобдирали людей? мало напили ся людської крови?... Гріх... Я не боюсь ніякого гріха, я-ж атеїст! атеїст до шпіку-кости, тідом і душею! Вкрав, чи забив, чи лиш так обдер кого — все одно! Зрештою — коли цезарики могли і можуть ще й тепер обкрадати мільйони бідної братії з таким спокоєм душі й серця — то чей же можу і я їх самих обкрадати ще з більшим спокоєм душі й серця! чей же я чистійший буду, відбираючи по троха від них людську кервавицю?

і роздаючи її покривдженням! Я буду лиш відбирати те, що вони покрали!...

Був се свого рода анархізм. Іноді, подумавши над собою, пригадавши собі оте пекло, яке перейшов я за час мого короткого життя, або дізнавши якого нового упокорення — я ставав страшним, жорстоким, диким і лютим, як бестія, готов був кров проливати не лиш одної касті, не одної шайки — але всіх богатших, хоч би лиш троха богатших від мене. Всі вони були однакі, всі без серця, еґоїсти, деруни — всі брудні, кати...

Я заходив до ріжнородних домів, до ріжнородних нор, приглядав ся всему й усім; сонних, голодних дурнів намовляв просто до рабунку. — Іди — говорив я неодному — та кради, рабуй, бий — нехай їх усіх чорти беруть! Не бій ся ніякого гріха, бо його нема, так як нема й Бога. Вони придумали собі такого Бога, аби його бояли ся всі ідіоти такі, як ти. Чому вони не боять ся Бога? чому не боять ся гріха, а крадуть мов ті круки, рабують у білий день, і за всяку оборону — пакують тебе ще й до вязниці? Чому?... Бо ви дурні, бо ви лінюхи, спите, ждучи манни з неба та шукаючи грушок на вербі, що будуть падати вам на їх розказ. Спійть же і здихайте з голоду, як руді миши! Видно, що ви й не варті нічого, коли не вмiєте достоювати своїх прав! Коли хочеш, то приходи тоді а тоді... там а там... на згромадження „Товариства местників“.

Наговоривши одному — я йшов дальше і те саме робив. Зачула про се й поліція, шукала за мною, за ініціатором і проводирем, шукала дуже пильно, бо я вже багато по собі слідів полишав по місті. Усі вже чули і мали подекуди й докази, що в тім побожнім та споконвіку сплячим Львові запахло щось анархістами. Ріжнородні шпідлі мишкували, вітрили мов ті гоньчі собаки за звіриною — а я завше щасливо вимикав ся їм, іноді чкурнув таки вперед носа. Раз приловив мене один на розліплюваню революційних афішів, провадив уже за ковнір до поліції, але я й сим разом викрутив ся. Удаючи дурного, завів я його у якісь рови над Полтвою, буцім хотів йому показати склад динаміту, револьверів, ножів, штилетів, навіть

таємну друкарську машину — та там же трутив його коміть головою в багно, вибивши вперед на борзі.

Оленка писала раз-у-раз, я відписував їй, однак не зраджував ся з нічим перед нею, сам не знаючи чому. Може тому, що таки за всяку ціну шукав смерти.

Мешкаючи при вулиці Краківській в одній із жидівських камениць, мав я нагоду пізнати жите ще з одного боку, з такого, про який я й не думав і в що перед тим ніколи не повірив би.

В цікавім товаристві обертав ся я. З одного боку моєї кімнати мешкав якийсь „крулевяк“, старий, низький, грубий, з малими очима, дихавичний і вічно наптий, фабрикант фальшивих російських папіросів, індивідуум о скільки брудне й підле, о стільки глуше. Напившись, утікав домів і тут показував свою силу над власною жінкою, близько 60-літньою бабою, хитрою, обскурною, скінченою злодійкою, що також у горілочці шукала потіхи. Чудна пара людей! Ідеалом пана Władysława, Jana, Kazimierza trojga imion Przelęcz Nikczemskiego був Наполеон I., що висів у него над ліжком. Себе називав тенієм і „крулем“, а свою любу жіночку „Дездемоною“. З другого-ж боку в темній, вохкій шкалубині догарала на купі гнилої вже соломи гарна колись жінка, можливого колись польського обшарника, пані Кучиньська, що покинула свого мужа і жила якийсь час „на віру“ з актором Пшесевичем. По мужеві мала 30-літнього Больця, скінченого лотра і п'янюгу, що заробляв на горілку „покутним писарством“, а по Пшесевичу — 20-літнього карлика, а то карлика на душі й тілі. Надо мною, себто на четвертім поверсі, була теж до комина доліплена шкалубина; тут мучив ся сліпий музика, рідний син пані Нікчемської по першому мужеві. Він грав вечерами по шинках на фортеп'яні і заробляв зглядно багато грошей. Коли однак мав виходити з шинку, його мати ждала вже на него, підпоювала добре горілкою і забравши від него гроші, відпроваджувала до дому. Синові гроші уживала очевидно виключно для себе. І ще одна пара людей жила підо мною. Він звав ся Грабовий, спольщений Русин, бувший гефрайтер при війську, потім жандарм, а в кінці дозорця вязнів —

чиста ходяча мумія. За те його жінка бридка, ряба Мазурка, бувша служниця, вічно молила ся, вічно цілувала „шкаплері“, яких масу носила на шиї, і вічно переслідувала мене своїми любовними листами.

Оте любе товариство пізнав я завдяки Больцеві. Він був чоловіком цілком морально пропащим, натомість здоровим і міцним фізично. Саме таких мені треба було, з'організоване мною „Товариство местників“ не знало ніяких скрупулів. Больцьо запровадив мене до свого дому.

— Є — казав — у нас одна кімната до винаймлення, як раз для вас, дуже дешево, бо лиш 4 злр. місячно! Ей, тож-то будемо жити!

Спровадившись став я приглядати ся найперше родині Больця.

П. Кучинська ніколи не виходила з дому і не опускала барлога; все, що було треба, робив карлик Адаць. Він і гроші звідкись завше приносив і маму кормив і всім займав ся. Навіть Больцьо жив часто його коштом, бо свої зарібки пропивав звичайно до шелюга і за пять місяців могого побуту там я ніколи ані не бачив, ані не чув, аби Больцьо дав дома от хоч би на папіроси для мами, яка воліла-б була цілий день нічого не їсти, ніж не курити. Дуже мене се дивувало, як, чим, із чого і по якому живуть оті люде? Біда тут така, хоч плач! Проста, доволі велика пака служила замість комори і шафи і стола; всеї посуду тільки самовар і три склянки — от і умебльоване. П. Кучинська була колись богата, та від коли покинула мужа, опустила її доля. Родина мужа, доволі заможна, не хоче їй ніколи нічого післати.

— А знаєте — говорила вона мені — чому? Ототому, що я живу неморально. Ну, і скажіть же ви, пане, ви чоловік учений, інтелігентний: чи не дурні вони? Дурні! вони нічогісько не розуміють, вони простаки, держать ся мужицької віри і думають, що будуть жити в небі. Адже жите на тім і полягає, аби його робити собі що раз приємнішим та иньшим. Тут на землі жите! більше його ніде нема. Звісно-ж, що і псови навкучить ся ходити вічно одною і тою самою стежкою. А я жила — ей, пане, то-то жила! Може ніхто на сьвітї так не жив, як я! Вірте!

— З чого-ж ви тепер живете? — питав я.

— Ет, що то тепер... Уже моє жите скінчило ся, тепер не живу, лиш мучу ся. От пішлю Адася до міста, принесе який крайцар, тай так капараю.

— Він услугує?

— От, так, як може.

— — — — —
Я недовго попасаю у Львові. Остогидло мені все, навіть моє „Товариство“, від котрого я помалу відсторонив ся, не знайшовши й тут ніякого морального вдоволення. До сего причинилась без сумніву Оленка, що знала вже про все, і писала один лист за одним, закликаючи на все на світі, аби я покинув „Товариство местників“, хоронив себе скільки мога, шанував жите... для неї.

„Соколику мій любий! — писала в однім листі — знаю, що ти дуже а дуже терпиш; знаю, що не один на твоїм місці був би вже давно їв сиру землю по такій школі житя; знаю, як гірко тобі приходить ся боротись із неправдою, облудою, заскоружлістю та упередженнями сфатизованих людей; знаю, що в мині бачив ти останню пристань у тім морі терпінь, в яким ти, бідний мій Ромчику, стільки літ купаєш ся; знаю і те, що по моїм проклятім шлюбі з нелюбом тобі хиба смерть може дати спокій! Але милий мій, наколи ти стільки мук, стільки ріжнородних і так тяжких мук уже перебув, не втративши ще зовсім фізичних сил — тож видний знак, що можеш ще більше терпіти, а преці все колись скінчить ся. Чоловік перенесе лиш стільки, скільки дозволяють сили; иноді той, кого смертельно забиває одна лиш зрада коханки, або втрата майна — терпів видно більше від тебе, коли впав. Я знаю дуже добре, я майже напевно знаю, що ти шукаєш смерти, одначе я певна й сього, що ти покинеш сю думку. Я-ж знаю тебе, знаю твою душу, бажаня, ідеали... і, любий мій, повірь, що я терплю на-рівні з тобою. Адже твій смуток є заравом і моїм смутком, так як і радість твоя — була-б і моєю. Подумай лиш добре: я полюбила тебе не задля чого иньшого, тільки задля тебе самого, задля твоїх прикмет тіла й душі. Я плюю на всякі

кар'єри, на мамону, на почеси... плюю і — як сам бачиш — на мою честь жіночу, топчу її добровільно власними ногами, аби лиш увільнити ся від гидкого та непевного мужа, аби лиш порвати оті золоті кайдани, які вложено на мене силоміць, проти моєї волі і на перекір мойому найгорячішому бажаню. Борю ся, кидаю собою, сїпаю ся мов та безсильна пташка у клітці — і хоч як тяжко мені, хоч як гірко... а таки вірю глибоко, вірю міцно, що вирву ся на волю, на сьвіт і буду жити з тобою і для тебе та для твоєї дитинки. Про те щиро тобі раджу і прошу: прийми оферту кс. Лежановского і, редагуючи „Hasło“, будеш міг справді зватись оборонцем поневоленого люду. Хоч він Поляк і українофоб, то твоїм обовязком буде спам'ятати його і переконати, що він на злій дорозі. А в тім, ти, як редактор, будеш редагувати газетку в такім дусі, в яким схочеш. Найщиріше моє бажанє — бачити тебе демократом, радикалом, соціалістом, чи навіть анархістом — але на скрізь українським. Сам бачиш, яка бідна наша Вітчизна і як зі всіх боків чигають на неї; сам ти писав мені недавно, що Русини не впали ще морально так низько, як їх гнобителі. Отже виходить, що й для нашої Вітчизни варто жити...“

Дивна жінщина! В такім прикрім положеню, вона ще патріотка! Побіч любови для мене, побіч усіх иньших терпінь, вона, слабосильна жінщина, думає про рідну Вітчизну, про Україну, і тою любовю для її і моєї Вітчизни, а хоч би лиш пам'ятю про неї — вона заставляє мене соромити ся!... Каже, що „для Вітчизни варто жити“... Певно, певно, що варто, адже „близна сорочка тіла“, більшим обовязком є ратувати найперше найблизших рідних, ніж дальших, чужих, а в тім разі і тих, що саме лиш нашою кровю випасають ся, та висепаючи з нас останні соки, набивають огнетревалі каси золотом і забивають на домір сього всякого духа скарги, бунту... Чудна жінщина-Українка, такої я ще не подибав досі.

Я послухав її і виїхав до Кракова, щоб обняти редакцію „Hasła“ і служачи справі люду — мати передо всім на оці власну справу народню, якій ксьондз Лежановский дуже шкодив.

XIV.

Кс. Лежановський вибирав ся саме в довшу подорож до Риму і на Угри з візитою до свого біскупа, то й мусів доконче лишити на своє місце чоловіка, що гідно заступав би його. Знав мене з моїх публичних виступів, агітацій і ріжних острих статей, надиханих ненавистю против пануючої класи, і був певний, що я справи не попусю.

Був се, коротко сказавши, польський Єзуїт у повнім значіно слова. Вихований, як звичайно, на лад польського консерватизму, він — як кождий руський ренеґат — відзначав ся особливою ненавистю до Русинів. Незвичайно хитрий, зручний, притомний і здібний чоловік, у борбі з ворогом не оглядав ся на ніякі згляди, не перебирав у способах; його девізом було: ціль усьвячує способи. Осівши при помочи єзуїтської хитрости на товстій парафії в однім із місточок східної Галичини, вимантив у одного польського журналіста людову газетку п. з. „Hasło“ і почав її ширити між парафіянами й в околицях, виповівши отверту війну і загладу всему, що руське. Стояв доволі міцно, маючи за собою і польську шляхту і польський „rząd krajowy“, від якого побирав навіть на свою ціль щорічну субвенцію. І був би може кс. Лежановський і до сьогодні будовав Польщу на українських землях східної Галичини, заїдаючи смачний обід при правительственнім жолобі, коли-б не одна з недуг XIX віку, схарактеризована словами: „Cherchez la femme!“ Вона запопала його, потягла зразу на лаву обжалуваних, а звідти і до вязниці і змодернізувала його нарешті основно.

Так воно сьогодні й є на сьвітї, що чоловік, знайшовши хліб — шукає жєнщини, без якої жите не є властиво житєм. Кс. Лежановський чув ся о стілько щасливійшим від иньших, що сям разом не шукав її; вона сама прийшла... найперше до костела на „kazanie“, далі до сповідальниці, а нарешті й до його дому.

Виповівши війну Русинам, почав він перечищувати насамперед свою парафію, та натрафивши на міцного противника в особі руського пароха, програв битву, відсидівши перший раз кілька діб у арешті. Стративши зимну

кров, програв і другу битву з противником із вла його таки табору, місцевим можним дідичем, що станув в обороні споневіряної чести жєнщини. Перехитрений ксьондз утратив правительственну субвенцію. Кс. Лежановский не жалував своєму ворогови штовханців, збунтував против него мужиків, осьмішуючи перед ними „синьокровного шлятона“. Отся льокальна борба зробила нарешті кс. Лежановского непримиреним ворогом шляхти і правительства; виступаючи супротив них, він, як вишколений стратегік, мусів оперти ся на людї. Таким способом він цілком не хотячи став нїби оборонцем кривдженного польського люду, воюючи однак зажерто з руським людом.

Коли я обняв редакцію „Hasła“, кс. Лежановский саме тоді обходив ювілей 25-разового відсиджування тюрми. Очевидно, власти сьвітські і духовні нищили його немилосердно, бо — будь-як-будь — він їм не раз заливав за шкіру горячого сала. Обсервуючи зблизька, пізнав я наскрізь його облудний характер. Він знав мої переконання і не злякав ся навіть мойого атеїзму.

— Волю завше чесного атеїста, нїж облудного католика — відповів мені без намислу. Ясна річ, що і він, як кожний висше вчений Єзуїт — був теж чисто-кровним атеїстом і як такий, розумів добре великанську вагу і силу своєї духовної шати, яку дуже часто поневіряв по тюрмах, аби відтак чванити ся поміж темними мужиками своїм мученичим житєм, що його він принїс у жертву на вїтвари мужицької правди і волї.

Він з'обовязав мене йти дорогою т. зв. християнсько-соціальної реформи, я лиш виміг собі боронити рівночасно і політичних прав руського люду, що далеко більше від польського був кривджений усїми. Ми довго диспутовали і бороли ся, і в кінці мої арґументи, що нарешті не були нічим иньшим, лиш чистою правдою — цілковито побїдили. На стягу „Hasła“ вивісив я „гасло“ рівної мірки для всїх: „Вїра вірою — а бриндзя за гроші“ і з тої пори число передплатників росло з кожним днем, а „Hasła“ побирано навіть багато Русинів.

В міру однак зросту наших політичних прихильників зростала завзятість правительства. Часопись раз-у-раз кон-

фісковано, а тим самим нищено матеріально. Бачучи се по повороті зі своїх паломництв кс. Лежановський, з приятеля Русинів перекинув ся раптом у приятеля — Москалів, шукаючи у них захисту. Найбільшою його амбіцією і ідеалом було тепер стати біскупом у Варшаві, так як давнійше хотів конче бути ним у Галичині. В тій цілі їздив кілька разів до Росії, поклонити ся „сильним мира“; Росія від тоді була головним жерелом доходу новоспеченого „панслависта“. Він же сам приймав численні жертви „na Mszy święte“ і відправляв їх що дня по 2, 3, 4 і більше, одну за одною, не відпочиваючи і не роздягаючись.

Та тут я мусів зірвати всякі зносини з тим чоловіком; я-ж не міг запродувати люду ще до гіршої неволі московської. По році моєї праці я розлучив ся з ним в найострійший спосіб, бо він на домір усього просто обрабував мене не лиш із належної мені від него платні, але і з готівки, яку мені люде позичили на інтерес; ми розійшли ся, відсидівши ще разом оба кількамисячну тюрму.

Кс. Лежановський рабував далі в найбезличніший спосіб ріжних людей, та уводив безкарно чужі жінки, а я, залізши, завдяки йому, раз у довги, й досі не можу з них вигребати ся.

Близько по 6 роках моєї артистично-політичної мандрівки перший раз я рішив ся поїхати в рідні сторони. Тужно мені було за ними, захотів їх побачити, переконатися, чи такі самі, як були давнійше, а коли що й змінило ся, то як і чи багато? Захотілось мені побачити ся з родиною та знайомими... от, проста цікавість.

Усі-всі прийняли мене доволі холодно: рідня звичайно як вирода, а чужі з якимсь подивом, дяком, як чоловіка, якого правительство та упривілейована кляса наклеїмили пятном соціяліста, „burzyciela porządku społecznego, przewrotowca, antyreligijnego agitatora“ і т. и. І справді, все на мене дивилось мов на яке чудовище, уникало мого товариства, а хоч дехто й сьвітив у очи, то на вулиці або перед иньшими трусами і сам ставав ся трусом, опускаючи мене. Тато таки не перестав мене ненавидіти; вправді говорив зі мною, але не маючи вже сьмілости

по давньому гримати, покинував сумно головою заєдно дорікаючи:

— Де там! Не буде Господь благословити! Він уже в Бога не вірить!... Не мав, не має і не буде нічого мати! Господь Бог не дає безбожникам.

Мати тішила ся троха, але також дорікала, що я відцурав ся родини, остиг для неї. Жалувала дуже, що я не приїхав тоді, коли вона писала мені і втратив таку добру партію. А дівчина ждала на мене з півроку і вийшла за муж за якогось судового посіпаку, та тепер не може сего пережалувати.

Але найщирійше і найласкавійше привитали мене рідні луги, по яких я стільки колісь набігав ся то за коровою, то граючись із товаришами-пастухами, потічок та жайворонки. Все здавалось те саме, лиш село і хати якось змаліли дуже в моїх очах, а й знайомі люде постаріли ся, позмінювались, де-хто до непізнання. Колишні мої товариші та товаришки — поженили ся або повіддавали ся, не хотіли зі мною говорити по давньому, шапкували низенько передо мною і страшенно панькали.

Мати таки не рушала ся зовсім із своєї хатини, мешкала постійно з рештою дітей, а тато деякий рік відбігав на „дяківку“, а тепер „сидів на бурку“.

Відпочивши трохи на свіжій повітрі став я шукати якого занятя, бо родичі криво дивили ся вже на мене. Шукав же я — вічно шукав і годі було що-небудь знайти. Очевидна річ, що всюди приймали мене чемно, по сусідськи; з трусости перед „szatanem“, що „w postaci człowieka“ ходить поміж людей та вербує душеньки до пекла, признавали мені здібність, добрі „czes-i“, засукували передо мною руки і кланялись доволі низенько, думаючи, що я в кишенях що найменше ношу анархістичні бомби, та тільки і всего. Попи, особливо латинські, страшенно виклинали мене із амвон, остерігаючи вірних перед „Antychryst-ом“, що вже завитав у ті досі спокійні околиці. І хоч я цілком до нічого не мішав ся, шукав лиш хліба, то вони робили різні доноси до властей, мов то я бунтую люд проти правительства та церкви, чорнили мене всюди й усім і шкодили всюди й усяко.

Оленка перестала писати до мене. Останній її лист доносив, що танцювала публично в цирку, але і се не спонукало її мужа до виточеня скарги о віроломство. Цілий лист був зрошений сльозами, з него так і віяло розпучливою резигнацією. По тім близько рік не писала вже нічого.

Моє положенє ставало що раз незноснійше. Доходів ніяких, заробити не вмів, нарешті не було й де. Дома теж, що правда, не було звідки, от, штукувало ся як мжж, клин клина вибивав. Кредиту не мав ніде...

— Жени ся! — говорив мені кождий, хто лиш дихнув. — По що тобі так бідувати? Мало ще тобі сего, що перебув? Глянь на себе: ще молодий, а вже знати на тобі сліди житя. Ходиш мов який відлюдок, люде з тебе сміють ся і ні за що не мають... От, що було — пусти в непамять, ожени ся з першою-ліпшою дівчиною, візьмеш який крайцар, ужий його розумно, то й поправши ся матеріяльно, а відтак, хто знає, може й моральні рани вилічиш. Адже метою чоловіка є: улїпити собі власне гніздочко, сотворити дім і жити в першій мірі для него, для потомства...

Я не мав найменшої охоти до женячки; ся думка цілком не промовляла мені до серця, не трафляла до мого переконаня. Жени ся!... На який лад? До чого приведу жінку? до кого? що дам їсти, тай взагалі, що пічну з нею? Адже хліб — се перша умова подружнього житя! І нехай фантасти говорять, що їм хочеть ся, нехай завертають людем голови про „любов, що вистарчить за все“ — то правда останеть ся завше правдою, що найідеальнійша і найгорячійша любов швидко вистигне, коли забракне хліба, присне чар любови мов та банька з мила, а його місце займе сум, зневіра, взаїмні докори, а нарешті й ненависть. Не кожда женщина потрафила-б бути Оленкою, а нарешті хто знає, чи й вона згодила-б ся гинути зі мною голодною смертю в щирих, сердечних обіймах любови?... Жени ся!... Ну, нехай і так, нехай я й знайшов би таку наївну, що віддала-б мені своє серце та майно, мені, чоловікови розбитому, без завтра і без ніякої виразної ціли на будуче — та чи тільки я буду здібний сяк-так грати ролю мужа, чи вдоволю мою жінку,

чи не буду відтак і сам жалувати мого легкодушного кроку?... Адже-ж крім назвиська треба доконче дати жінці... наколи вже не троха любови, то бодай привязаня, пошани, дрібку довіря!... А чи зміг би я на се здобути ся?... Мені здавало ся — ні! Що найліпше, міг би я взяти собі просту сільську дівчину, бо лиш така могла-б мені принести троха капіталу... та така, хоч би я її й справді любив, не зрозуміє мене; те, що иньшій, інтелігентній імпонувало-б, у її очах буде чимось нелюдським, гидким. А в тім у женщины — по моїй думці — треба любити щось більше, крім тіла, вона мусить мати „щось“, що чоловікови імпонує, промовляє до него і гармоніює з настроєм його „я“, инакше любов не є любовю, а просто сказати-б — звірською жадобою. Чи-ж ся остання варта сего, аби через неї скувати себе у віковічні кайдани? Ні!...

З часом люде і місцева інтелігенція освоїли ся троха зі мною, а иноді, переконавшись, що я не ношу при собі ніяких убійчих „струментів“, навіть дразнили мене кінцями пальців, саме так, як юрба великоміських голяків дразнить запертого в залізній клітці льва або тигра, кепкуючи собі з його безсилля. У всяких диспутах політичного чи релігійного змісту підкусували мене з боків мов ті песики, завдаючи різні просто дитячі питання, які в їх вузькоглядних мозківницях були заразом і відповідями. Приміром, аргументом одного з „найученійших“ між ними на доказ, що кадильниця в церкві є доконче потрібна, було таке питання: „Коли ви такий філософ, то скажіть і докладно мені виясніть, звідки у вас взяли ся вуса під носом?“

Лише один-одинокий дім знайшов я в моїй рідній стороні, де можна було справді серіознійше говорити, та на жаль, і сеї одинокої приємности мусів я виректи ся. Газдиня дому бачила в мині просто „генія“, чоловіка великого, незвичайно розумного, вимовного — ба, незрівняного і ніким непоборного! Газда-ж, пенсіонований лісничий, чоловік легкий і порожний, а при тім цілком пережитий, удавав розумного, признавав мені завше слухність, навіть тоді, коли я навмисне збрехав щось, він удавав, що „прочитав десь щось, він собі пригадує...“ — чва-

нив ся тим, що я виріжнюю його дім і, аби мати спокій з жінкою, якій справді нічого більше до щастя не бракувало, лише здорового мужа — гостив мене дуже радо, часто лишаючи нас обоїх при грі в „пикета“ до пізної ночі.

Пані Бобікова користаючи з сего, старала ся вговорити мене, що нам обоїм не стоїть ніщо на перешкодї до близших зносин, „бо й так — каже — люде вже голосно говорять, що я за вами гину“. Дійшло нарешті до такого, що вона сама перед своїми знайомими голосно признавала ся, роблячи себе при тім поважно-поетичною:

— Так є, люблю його, як мою душу, бо він не такий, як наші мужчини... він поет, музик... він розумний...

А мені ані снило ся про ніщо. Уважала мене „те-нієм“ певно тому, що уживанє всяких „шкаплірів, корунок“ і т. и. назвав я „змодіфікованим родом забобонности“; поетом — що написав їй у альбом доволі незручний віршик; а музиком — що не співав когутячим голосом, як її муж, і що розумів ноти. Ну, такої жінчини — будь вона і панночкою — я-б не міг полюбити.

Коли я не прийшов день або два, зараз посилала фірмана з довгим листом, завше закінченим „поезиею“. Швидко мені се остогидло і я позбув ся її досить незвичайним способом.

В повітовім місті Т., де стоїть звичайно троха війська, жила собі, проживала, знана не лиш у місті, але в околиці 30-кількалітня дівка жовнірська... прачка, звичайна маломійська помивачка, обдерта, вічно запита, скрофулічна... Її кликали іронічно: „панно Гапко!“ Сьмішнішого страхопуда я ще й не бачив доси на сьвіті. Тут справді природа мусїла зужити незвичайно багато сили, аби сотворити щось так гидкого.

Коли я їй раз у місті приглядав ся, стрілила мені до голови чудацька думка: чому-б я не мав дозволити собі на такий „юбель“ і не урядив заручин із Гапкою, очевидно, заручин офіціальних?... Щоб то була за радість для всего мотлоху, а тим самим і для мене? Я завше серйозний, поважний, — чому-б мені раз не побавити ся? А при тім осьмішу ся так, що й до віку мені відхочеть ся жєнячки: тоді певно ніяка порядна дівчина не піде за мене,

а родина і приятелі дадуть мені спокій, перестануть мучити. Я більше нічого й не бажаю.

Як загадав, так і зробив. Прикликавши Гапку став я їй говорити, як би то було добре, коли-б ми обоє побрали ся. Почастувавши її кількома чарками оковитки я намовив її до всього. Кілька днів опісля ми обидвоє з'явили ся у місцевого пароха, щоб дати на заповіді. Парох сей був вправді етоїст, але при тім дуже порядний чоловік і заслужений патріот. Почувши, з яким ділом зайшов я до него, дуже втішив ся, стискав мені руки, бажаючи всякого добра.

— Але деж ваша суджена? — спитав. — Прошу представити мені її!...

На даний мною знак у кімнату вийшла запита та по самі вуха заталапана Гапка.

— Отсе — кажу — моя наречена.

Парох остовпів.

— Що?? — скрикнув подаючись у зад — ся погань?...

— Прошу лиш числити ся зі словами! Агафія Гарбузівна — моя наречена. Ось тут вам належна такса, прошу вписати до книги і на найблизшу неділю виголосити першу заповідь.

— Ну, — промовив парох заходячи ся зі сьміху. — Коли ви хотіли зробити собі „шпас“, то се вам вповні удало ся.

Я прибравши як найсеріознійшу міну вмовив таки в него, що зовсім не жартую, а з Гапкою таки оженю ся.

— Пане! добродію ласкавий! — просив парох, гласкаючи мене попід бороду. — Схаменіть ся, що ви робите? Ви хіба не при здорових змислах?... Але-ж так є! Я послаю зараз по лікаря!...

Та ніщо не помогло, я говорив розсудно і таки переконав його. Дивив ся на мене і трохи не розплакав ся.

— Знаю один лише подібний випадок на земській кулі, а то легенду про „Юліана Милосерного“, що.. але ні, ані сей чоловік не поцілував би такої потвори..

Але справдішня сензація наступила аж у неділю, коли парох зломаним голосом читав мою заповідь. Люде просто подуріли в першій хвилі, а відтак ціла церков так

і затрясла ся від сьміху. Того-ж таки дня вістка ся рознесла ся по всіх усядах. Усе, що жило — просто заносилось від сьміху, а відтак скваліфікувало мене як чоловіка божевільного... Лише дехто з інтелігентів прийняв се як дуже вдатний жарт. Очевидна річ, другої заповіді я вже не дозволив голосити, одна вистарчила, аби пані Бобікова та иньші того рода залюблені відчепили ся від мене раз на завше.

Я діпняв свого; і родина і чужі перестали докучати мені женячкою, відчепили ся на разі, та не відчепила ся від мене жура моя гіренька. Знов я бив ся з думками: що робити, куди обернути собою?

Настали вибори до Ради державної. Закипіла люта борба поміж двома кандидатами: скрайним консерватистом і легоньким демократом. Обидва були чистокровними Поляками, але розум політичний наказував Русинам із двох злих вибирати менше зле, а в тім випадку старатись переперти кандидатуру демократа, що й удало ся, а що й мене коштувало не мало здоровля.

По виборах поїхав я знов до Львова, до моїх земляків, просити занятя. Маючи на думці факт, що Русини не впали ще так низько морально, як їх гнобителі, я вірив глибоко, що вони оцінять мої скромненькі заслуги, які я положив над піддвигненням народньої справи, і умістять і мене десь між собою, тим більше, що уміщують людей цілком незаслужених, незнаних, а часто навіть непотрібних. Одно мені лиш стояло на перешкодї в узисканю якої важнійшої посади в руських інституціях або і в редакціях часописей, власне те, що я дуже слабенько знав руську літературу та літературню мову, а граматики руського язика — зовсім таки ні. Се однак було підрядне діло, я-ж талановитий чоловік — що й самі земляки признавали — а коли міг вивчитись добре польського язика, коли ввагалі стільки річей я вивчив ся без ніяких шкіл, то швидко навчу ся й руського язика. Не моя вина, що між чужими стільки літ обертав ся! Волів би я був між своїми, та не будо куди. Всі руські інституції, часописі, театри, а й сама інтелігенція — дадуть ся почислити на пальцях.

І думав я собі нераз: „Боже мій, нехай би я був навіть цілком неосвіченою людиною, просто анальфаетом, нехай і так, що Русини у всім подібні до иньших, хоч би до своїх сусідів, то чей же знайдець ся хоч би одна-одніська людина, виїмок, що преці пригорне свого брата, зрозуміє його і де в чім pomoже! Се-ж просто неможливе, аби я один між ними не помістив ся!... А в тім я-ж нічим не спроневірив ся русько-українській нації та народній справі, говорю і думаю по українськи, ніколи в житю не робив нічого на шкоду української ідеї, — чому-ж би мені руська громада не дала того, що мені справедливо належить ся?... Правда, я самоук, ніяких шкіл, ніяких свідощів у мене нема, а тим самим нема й запоруки, що я зумію приміром зрахувати до купи: $2 + 4$, або запро-токолувати в книзі надіслане письмо — але-ж саме тому повинно ся такого чоловіка підпирати! Тут не повинен рішати шматок паперу з підписом кількох професорів, не повинна рішати ніяка протекція, лише здібність та добра охота. Так бодай поступають усі культурні, справді цивілізовані народи.

Не знаю, що мене тягло заєдно до якихсь висших діл, знаю натомісь лиш те, що всяке тихе, сільське житє не для мене, на селі я-б швидко стуманів, з'ідіотів... Видно, що мені назначене було природою якесь висше званє, висше становище, якась важнійша роля на світовій арені, і тільки клятї обставини звихнули мене.

І я не завів ся в моїх рахубах, бо ледво по 15-місячнім ходженю та просьбах дістав я в певній руській інституції посаду аж на 30 зр. місячно. Шеф оказував мені зразу цілу купу симпатії і давав виразно до зрозуміня, що прийняв мене просто з ласки, а за те моїм обовязком повинно-б бути: доносити йому все, що дієть ся між його підвладними, а моїми товаришами. Та хоч я чоловік і зіпсований, то все таки бридив ся того рода занятєм. Дійшло до того, що я таки мусів уступити перед могутістю шефа, чоловіка, сказати-б так, більше зманерованого, ніж злого.

Кілька днів опісля новий грім ударив у мене, в саме дно мойого і так розбитого серця. Оленка, ота одинока

і остання ниточка, що вязала мене з житєм, урвала ся і пропала для мене безповоротно. Донесла мені кореспонденткою, що зриває зі мною всякі зносини, що вона перестав любити мене цілком і раз на завше і що я від тепер ніколи і ніколи не повинен на неї числити. Їй удало ся в кінці узискати судову сепарацию з мужем, та для сього треба їй було аж утечі з одним офіциром від артилерії, котрий однак не здобувши від неї нічого, таки зараз стрілив собі в лоб.

Оленка жила у одного попа в характері газдині дому, очевидно разом із малою Ганею. Я просив її в численних листах, закликав на все в сьвітї, аби виявила мені бодай причину свого кроку — але вона вже більше ніколи не відписала мені.

Таким способом закінчила ся моя карієра. Із зрадою Оленки, з останнім моїм уступленем із посади в руській інституції улетіли з глибини моєї душі і серця рештки всяких скрупулів що до чесноти, улетіла віра в людей, в їх патріотизм, доброзичливість, словом, улетіли рештки всего того, що можна було в мині назвати добрим, а що скривало ся доси десь у закутку сумління. Я морально цілком збанкрутував. Усе на сьвітї, чого я лиш не ймив ся, завело мене. Завели мене люде, завела любов, завели і мрії і власні сили, та я остав ся сам один на сьвітї; сам, мов та олушена билінка в полі, яку вітер міг нагинати куди йому захотіло ся. Не стало ціли в житю, не стало й охоти до него, не стало сил до дальшої боротьби. Між людьми рідними й нерідними я побачив себе відокремленим, викиненим із товариства, з усякої колії — самітним, мов на якій страшній пустині. Мене опустили й ті, що присягали мені вірність, навіть приятелі відцурали ся зрадивши в поганій, брутальній спосіб...

І я пустив ся „на пси“. Коли вирід — то нехай же й жию і сконаю як вирід...
(Далі буде).

Борис Грінченко.

Арсен Яворенко.

Драма на пять дій.

ЧЕТВЕРТА ДІЯ.*)

Сьвітлиця та, що і в першій дії.

I.

Меланія Семенівна та Ольга.

Мел. Семенівна. Ах, чудово! чудово! Як же ти витягла його?

Ольга. Нишком ключ узяла від портфелю та й витягла. Так бояла ся!...

Мел. Семенівна. Але за те тепер як чудово: все пропало, і ми їдемо в город. Ах! Які в нас там журфікси та бали будуть, Олю!

Ольга (солодко). Ах, бали!... (Схаменувшись із острахом). А як Арсен таки не схоче?

Мел. Семенівна. Ти повинна на його напасти ся, спокую йому не давати, аж поки схоче! Який розумний сей Модест Кирилович!

Ольга. Ах, він такий розумний і гарний — чудо!

Мел. Семенівна. Гляди лиш, Олюню, не закохай ся в його! Бо щось уже...

Ольга. А хоч би й закохала ся, так що? Хиба не можна?

*) Див. кн. IX, стор. 287—305.

Мел. Семенівна. А не годить ся: повинність перед чоловіком! Хиба так, трошки, щоб веселійше було...

Ольга. А зовсім не можна?

Мел. Семенівна. Говорити про се не можна... Ах, кохала колись і я!... Я така нещаслива, така нещаслива була за своїм чоловіком!... Того я така й хвора тепер.

Ольга. Хиба він так мучив вас усякими ідеалами та принципами, як мене Арсен?

Мел. Семенівна. А на що-ж ти Арсенови потурала?

Ольга. Так бо-ж він тоді закохував ся. Мені мама завсіди казала: коли ти, Олюню, помітиш, що мужчина вартій уваги, то випитуй, якого він напрямку, яких думок, які книжки любить, попроси в його тих книжок — читати не треба, тільки попереглядай, щоб знати про що воно. Тоді й сама ті думки хвали, мов і сама так думаєш. Бо тепер нова мода: вже не самої краси шукають мужчини, а ще часом випитують і яких думок панночка. То треба знати, що кому казати.

Мел. Семенівна. Твоя мама дуже розумна.

Ольга. О, вона так се все знає!... Я так і робила з Арсеном, і він не помічав... Сяк-так було одговорю ся, а він і вірить. Але я ніяк не думала, що він схоче мучити мене сим увесь вік

Мел. Семенівна. Чи скоро-ж він вернеть ся з тієї сходки? Цікаво знати, як там його посмикали... Нападись на його зараз же: тепер він буде на мужиків сердитий, то швидче згодить ся покинути село. Ох, піду спочину... Я так утомила ся: сьогодні трошки заспала, устада, пройшлась отсе садом — і просто знемогла ся... Боже, як важко жити на селі. (Ліниво встає і виходить).

II.

Ольга. Ох, як то воно буде?... А що, як Арсен догадаєть ся? Ой-ой! Ні, сього не може бути: він ніколи на мене не подумає. (Арсен виходить із своєї кімнати).

Арсене, ти вже тут? Вернув ся з громади?

Арсен. Вернув ся... Але таке нещастя мені трапило ся...

Ольга. Яке, Арсеночку?

Арсен. Пропала моя умова з громадою. І диво дивне — опинила ся в руках у старости.

Ольга. Невже?

Арсен. Якесь страшенне дурисьвітство, шахрайство!

Ольга. А тобі се дуже погано, Арсеночку? Сядьмо тут! (Садовить його на канані і сама сідає близьенько біля його).
Дуже тобі се погано?

Арсен. Так як же-ж не погано? Діло загинуло. Громада не дозволяє робити.

Ольга. Ах, які вони негарні! Бідний ти, Арсеночку! (Цілує його). Не варто за-для їх нічого й робити, коли вони такі негарні, що тебе, мого любого, так кривдять! Бідненький!

Арсен (пригорта її). Спасибі, серденько! Так мені тяжко!

Ольга. Забудь про їх! Не варті вони того, щоб про їх і думати! Думай краще про мене, про те, як я тебе люблю.

Арсен. Моя дружино дорога, люба! Я про тебе думаю, але-ж не можу я сього забути: стільки праці, клопоту, замірів, надій — і відразу все загинуло!

Ольга. О, гарного діла так багато на сьвітї. Хиба діло тільки й є тут, у сьому маленькому закуточкови? По великих центрах його ще більше. А тобі треба широкого поля, великої арени. Тільки там ти можеш своєю силою показати.

Арсен. Ах, Олю! облиш се! Не хочу я тепер про се говорити.

Ольга. Навпаки, — тепер і треба говорити. Тебе тут тяжко скривдили: покинь усе і переїдьмо в город.

Арсен. Ні, я сього не зроблю.

Ольга. Чому?

Арсен. Я вже тобі багато разів про се казав.

Ольга. Але-ж то було тоді, як ти з громадою ладнав, а тепер ти-ж сам кажеш, що все загинуло.

Арсен. А може ще й не все. Я думаю, як направити діло.

Ольга. Нема чого тут думати: діла вже не направиш. Треба кидати й їхати в город.

Арсен. Я тобі вже сказав, що не поїду.

Ольга. Так зостань ся тут, підн ще попроси їх, тих, що тебе одурили, поклонись їм — може вони ще трошечки насміють ся з тебе! У тебе нема самолюбія, Арсене.

Арсен. Ні, воно є, да тільки не таке, якого ти хотіла-б. Я не піду прохати, не піду кланяти ся, а зостану ся тут і подивлю ся, що можна зробити, щоб направити діло.

Ольга. А вже-ж! Тобі дорожчі сї мужики, що тебе дурять, кривдять, ніж я! Я, що тебе так люблю! О, я нещасна! Ти мене не любиш! (Закриває обличя руками).

Арсен. Олю, я тебе люблю, і ти се дуже добре знаєш. Але я не люблю таких безпідставних докорів, таких незароблених обвинувачень. Я тебе люблю, але почування до тебе не може мене примушувати і не примусить ніколи робити не те, що я повинен робити.

Ольга (зриваєть ся з місця і стає). А, так! Так я-ж тобі заявляю, що я не можу так жити, що я не хочу сього терпіти. Розумієш ти? Я хочу жити, а не пропадати в сій пустині! В останнє тебе питаю ся: згожувеш ся ти переїхати в город?

Арсен (встає). Ні.

Ольга. О, ти пожалієш, що сказав се „ні“! Пожалієш! Я далі так жити не можу!

Арсен. Олю, я бачу, що ти дуже стурбована. Заспокій ся і тоді ти може зрозумієш мене.

Ольга. Не хочу я нічого розуміти!

Арсен. Але-ж зрозуміти треба. (Виходить).

III.

Ольга (падає на канапу). Ах, Боже! Що-ж се? Думала, що се так уже пособить і — не пособило! Але-ж гинути тут, жити без Модеста — неможливо! Що мені вигадати? (Думає мовчки).

Підкова (тихо увіходить). Ольго Олександровно!

Ольга (жахнувшись). Га? Се ви? Чого вам треба?

Підкова. Я до вас за важним, за дуже важним ділом. За таким ділом, що воно вас касательно.

Ольга. Кажіть.

Підкова. Ви мене осьміяли, Ольго Олександровно. Осьміяли мої стихи. Спершу я думав — щось у стихах не так. Провірив рихми — усе як треба. Тоді я догадавсь і почав за вами оглядати ся.

Ольга. Ви посьміли?!

Підкова. А хйба як мені, так і не можна підглядати, з ким ви ходите? О, я й не се саме бачив!

Ольга. Нічого ви не бачили!

Підкова. Ова! Стільки бачив, що даже байку Глібова про вас можна написати. А в їй списати, як ви з Крашевичем цілували ся.

Ольга. Як ви сьмієте?! Ви!

Підкова. А ви ж посьміли! Все бачив і знаю все! Не схотіли моєю дамою бути, — ну, дак і я-ж вам не попущу: зараз усе Арсенови Петровичу розкажу.

Ольга. Що ви думаете робити? Божевільний!

Підкова. Коли вам се не до вподоби, то я можу сього й не робити. Тільки вже тоді й ви зробіть, що я вас попрошу.

Ольга. Кажіть, голубчику! Коли зможу, то зроблю.

Підкова. Ще й як зможете, аби схотіли! Будьте ви й моєю дамою.

Ольга. Як то дамою? Щоб ви до мене стихи писали? Ну, пишіть!

Підкова. Не тільки стихи, а щоб... понимаете?... Ви понимаете?

Ольга. Ні.

Підкова. Оттак! Як із Крашевичем, дак понимали, а зо мною, дак ні?

Ольга. Що?!

Підкова. Коли йому можна, дак чому-ж і мені не можна? Полюбіть мене, Ольго Олександровно! Що там Крашевич? Панок собі та й годі! А я поет, я вас стихами прославляю!... О, моя дамо! Моя Олю!... (Кидаєть ся до неї).

Ольга (зриваєть ся з місця і відштовхує його). Геть! зараз же геть відсіля!

Підкова. Геть! Ну, дак я до Арсена Петровича піду!

Ольга. Куди хочеш! Геть, мужик!

Підкова. Ну, се ви так з опалу кажете. А роздумаете ся, то не те буде. Даю вам до завтрього подумати. Завтра або ви будете моєю дамою, або я все розкажу Арсенови Петровичу. Краще коріть ся, бо Підкова що схоче, те й зробить з вами! (Виходить).

IV.

Ольга (сама). О, Боже! Що-ж мені тепер робити? Хоч би Модест тут був, щоб порадити ся з ім!... Не послухати ся сього проклятого вишкварка, — завтра він усе розкаже Арсенови, — пропала я тоді! Послухати ся його... ні, ні, я сього не можу! Треба зараз же, зараз же зважити ся щось робити, щоб лихови запобігти. Що? (Думає, тоді враз). А, хай буде, що буде! Однак мені лиха не минути, а коли так ізроблю, то може краще буде. (Швидко виходить).

V.

Сцена якійсь час порожня. Далі увіходять Харита та Павленко.

Харита. І як се ви попустили, Карпе, щоб у громаді таке зробило ся? Адже у вас є свій гурт, — треба-ж було оборонити ся.

Павленко. Дак коли-ж їх більша купа.

Харита. Де більша купа, там ще не більша сила. Силу дає дух, дружність, і малий гурт може бути дужчий за великий.

VI.

Арсен (увіходить). Мені сказано, що Карпо прийшов. Ви з громади? Що-ж там?

Павленко. Дуже галасували і навіть на болото були побігли. Та Семен припинив: „Стривайте, каже, братці! Не робімо так з опалу. Треба ще роздумати ся та поміркувати. Ще поспіємо, бо тепер наша воля“. Дак вони й припинили ся.

Арсен. Поставте добру варту на ніч, а то щоб якої шкоди не нарobili.

Павленко. І я сам там ночувати-му.

Харита. А хiba можна шкоди наробити?

Арсен. Вже-ж. У-поперек болота річка-ж тече. Тепер вона не розливаєть ся по всьому болоті, бо ми їй корито викопали. А як поцувати річці корито, то вона знову розіллеть ся по болоті і робота пропала.

Павленко. Арсене Петровичу, позивайте громаду! Ми всі під присягу підемо, що умову вкрадено в вас.

Арсен. А що-ж тоді буде?

Павленко. Примусимо їх! І кара громаді буде.

Арсен. На що мені те? Мені треба з громадою ладнати, щоб у-купі діло робити, а не сварити ся.

Павленко. Тепер посварите ся, а потім вони сами побачуть, що се добре діло і дякувати-муть вам.

Арсен. Добрі діла силоміць не роблють ся. Насильне добро перестав бути добром і робить ся злом. А ти як думаєш, Харито?

Харита. Я з тобою згоджую ся. Твоя мета не дозволяє тобі силоміць досягати свого. Коли ти примусом його тепер візьмеш, то хоч би вони й побачили потім, що твоє діло добре, та завсїди вже між тобою і їми буде мов би мур який — се та образа, яку ти їм учиниш, зламавши їх. Вона не давати-ме вам робити в-купі.

Арсен. Так. І я не в тих, що ламають людей, аби досягти свого. Та ще й те: як уже підеть ся на сварку, то хоч неначе і в моїх руках буде сила, а таки не дадуть робити: знайдуть ся ті, що в ночі нишком роботу поцують, або ще як пошкодять. Однак не буде діла.

Павленко. А що-ж його робити?

Арсен. Підожду трохи, поки громада заспокоїть ся — день, два. А сам тим часом поговорю з людьми окремо, розкажу, вмовлю. І ви се робіть. Тоді видно буде, що й як починати. У всякому разі я сього діла так не покину.

VII.

Лапченко (увіходить). Доброго здоровля!
 Арсен. Що вам треба?
 Лапченко. Діло до вас є.
 Павленко. Дак я туди піду. Бувайте здорові!
 Арсен. Ідїть здорові! (Павленко виходить).

VIII.

Арсен (до Лапченка). Я не бажав би мати з вами ніякого діла. Прошу казати швидче, чого вам треба і йти зараз відсіля геть.
 Лапченко. Получимо своє, то й підемо. Ваш покійний родитель позичав тут в одного чоловіка гроші — дві тисячі, у Єрмакова. І по тому векселю тепер строк вийшов... Тепер сей вексель получив за довг... Прошу — пожалуйте гроші.
 Арсен. Покажіть вексель.
 Лапченко (виймає вексель і показує Арсенови розгорнувши, але з рук не пускає). От і підпис вашого родителя. Сьогодні платити.
 Арсен. Бачу. Зараз мати-мете. (Виходить у свою сьвітлицю).
 Лапченко. Чудесно. Можна трошки і подождати.
 Арсен (вертаючи ся згодом). Давайте вексель, — от вам дві тисячі рублів.
 Лапченко. Дозвольте спершу пощитати. Сума не мала.
 Арсен (кидає гроші на стіл). Щитайте!
 Лапченко (бере гроші, лічить і ховає). Тепер у роцоті. (Віддає векселя). Тепер і мені вдовольствіє і вам. Бо як ви на болоті заробили, то вам приятно векселька свого викупити. Доброго здоровля! (Виходить).

IX.

Арсен. От іще нове лихо! Харито, ти не знаєш нічого про сей вексель?
 Харита. В-перше чую. Ти-ж знаєш, що татко не любив, коли розпитували ся про його грошові справи. (Дивить ся на векселя). За тиждень перед смертю вида-

ний, — мабуть і не встиг тобі сказати. І саме в такий час се лихо! Се-ж ті останні дві тисячі, що ти позавчора з банку взяв розплачувати ся з людьми?

Арсен. Еге-ж. Зараз винен робочим рублів з п'ятьсот, а дома zostało ся яких десять рублів. Що його робити?

Харита. Мабуть поїдь завтра до Титаренка та позич хоч стільки, щоб можна було робочим заплатити.

Арсен. А тоді? Я думав сими грішми довести діло до краю, одержати гроші від своєї громади і тими грішми далі посувати справу. А тепер?... А тут іще Ольга! Просто не розумію, що з нею стало ся! Ще ніколи вона така не була. Однак, каже, діло загинуло, так поїдемо в гóрод. Там веселійше, бачиш! Цілковитий егоїзм, цілковите нерозуміння того, як мені се боляче чути. Навіть не думає про те, що се-ж велика грошова страта — хоч се зрозуміла-б. Дак їй одно — аби веселійше.

Харита. Де вона тепер?

Арсен. Зачинила ся в своїй кімнаті. Я піду до неї на хвилину, — вона сьогодні така, — неначе хвора, чи що. (Виходить).

X.

Харита (сама). Бідний брат! Тільки другий рік як одружив ся, а вже нелад між їми. У неї всі нахильности зовсім в иньший бік. Вона його не хоче розуміти. От їй Крашевич дуже подобаєть ся. Ох, який він ізрадливий!... Гидкий!... Ну, та хай йому, — не займає тепер мене се... Минуло ся!...

XI.

Арсен (швидко виходить з листом у руці). Глянь, Харито, що я найшов у неї в кімнаті! (Кидає листа на стіл і не сідає, — падає на стілець).

Харита (читає:) „Все скінчило ся між нами. Ви не можете мене розуміти. Ви ніколи не могли зрозуміти, що моя натура не на те здалась, щоб жити серед мужиків, але щоб упивати ся життям та коханням. За се мене втрачаєте. Я йду до того, хто вміє мене

любити і розуміти — до Крашевича. Більше не ваша Ольга“. (Прочитавши:) Бідний, бідний, дорогий мій! (Обнімає брата).

Арсен. Але за що-ж така страшна кривда? Хиба-ж я не кохав її? Хиба я не силкував ся дати їй змогу бути щасливою? І за що-ж се? Ні, се не може бути! (Зриваєть ся з місця). Так не може бути! Я не попусти сього! Я верну її! (Хоче йти, але спиняєть ся). Верну? На що? Щоб цілувати її після Крашевича, після сього гидотного?... О, ні! Сього я не хочу!... Мені не треба її! (Сідає знову і не помічає, що Харита тим часом плаче). Не треба!... Але-ж зневажити мене так!.. О, гидкі! Я не можу сього попустити, я повинен помстити ся! Дуель — дурниця, але є випадки, коли треба помсти, коли жити не можна без помсти! Тоді дуель гарна! (Хоче йти).

Харита (застулає йому дорогу). Стривай, Арсене, так не можна.

Арсен. Облиш мене!

Харита. Не можу. Ти мені занадто дорогий, щоб я попустила тебе се зробити. Дорогий не тільки як брат, але й життям своїм, але й духовою чистотою твого образу. Не можу я попустити, щоб ти сам свої принципи ламав. Щоб ти своє життя, свої сили, призначені на працю для добра твого народу, для добра людського, рівноважив із життям якогось ледаща і віддавав се життя задля почування помсти. У тебе иньший шлях.

Арсен. Пусти мене, — я хочу йти!

Харита. Ні, ти спершу повинен вислухати мене. Хиба тобі можна так мстити ся? Твоя помста не на дуелі з яким дурисьвітом, а в тому, що ти — сьвіт, а вони — тьма, і що ти, сьвіт, подужаєш їх на широкій громадській арені — не одного, а всіх! От твоя помста! Твоя особиста кривда мусить не закривати від тебе твоєї громадської повинности.

Арсен. Ох, я се знаю! Але-ж душа болить! (Сідає знову). Я любив її, я зробив її собі другом, братом, товаришкою всім моїм думкам, надіям, замірам — і вона

нічого не зрозуміла! Вона була моїм світлоньком ясним і сама схотіла зробити ся темрявою. За щож я такий нещасливий?

Харита. Ти сам казав, братику: щастя в дорогому для людини ділі.

ЗАВІСА.

ПЯТА ДІЯ.

Сад той, що і в другій дії.

I.

Арсен (сам). От тобі й нове життя з дорогою дружиною! Як недавно почало ся і як скоро скінчило ся, розбило ся!... Їй нудно було зо мною, бо я не ставав перед нею що хвилини навколішки, не торохтів з нею про квітчасті нісенітницї, а казав про поважне завдання життя! Хиба женщина може те зрозуміти? Хиба під її вузьким лобом може помістити ся висока, величня ідея? На словах... о, на словах вони признають се, а справді... Все, за що їх батьки, брати, чоловіки борють ся, мучуть ся, працюють, на смерть навіть ідуть, — все те їм річ незрозуміла, нудна, а часом просто дурниця, з якої вони сьміють ся, глузують!... Чоловік високої душі, могутчої сили, величньої ідеї — такий чоловік іде в бій за найкращі, найсвятїйші ідеали свого часу, за найдорожчий духовий скарб людський, — а вона? Що вона йому — другом стане, товаришом у роботі? Де там! Хоч зрозуміє-ж! Не сподівай ся! Їй він рівний з яким джигуном язикатим, крученим шелихвостом — той на неї кивне, а вона вже й зуби йому показує. Навіть того вона не може зрозуміти, що її-ж краса збуджує в душі тому, хто палає до неї високим, лицарським коханням! Одурений мужчина даремне дожидає в сьому ласкавому осайному погляді відповіді на кохання; даремне шукає глибокого почування в тієї, яка не може знати її глибині й сили. Що їй до всього того?

Чужу честь, свою честь і шану вона не посоромить ся в bagno втоптати, аби кинути ся якому пройдисьвітови на шию! Ніжненькими пальчиками, щебечучи як пташка, з небесним виглядом вона роздирає те серце, що їй, нещасне, віддало ся — роздере й кине скривавлене під ноги — хай тріпочеть ся, конаючи в останніх муках!... І се люде? І їх можна поважати?

II.

Харита. Арсене...

Арсен. Харито, ти?! (Бере її за руку). Се ти прийшла — моя люба сестро, мій друже, мій товаришу!... О, який я радий, що ти прийшла! Я зараз сказав велику неправду на всіх женщин. Я забув, що серед величезної їх більшости є такі чисті, високі душею і розумом женщины, як ти. Моя дорога сестро, друже мій єдиний, ти завсїди мені розвагу, спокій і надію приносиш.

Харита. І отже мушу иньше тепер принести. Арсене, братику, стало ся нещастя.

Арсен. Знову нещастя? Ну, кажи! Я тепер не заплачу, не схитну ся. Годі вже!

III.

Павленко увіходить.

Харита. Ось Петро — він тобі сам розкаже.

Павленко. Лихо, Арсене Петровичу: не встерegli ми. У ночі прибігло мабуть з півсотні людей із села, кинули ся з коляками на робочих, попрогонили їх, побили... Річку перепинили, закидали, щоб вона знову розлила ся по болоті... Ох, задихав ся!... Біг з усієї сили...

Арсен. Вода розлилась?

Павленко. Розлилась, скоро на все болото буде.

Арсен. Ну, то й кінець справи! Тепер не можу зарадити лихови. Зв'язано руки. А робочі де?

Павленко. Розбігли ся всі зо страху — нема ні одного. Бо, кажу-ж, як із ломаками кинули ся...

IV.

Ольга, за нею Меланія Семенівна.

Ольга (вбігає). Ах, Арсене, Арсене! (Кидаєть ся до його, але він оступаєть ся назад і здержує її рукою).

Харита (до Павленка). Ідїть, будьте ласкаві, в хату, підждїть там, — трохи згодом. (Павленко виходить).

V.

Харита. Тьотю, ходїм і ми!

Мел. Семенівна. Ах, ні, я не можу! Я повинна тут пособити... Я женщина опитная, з умом — тільки я й можу тут пособити.

Харита. Нам краще тут не бути. (Хоче йти).

Арсен. Зостань ся тут, Харито!

Ольга. Арсене!

Мел. Семенівна. Ах, Арсене!

Арсен (виймаючи листа, до Ольги). Хиба сього не досить?

Ольга. Вислухай мене і ти побачиш, що я не така винна, як тобі здаєть ся. О, вислухай!

Мел. Семенівна. Арсене, ти повинен її вислухати!

Арсен. Я слухаю.

Ольга. Ах, Боже!... Ну, так, правда, я гидко зробила, я — погана, я — нікчемна. Вчора я посварила ся з тобою... Ах, як тяжко було!... Ти так мене скривдив, і я така зла була... І так мені схотїло ся помстити ся!... І я написала того листа нерозумного, а сама втекла і блукала ввесь сей час у нашому гаї... Ні, ні, я не думала втікати до Крашевича, я не могла-б сього зробити... Присягаюсь, що ніколи в мене й думки такої не було!... Ніколи в мене з їм нічого, нічого недозволеного не було!...

Мел. Семенівна. Ах, Арсене! нічого не було недозволеного, нічого! Вона мені всі свої таємниці звїрала.

Ольга. Я ручу ся... Я тільки хотїла помстити ся, а тепер каю ся, бо бачу, як се тяжко тебе вразило.

Мел. Семенівна. Ах, Арсене! — вона каєть ся! О, не вже ти будеш такий немилосерний?!

Харита. Тьотю, не займайте Арсена! Найкраще — ходім ми відсіля!

Ольга. Арсеночку! любий мій! дорогий мій! Прости мене! прости мене! (Благаючи складає руки). І не гляне на мене! Недобрий! Я-ж твоя Олюня! Ти бачиш — я не сьмію до тебе підійти.

Мел. Семенівна. Ах, Арсене! ти бачиш — вона не сьміє до тебе підійти.

Арсен. Тьотю, я вас попрошу не перешкожати нам. (До Ольги). Стривай ще! Ти кажеш, що се жарт — злий, мстивний, але жарт. Сей жарт уразив мене боляче, тяжко... Але все можна простити, — не тільки жарт, навіть справжню помилку... Я тільки одного ніколи не можу простити — нещпрости. Я хочу вірити в твою щирість.

Ольга. О, вірь, любий, дорогий мій! Своїй Олі вірь!

Арсен. Хочу вірити. Але ж учинок твій занадто вразив мене. Скажи щось, зроби щось — таке, щоб воно мене вневнило, щоб я міг тобі повірити і забути на віки сі два останні дні. Розумієш — я в непевности. І коли ся непевність не зникне тепер, зараз, то вона до труни не покине мене. Вона отруїть і тобі й мені все життє... ні, зробить його цілком неможливим, доведе до чогось гіршого... Так правди-ж, самої правди я хочу від тебе — яка-б вона не була! Я все прощу — опріч неправди.

Ольга. О, Боже!... Щож я можу тобі зробити або сказати? У мене-ж не може бути ніяких доводів, тільки моє слово. А ти йому не віриш. О, Боже, яка я нещаслива! (Палає на ослів, закриваючи обличчя руками).

Мел. Семенівна. Арсене! подивись, яка вона нещаслива! Як ти можеш мати таке камяне серце?!... Я женщина опытная, з умом...

Арсен (підходить до Ольги, одводить її руки від обличчя і зазирає їй ласкаво у вічі). Так правда? І все се був тільки сон, негарний, тяжкий сон? І вона знову зо мною — моя Оля, моя дорога дружина, моє щастя...

VI.

Підкова (швидко увіхдить). Арсене Петровичу! Підкова
получив од вас роботу, ви получите від його правду.

Не вірте, що вам кажуть. Ваша супруга вам змінила.

Арсен. Що?

Підкова. Я сам бачив, як вони цілували ся з Краше-
вичем.

Харита (бере Підкову за руку). Цитьте! ідіть зараз ізвідси!
Йдіть!

Підкова (одводячи її руку). Позвольте, я хочу об'яснить ся.

Ольга (закривши ся знов руками, крізь пальці). Неправда!

Неправда! Він сам до мене чепляв ся, а я його про-
гнала, так він тепер на мене набріхує.

Підкова. А, коли так!... (Виймає листа і подає Арсенови).
Прошу читати: екстренно важно.

Арсен (читає:) „Я відобрав твого листа. Що за фанта-
зія? На що я буду готувати ся виїздити кудись да-
леко? Пишеш, що будеш у мене незабаром, а й не
подумала, що з сього буде. Скільки скандалу й крику!
Такої одвічальности я не можу на себе взяти. Та
й на що се? Ми могли-б і далі зривати квіточки
наших приємних відносин і без романтично-сантимен-
тальних історій. Я виїзду в город, а тобі покидаю
сього листа. Сподіваю ся, що ти всю сю справу вла-
годиш тихенько... тоді я може ще вернусь на село...
А там і Арсен мусить же нарешті переїхати в го-
род, — тоді буде і тихо і любо. Цілую тебе. Твій
Модест“.

Підкова. Сей лист вони забули в своїому пальті, і я,
можна сказати, його відтіля виняв і пощитав, що
й вам його треба прочитати. Та я за їми слідком
ходив, можна сказати, і бачив, як вони до Крашевича
виходили в гай і йому якусь таку бумагу віддали,
що у вас із портфелю взяли. Я не дурак і потому
можу догадати ся, що се мабуть ваше условіє з гро-
мадою вони вкрали.

Арсен. Добре, годі! Підіть зараз до прикащика, скажіть,
щоб вам оддали всі гроші, які ви заробили, і зараз же

йдіть з мого дому і не сьмійте близько до його підходити!

Підкова. Як то? Дак се така дяка за мою правду?

Арсен (тихо, з притиском). Геть, я вам кажу, йдіть! Зараз! Ну!

Підкова (виходячи). Ну, положим! Не дуже! Наплювать мені на вашу роботу! Я вас у газетах опишу.

VII.

Арсен (до Ольги). Правду він сказав? (Ольга мовчить похнюпившись. Арсен кладе перед нею листа від Крашевича). Візьміть! Ви були гарною актрисою, але я актрисе люблю тільки на сцені.

Ольга (схоплюєть ся і хапає листа). Я їду до мами.

Арсен. Се ваше діло. (Ольга швидко виходить).

Мел. Семенівна (виходячи за нею, глянувши на Арсена). У, варвар!

VIII.

Арсен (сїдає і говорить спершу стиха, де далі голоснійше). О, Господи! На що вона вертала ся? на що комедию грала? Мені-б лекше було, як би вона втекла й не вернулась. Тоді я думав би, що вона його покохала... Тяжко се було-б, та я знаю, що почування не від нас залежить, — могло й її скорити почування. Але я не думав би, що вона така нещира, така облудна. Стоптала все, що було сьвятого між нами, та ще й назнущала ся з його, торгувала їм! О, гидота!

Харита (торкаючи ся йому до руки). Братику!

Арсен. Ти боїш ся, що я не витримаю, що я... Ні, не турбуй ся! Найгострійший біль я відбув уже сьгодні в ночі, — тепер я зумію бути твердим.

Харита. Еге, твердим, мужнім! Бувають у житті такі тяжкі часи, що, здаєть ся, нема ніякої надії на краще, ніякого виходу з безнадійного становища. Але поки людина жива, повинна вона не втрачати надії ні через віщо! Од найбільшого горя вона може перейти

до найбільшого щастя. Тільки треба духом не занепадати, мужнім бути — і ти се можеш зробити.
Арсен. Спасибі! (Стискає їй руку).

IX.

Спершу чути якийсь галас, якийсь гомін, крики.
 Все дужче й дужче.

Харита. Що се?

Юрба селян (убігає в сад, кричучи, галасуючи один вперед одного). Шож се? — Дак он як ти? — Занапастив нас із дїтьми! — Вода розлилась... Убити тебе мало!... — Дурив тільки нас!... — Кажи, що нам тепер робити? — Проклятий! — Будеш же ти за свій гріх тепер одвічати! (Насувають на його).

Арсен (спершу сидів не розуміючи, що се, а потім устав. Харита біля його). Що вам треба?

Селяне. Що треба? Голову тобі скрутити — от що! — За те, що нас занапастив!... Хапай його, братця! — Тягни його в болото! Нехай подивить ся, що він наробив! (Насувають іще ближче).

Харита (виступає наперед, мов захищаючи Арсена і простягає до селян руку, мов хоче їх здержати). Гетьте! Не займайте його! Недобрі! Хиба ви не бачите, кого ви займаєте? Він вам добро робить, себе для вас не жаліє... А ви... Подумайте, що ви робите! Боже мій!... Та єсть же у вас совість, єсть же правда в душі, — згадайте про їх! (Селяне на мить стихають уражені, а далі —)

Один селянин. Що ви її слухаєте? Бреше! Беріть його! (Відштовхує Хариту, хотівши йти до Арсена).

Арсен (виступає наперед і як грім гримнувши:) Назад усі!... І слухати, що я казати-му! (Всі стихають ураз і спиняють ся). Хай вийде один і каже, що зробилось і чого вам треба! Да каже тихо, без галасу! Ну, виходь хтось!

Селянин. А те зробило ся, що вода залила не то болото, а й поле наше: од кривої балки аж до села вода розлилась. Шож ми тепер робити-мем, що наше поле болотом стало?

Арсен. Дак он як! Ви сами собі лиха наробили, а тепер приходите івалтом до мене, на мене нападаєте! Ви сами перегородили річку, примусили воду розлити ся, а тепер я винен! Ви безчесно забрали в мене умову, не дали мені діла доробити, а тепер я повинен за ваш бѣзум та за вашу нечесність одвічати! Ви повірили дурисьвітови, що є якийсь закон нечуваний, сами прогнали мене, а тепер ще й івалтуєте тут, тягти мене хочете! Ні, ви потягніть самих себе, потягніть того, хто вас дурив і до сього призвів? Де він? (Побачивши старосту, халає його за груди і мов викидає його наперед). Ну, ось ти скажи їм — що ти наробив? Подивись на громаду — ти в їх землю відняв, ти в їх хліба шматок відняв! Як же тепер? Сьміяти ся будеш, як їх діти плакати-муть з голоду? Геть, мерзений! Піди, повісь ся на гилляку, коли в тебе є хоч крихта сорому, хоч крапельна совісти!

Староста. Та щож... я... Хиба я сам?... Се він мене призвів... Лапченко...

Арсен. Лапченко! А ти-ж сам що думав? Де в тебе совість була? Де правда? За скільки ти її продав? Кай ся зараз же перед громадою, поки є час! Кажи, хто тебе навчив брехати, мов би є такий закон, що я можу землю вашу собі забрати?

Староста (кланяєть ся громаді). Простіть, панове-громадо! Нема такого закону. Все по правді робив Арсен Петрович. Все по правді. Лихий мене спокусив, Лапченко. „Вигадаємо — каже — що такий закон є, одуримо громаду...“ От і одурили!... Простіть, панове громадо! (Знов кланяєть ся. Спершу всі мовчать).

Селяне. Дак таке воно діло! — Одурено!... — Беріть старосту, беріть його, бісового сина! — Ведіть його до Лапченка та обох утопимо в болоті!

Арсен. Стрівайте! Уже одно лихо на вас упало, — не беріть же на себе й другого! Про Лапченка потім будете думати, а тепер подумайте, як себе ратувати.

Селяне. Та що його думати? — Що ми видумаємо?

Павленко (що теж надійшов ще поперед на громадський галас). Нічого не видумаємо, — тільки одно: просімо Арсена Петровича, щоб він нас ратував.

Селяне. Треба просити! треба! (Кланяють ся). Поможіть нам! — Поратуйте! — Простіть нам, що ми дурні були, дурисьвітам повірили!... Темні ми...

Арсен. Темні! Але-ж і темні повинні бути чесні! А ви хиба чесно зо мною робили? Умову відняли...

Староста. Ось вона, тая умова... Бог із нею, візьміть її назад! (Кладе папір на стіл).

Арсен. На що мені її тепер? Я прийшов до вас із хлібом у руці, а ви стріли мене камінюкою. Вас Лапченко дурив і обдирав, а ви йому повірили більше, ніж мені — тільки через те, що на мені ся панська одежа, а вже як пан, то-то вам ворог! Але й пани бувають усякі. Є й такі, що хочуть усім людям добра і задля того працюють. Да тільки ви їх камінюками стриваєте!

Селяне. Простіть! — Невидючі ми! — Поможіть нам!

Арсен. Як я вам поможу, коли ви сами все діло поспували? Годі вже!

Харита (підходить до Арсена і знов стає поруч із ім. Стиха говорять). Арсене, у їх поля водою залило, хліба не буде, коли не поратувати... Діти маленькі... Помози їм!

Арсен (стискаючи їй руку). Ластівочко моя! (До громади). Хоч би й хотів я вам пособити, то як се зроблю? Діло от-от уже кінчало ся, я всі гроші витратив, — де я тепер їх візьму? Нема мені змоги.

Селяне. Грошей ми дамо! — З громадських дамо! — Скинемось! — І ваші вернемо, і нові на роботу дамо! — Сами робітників постачимо! — Громадою робити-мем. — Тільки пожалійте нас, пособіть!

Арсен. А вірите мені тепер?

Селяне. Віримо! Всі віримо!

Арсен. Будете мене слухати ся?

Харита. Будуть! Будуть!

Селяне. Присягаємось, що будемо!

Арсен. Дак коли так, то будемо знов робити! Всю громаду на роботу! До діла!...

ЗАВІСА.

Трицять від ста.

Неаполітанське оповідане Матільди Серао.

IV.*)

Служниця ввійшла до сьвітлиці Елеонори Тріджджіано коло осьмої години. Сьвітло соняшне доходило до сьвітлиці крізь на пів відчинене вікно і при такому неясному, ранньому сьвітлі пані читала. Лице у неї було бліде, очі змучені, немов вона без перестанку читала ще від попереднього вечера. Розсіяним та байдужним голосом, начеб у неї погасла всяка іскорка радості і суму, запитала Рафаеллі:

— Чи вернув пан?

— Ні, — відповіла вона зітхнувши, — навіть учора не заходили.

Чоловіка не було дома вже від чотирьох днів, навіть не подав вістки про себе: досі ніколи того не бувало. Нині рано пані побачивши в своїй сьвітлиці Рафаеллю запитала монотонно таким самим голосом, як що днини вертаючи в проходу:

— Чи вернув пан?

— Ні, не вернули, — шепотіла служниця, звертаючи до пані голову, сумна, що мусить дати відмовну відповідь. Та ся мелянхолійна пані привикла вже до такого пустинного житя. Вже нічого не бажала ні від Бога, ні від чоловіка, ні від усього сьвіта. Жила так із дня на день не зупиняючись, не розбираючи свого положеня. Вона мусіла не звертати уваги на се, не думати, не питати у себе причини житя. Бояла ся, аби нечаяна розпука не довела її до якого нещасного вчинку.

Див. кн. ІХ, ст. 313—351.

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК. X.

Молоденька, вродлива, з великим багатством чуття в серці, з душею повною ідеалів, вона чула себе покинутою в широкім світі, без підпори, без помочи, без нікого, хто-б товаришив їй. Не хотіла думати про се.

Жила так, читаючи багато, приходжуючи ся заєдно, цілі години проводячи на молитві в церкві, вела лише посторонні розговори, займала ся навіть дрібними посторонніми річачи, аби оминути велике питанє, що ворохобилось у нутрі її душі.

— Хто знає, де пан? — говорила за кожним разом Рафаелля, що не могла зрозуміти такої самоти.

— Порає ся певне коло своїх діл — відповідала байдужно Елеонора. Та коли допити проворної служниці ставали частійші, сказала їй раз пані терпко:

— Прошу вас, Рафаелльо, не турбуйте ся сим!

Так уже ніхто не говорив до неї про її чоловіка і ніщо вже не могло розбудити її з того духового летарґу, в якому її горе не мало впину. Питала про нього лише так, із простої цікавості, без жаху і радости.

— Може вернуть ся нині, — додала сьогодні служниця, помагаючи пані одягати ся.

— Може .. — прошепотіла Елеонора Тріджджіано. Але нечайний плюскіт дощу перервав їх бесіду. Вчасна неаполітанська весна заповідала ся сим великим, милим дощем, що падав з великим шелестом, проганяючи студінь і морозний вітер, спровалжував ніжний легіт, який зрушує нерви, наче ніжними пестощами коханих рук.

— Дощ пустив ся, шкода! — сказала Елеонора. І знов провела всю довгу днину в великому пустинному мешканю. Не знала, що чинити, що читати, до чого брати ся, трохи лякаючись, аби нечайно не розбудило ся її серце. І стільки днів, стільки днів минуло один по одному так як отсей, одностайно, без надії і бажань; се числене довге, безмірне, непокоїло її, а жите видавало ся нестерпно довгим і нестерпно пустим. Весняний дощ торхтів перлами по склах вікон, а сірий серпанок розтягнув ся над цілим містом. За сим дощем показали ся весняні цвітки і вся цвітиста краса великого, полудневого краю. Се був оживляючий дощ, а по вулицях бігали малі волоцюги з відкритою головою, босі, сьміючи ся і кричачи:

— Дожджик, дожджик!

Але її ніщо не манило, навіть се, що за сим дощем скінчить ся зимова нудьга. Не манило її ні тепле веремя, яке насувало ся раз-у-раз. Від тепер минав час для неї зовсім байдужно: ніяка хвиля не могла принести їй новини, її істнованє було звичайним, довгим протягом часу, без цвітів, без овочів.

— Ось якийсь лист, — сказала служниця, входячи до сьвітлиці, в якій пані чесала байдужно своє русяве волосє.

— Лист? — сказала вона все розсіяна.

— Приніс післанець і чекає на відповідь.

Вона вітворила. Писав до неї Павло Коллеманьо. Писав коротко ось що:

„Пані Елеоноро, повинність, яку Ви наложили на мене я сповнив. Людині, яку ви любите, грозить велика небезпека. Тільки ви можете спасти його. Скажіть мені зараз, де можу вас видіти нині. Не сьмію просити, щоб ви прийняли мене в вашім домі. Скажіть, я послухаю. Завірте мойому глибокому поважаню. Павло Коллеманьо.

Вона гляділа на лист і думала. „Людині, яку ви любите“... Що за людина? Вона чула, що вже нікого не любить, ні себе, ні вньших. Нікого, нікого. Але коли треба останньої жертви в імені минувшини, вона повинна принести її. Носила прецінь імя того чоловіка, повинна спасти його. І сквапливо написала до Павла Коллеманьо отсі слова:

„Коли пізнійше покаже ся сонце, ждїть на мене в парку Каподімонте, на першому хіднику. Там буду. Дякую! — Елеонора Трїджджіано“.

І післала сю неозначену, нерішену умову чоловікови, якого так обожала. Може цілий день буде непогода і її мине сей розговор, у якому її горе знов заострить ся, в якому всі небезпеки її житя збільшать ся. Вона лякала ся сього розговору. Її мала постигнути страшна судьба: вона мала віродити ся, набрати волі, йти проти недолі. А що більше, вона мала знов побачити Павла Коллеманьо, його чесне і вірне обличє. Вона мала слухати його голосу, що зрушував до глибини її серце і викликав у неї співчутє, віжність. Вона так просила Господа, аби дав їй забути сі страшні марєва. В сій сонности просила, аби не згадувати, не думати, жити лише в вічному сні, і от власне добував її із сього гробу голос, сильний голос, який неволив її встати і йти. Ох, жоб падав дощ цілий день, нехай би затопив ся цілий сьвіт великою зливою, аби уйти нещасного віродження! Чого хотїли від

неї еґоїсти? Пощо будили її? Чому неволили її в друге до нової борби, її бідну, безсилу, безнадійну? Чого вони хотіли від її знеможеного серця? А коли дощ більшав і лопотів сильно по вікнах і на вулиці, то в її серці родилися сумніви, протирічності, терпіня вломаного ества. Вона ходила геть і назад по своїй сьвітлиці, в своїй чорній сукні з каштанової вовни, бо за дощем заносило весняним теплом, бо в її студених жилах зачинала грати кров. Ходила туди і сюди неспокійна, зворушена, згадуючи, яка-б то мала бути ся близька, важка небезпека, представляючи собі найстрашнійші річи, порівнюючи довгу неприсутність чоловіка зі змістом письма Павла Коллеманьо. Дощ змагався раз-у-раз сього дня, але вона, заглиблена в сумних мріях, не зважала ні на що. Пробі! сон супокою втік на віки, ся спокійність, се забуте пропали і вона внов у журбі і тривозі найнещасливішого життя. Де міг бути її чоловік у сю пору? Яке нещастє грозило йому? Як можна ще спасти його? І чи у неї найде ся ще спримога? Ах! як било ся тепер її серце, в підозрінях, у тривозі, в великому знесиленю, в незмірнім маяченю! Хвилі, які вона переживала у зворушеню блукаючи по своїому мешканю, прибита чорними гадками, не мали у неї вже знамени часу. Вона відродила ся до турботи безнадійних, які не знають значіня часу. Вона була самісінька, коли глянув на неї крізь вікна ніжний промінь сонця. Вона машинально глянула на сьвіт. Мусіла йти. Мала довідати ся, мала спасти свого чоловіка, своє імя, а може, хто зна', і жите людини, яку любила. „Людині, яку любите“, писав смирно і з болем Павло Коллеманьо. Ні, ні, вона не любила, не хотіла любити, але вона відродила ся до важкої повинности свого істнованя, наново давили її обовязки життя, важкі, величезні.

— Ходім, — сказала.

Коли сиділа в колясці, ціле лютове небо було вкрите ніжним, голубим серпанком, такою блакитю, яка являє ся по довгій непогоді. Ще буяла в повітрі і по вулицях якась вохкість, приемле вохкість, наповнена запашними випарами. Вона взяла крыту коляску, аби сховати своє зворушенє. Та про те люди на вулиці обертали ся, аби глянути крізь зарошені вікна коляски на се бліде, безкровне личко русявої пані, що мала якийсь чарівний вигляд у чорній блискучій сукні та ніжному чорному серпанку. Вона так бажала, аби коляска їхала чим скорше, таке велике зворушенє було у неї в сій хвилі; але се було неможливе, бо на вулиці

було велике болото і все дуже бризкало. Коляска котила ся поволи через Толедо. Ціла вулиця була заліплена червоними, жовтими, зеленими паперами, все оповіщення нових і старих банків, у яких не жалували по двацять чотири, двацять п'ять, аж по двацять вісім від ста на один місяць, але Елеонора Тріджжіано гляділа на се все без уваги, жмурячи очи. Вона за кожним разом хилила своє бліде обличчя до зимного скла, наче неволена якимсь внутрішнім поривом, начеб не могла оперти ся якійсь тайній, внутрішній жадобі; слідила уважно, немов кожде обличчя прохожих осіб, немов уся обстановка навкруги мали їй сказати тайну її тривоги. Коляска не доїздила. На горбок Санта Тереса мусіла їхати поволи, так було тяжко із за болота. Надармо пані тягнула два чи три рази мотузку, приказуючи візникови поспішати. І тоді кидалась вона знов у зад, у глибину купе, опираючи голову о подушку задної стіни коляски, та прижмурюючи очи, начеб не хотіла ні чути, ні видіти, начеб хотіла забути, що вона жива. Вкінці по довгих хвилях утоми відкрила знов очи, аби глянути крізь вікно, на яку вулицю заїхала, і завважала, що була вже на луках, що окружали Каподімонте, та їхала „страшною“ вуличкою, попри віллю євьященника; страшна се вілля тому, що там замордовано євьященника. Тому цілий сей зелений краєвид мав якійсь мелянхолійний вигляд.

Щора була тиха, околиця безлюдна, Каподімонте, що веде до королівського замку, звичайно роїть ся людьми, але лише літом, із за многих огородів, а зимою не видко нікого. Се за далекий прохід, ба тут нема навіть закоханих, які так шукають самоти. Вона гляділа на великі, безлисті дерева при дорозі, а тим часом коляска скрутила на ліво, до чудового королівського парку, де буяла рослинність усе зелена, усе сьвіжа. І якась лагідність находила на неї в сій самоті, в сьому огороді, ще скропленім росю, від сих віль, у яких вікна і двері позачиняні, від сеї безмірної тишини на весняному полі. Коляска зупинила ся край великої брами королівського замку, а дверник, що знав паню Елеонору, ледви доглянув, що вона просить вступу. Вона ходила часто сюди, по сих великих тінєстих вулицях, мовчазних, самітних. Вона любила ся довгою алєєю, далекою, далекою в тїни дерев. Ішла поволи, поволи, опираючи ся о слоневу рукоять своєї парасольки, і побачила нараз перед собою вірного, сталого Павла Коллєманьо. Чи се може

привид, чи він справді змарнів, а очи запались у гллуб і ясніли більше, як звичайно?

Поздоровкали ся звичайно очима, не простягаючи руки, не промовивши ні словечка, і так ішли поволи одно побіч одного, із спущеними очима, немов придавлені власними гадками. Минули по лівій руді величаву палату, що стояла наче в віночку в зеленім, англійськім парку; потім звернули на право по під кам'яний лук, де поздоровив їх гаєвий із порога своєї хатчини, здіймаючи військову шапку, та війшли в глибину парку. Мілкий пісок на хіднику, вкритий жовтим листем ще з зими, ще цілком мокрий, навіть не хрустів під ногами. Просторі левади і дерева на склоні вкривали ся вже ніжною, ясною зеленою; мішав ся вже запах фіялок із сьвіжим, вохким запахом рожевих анемон, жовтих цвітків темної гушавини, куди не доходить соняшне промінє. Йшли, вона побіч нього. В серці відчувала спокій по бурливих поривах розпуки, які від рана томили і розривали її відроджене серце, а вступала тепер якась нова надія на кращу долю, сьвіжа, свобідна, мов перша зелень лісів, мов ся ніжна ростиинність у гаї, невинна та холодна. Він, що вже довго не видів її з близька, глядів на неї з великою роскішю: була ціла біла, русява, мов дівчинка, яка що йно готує ся до житя. Йшли. Вона відчувала, що відтрутила від себе вину; але думала холодно і поважно, що мала сповнити обовязок, важкий обовязок зглядом свого чоловіка, якому грозить небезпека. „Остатній обовязок“ — гадала — і се слово „остатній“, грізне, якого вона ще не може собі пояснити, вертало їй усе на язик, наче се було слово самого її істнованя.

— Скажіть, Павле, — шепнула тихим голосом, доходячи до сільської деревляної лавки та сїдаючи на неї.

Але йому не казала сїдати обік себе; він слухняний, стояв перед нею стукаючи кінцем зеленої палички, вимахуючи машинально на всі боки.

— Припоручене, яке ви дали мені, було дуже тяжке, пані Елеоноро, — зачав він, виголошуючи її імя з великою ніжністю, — але я обіцяв! Сей страшний одур заволодів цілим містом, а навіть цілою провінцією, а в такім полудневім краю, горячим і палким до фантазій, як наш, тяжко стямити ся від поривів і одуру.

— Не вже-ж ви розслідили правду? — запитала жадно, начеб він сам лише міг знати, начеб він сам був правдою.

— З великим трудом дослідив я, — відповів спускаючи очі в долину. — Я поступав так, немов би се було моїм особистим дослідом, немов я був слідчим судією. Зрештою незабаром великий процес розкриє сю справу перед очима цілого загалу.

— Процес? — крикнула вона блідніючи, — який процес?

— Пані Елеоноро, — додав він із певною повагою, — всі ті банки, се одно велике злодійство; банкири, урядники і агенти, се самі злодії.

Вона закусила губи, а її обличчя вкрило ся сльозами — остатніми сльозами; цілий ліс зник із її очей.

— Ні одна поголоска неправдива, — говорив він, наче пояснюючи самому собі, — ні Ротшільд, ні англійський банк, ні папа, ні Франц другий ніколи не давали ні одного шельюга до сих банків. Ніколи не могли гроші дати по десять, дванацять, п'ятнадцять або двадцять відсотків місячно ні в найбогатшій банку, ні при найшпильнійшій запопадливості. Але отсі Руффо-Шілля, Коста, Феррер і ціла незлічима купа менших не були ніколи ні банкирами, ні біржевиками, ні підприємцями: се правдиві грабівники публичного гроша. Розбишаки, нічого більше. Давали відсотки, беручи з капіталу, а решту пожирали самі, даючи меншу частину своїм урядникам і агентам. Давали такий процент, беручи з капіталу, самі жили весело з дня на день, бо знали, що за три місяці, за місяць, за десять день постигне їх руїна. Вони не думали і не хотіли думати, лише фантазували в своєму полудневому одурі, наче в сні, про остров дармоїдів. Забували зовсім про недалеку небезпечність, певну, нехибну, невмолиму, серед роскоши безмежної розпусти, серед пестоців жінок, любуючи ся кіньми, повозами, прогульками на село, окрасами, всею людською глупотою, аби розвеселити хвилі, що скоро втікали.

— Всі були злодії? — запитала машинально пані Елеонора.

— Всі, без винятка. Хто для розпусниць, хто для красивих коней, хто для театру на Сан Карльо, хто для смачного обіду і солоденької вечері, всі були спільниками в крадіжці. Гроші, які прийшли одного дня до банку, виходили за дві або три години до кишень банкирів, урядників, агентів, аж до дверників, на те, аби вечером знов розкотили ся там, де їсть ся, п'є ся, грає ся, викидає ся гроші в одній хвилі. І певно... захланність гнала богачів складати свої гроші так корисно; велика жадоба неправого зиску поборолла навіть не одну строгу совість. Але тепер одна велика

катастрофа скільки потягне за собою менших, заманих на малі суми, скільки затопить ся скарбів, і скільки лиха нанесе за собою!...

— Катастрофа? — запитала вона, глядячи боязкими очима на його лице.

— Буде за три або чотири дні. Всі члени сього величезного обманьства вже в руках королівського прокуратора. Банкири, агенти, урядники, всі будуть арештовані під закидом організації товариства злочинців. А може признають се лиш як підступне банкрутство і обманьство. А се значить не менше, як пять літ в'язниці. У всякім разі вони пропали.

— Думаєте, що мій чоловік на правду скомпромітований? — запитала вона, начеб уже була жінкою злочинця.

Він виждав хвилю.

— Думаю, — сказав опісля, поборюючи себе.

— І ви певні сього? — наставала з якоюсь твердістю.

— Маю докази, — прошепотів він у правоті своєї совісти.

— Сі докази можуть виявити його співвинним перед справедливістю, можуть погубити його?... відповіла вона остро, бажаючи дійти до краю сеї руїни.

— Так, — сказав він, — існують посвідчення, папери, реєстри, а на них його імя. Треба понищити їх. Певно буде багато свідків між вкладчиками: але коли знищити папери, то усні докази не будуть мати такого значіння.

— Ох! — простогнала вона, наче поражена сими вістями.

— Не може бути инакше. Провина сповнена, треба старати ся затерти сліди. І... треба виїхати.

— Він мусів би втікати? — запитала роздумуючи.

— Так. Закон і так не засуджує обманщиків на віки до в'язниці. Опісля... все може направити ся.

— Та честь страчена на віки, — сказала вона холодно.

— Се справді, — відповів він.

— І щож я можу вчинити? — запитала вона.

— Переконати чоловіка про небезпеку, наклонити його затерти сліди, намовити до втеки. Буде мати гроші... втече...

— А я? — запитала вона.

— Ви відважні і добрі, — відповів ніжно, — переболієте співвину задля чоловіка, якого любите.

— Я не люблю його, — сказала вона спокійно.

Він глянув на неї: і по яркому її обличчю перебігло полум'я пристрасти. Але навіть і сю пристрасть поминуло його чесне серце; він сказав лише:

— Мене се не обходить, маєте його спасти.

— Буду старати ся, — промовила схиляючи голову.

— Старайте ся зараз, — сказав він. — Я стараючи ся спасти його, хочу спасти вас, ваше імя, вашу будучність.

— Я не маю вже будучности, Павле, — сказала вона сумно, знеможеним голосом.

— Не кажіть сього, Елеоноро. Можуть вернути ще щасливі дні для вас...

— Ні, ні. Все страчене, знаєте.

— Обіцяєте мені зробити все, аби усунути частину катастрофи.

— Що я можу зробити? — промовила вона обводячи навкруги наляканими очима. — Його нема дома від чотирох днів.

— Не знаєте, де він?

— Ні. Перше сповіщав мене; тепер навіть не говорить.

— Може верне...

— Слухайте, — додав живо Павло Коллеманьо, — я думаю все про вас у тій катастрофі. Коли він не затре слідів, коли не виїде, то його чекає тюрма, а вас обох страшне нещастє, розпука. Аж тоді почувте ціле горе. Поліційні ревізії в вашій домівці, інспектор поліції, що прийде перешукувати ваші папери, слідчий судня, що візве вас на свідка, всі важкі подробиці, усе се не миле. О Елеоноро, святій ангеле, як видержите се?

— Ох Боже, Боже! — охала вона ломаючи руки з розпуки.

— І не бачите ні відки помочи? — промовив він розпучливо.

— Ні відки, ні відки.

— Бідна дорогенька, — промовив, беручи милосерно її одну руку в свої.

Вона спалахнула мов дівчина при першій любовній розмові. Тоді згадала трівожно страшну будучину, яка її чекала, згадала жите, звязане на віки з сим лайдаком, відчувала цілу нечесть, яка заглядала їй у очи. І нараз встала з лавки.

— Іду -- промовила до Павла Коллеманьо, дивлячись йому в лице. — Іду до свого остатнього обовязку. Але перше, Павле, позвольте, сказати вам: моє серце визнало ся перед великістю вашої доброти. Ви такий відважний, розумний, добрий, милосерний,

а я чую ся перед вами гупою, нужденною, безвартною. Я вас так мучила, — додала дрозачим від зворушення голосом, — я не могла ні гадкою віддячити ся вам. Простіть мені, прошу вас. Скажіть мені, що прощаєте.

— Ох дороженька, дороженька, не говоріть сього... — шептав придавленим голосом.

— Так, так, я не могла. Я сотворіне слабе, пужденне. Ви терпіли ізза мене. Простіть мені. Не можу відійти відси без вашого прощення.

— Най вас Бог благословить, дорога душе, — сказав він, поважно, доторкаючи ся її чола, — за добро, яке ви вчинили мені.

І йшли знов разом, побіч себе, не подавши одно одному руки, не говорячи ні слова. Йшли в своїй важкій судьбі, чесні душі, мучені чужими провинами, та гнучи голову під тягаром судьби. Йшли поволи, немов бажаючи продовжити сі хвилі милого товариства. Але час утікав і вони скоро опинили ся під кам'яним луком, де мали розстати ся. Він завважав, що вона хотіла вже відійти і зупинив її на остатне слівце :

— Слухайте, Елеоноро, — промовив до неї, тримаючи її руку в своїх, наче передаючи їй свою силу, свій спокій. — Я не є у вас „приятель дому“ і не маю права прийти до вас. Але від сього вечера в якій будь справі, якої лише помочи будете потребувати, згадайте, що я все у себе дома, жду одного вашого словечка, готов на всяку жертву. Не думайте ніколи, що ви самі, без помочи! Яке б горе не навістило вас, маєте приятеля, найвірнійшого між приятелями. Напишіть мені, сповістіть одним словом : зроблю все, що залочете, все чого будете жадати. Не забувайте сього. Я там у долині, в тій самій каменіці, наче вірний ваш сторож. Зробіть мені сю ласку. Не забувайте про мене в вашому горю.

— Не забуду, — відповіла вона зворушена до глибини. — Не забуду вам сього на віки.

Віддалила ся скоренько, не обертаючи ся в зад, наче злякана, наче б гнало її якесь незнане рішенє. Всіла до коляски, оперла голову о задню стіну, очи зажмурила, обезсилева і ледви жива в трівозі, та просила у Бога, щоб поміг їй зрушити серце чоловіка. Ах, не було надії! Була се людина лехкодушна і лехкодушно блудна, полудневий балакун і брехач, веселий і простацький, який в любовнім розпалі був щедрий на пестоці, але потім виявляв ся брутальним і безхарактерним. Як вона мала наклонити

Його, зрушити, коли він не відчував уже милого впливу чесноти і благородности, бо маючи гроші, бажав їх іще, багато, дуже багато, без міри, видирав, окрадав, ставав винувником крадіжки, грабіжи! Яке найчеснійше слово могло відродити совість сього веселого влочинця? Ах, вона не мала надії і все видалося їй страченим на віки! Помалу вертаючи до Неаполю вона уклала плян як найпрактичнійший, але все здавалося їй безцільним супроти великої безстыдности її чоловіка. І він не був бідний, ні; от тим то його проступок був ще тяжший.

Було вже пізно, коли приїхала до дому. Не висідаючи з повозу, закликала дверника і запитала його, чи випадком не вернув її чоловік. Ні, не вернув. Нема ніякої депеші, ніякого листа? Ніякого. Вона хитнула головою, відчуваючи цілу важкість судьби. Не мала снаги піти до дому, аби там вичікувати. Її неволила потреба рухати ся, кидати ся, шукати чоловіка навіть безхосенно. Дала приказ візникови завести її до банку Коста, але коли приїхала туди, власне зачиняли двері. Сьогодні банк був отворений довше одну годину, аби призбирати більше гроша, який напливав невпинно. Не сьміла запитувати ні про що у сих урядників, що виходили балакаючи, сьміючи ся, курячи, свобідні; вони розмовляли голосно, а їх обличчя всьміхали ся шасливо. Се пригадало їй її чоловіка. Глянула лише на них збентежена, згадуючи, що за три або чотири дні вони не будуть уже більше сьміяти ся.

Вертаючи відси не минула ні одного місця, деб могла правдоподібно подибати свого чоловіка. Вступила до клубу, де він звичайно ходив, до каварні, заглянула до кількох домів приятелів, шукала його наче в одурі. Не висідала в коляски, бо бояла ся, аби всі не вчитали на її лиці розпуки. До середини заходив сам візник. А вона вижидала в вечірному сумерку та ломала руки, наче в трівожній молитві. Візник поволи входив і поволи вертав, бо був старий і повільний. Схилив голову в козлів коляски та говорив до пані, що в клубі, в каварні, у приятелів не виділи пана Тріджджіано від чотирьох або п'ятьох днів. Вона давала новий приказ і знов зачиняла ся *via crucis*. Вкінці, не можучи вже придумати, де би ще шукати його, а не хочачи шукати його по вулицях, вона впала на одну думку: він мусить бути у Лідді Джіойї.

І в сій горячці ратованя була-б шукала його навіть у сеї безстыдницї, але не знала, де вона мешкає. Тоді стративши надію

казала візникови вертати домів. Коли платила йому, промовив до неї двірник :

— Пан вернули перед годиною.

— Ах! — охнула вона глибоко.

І вискочила скоренько. Рафаелля вийшла відчинити двері.

— Пан вернули, пообідали, а тепер сплять. Не веліли будити ся аж о девятій.

— Жажду — прошепотіла до себе.

Скинула мантильку, лискучу від чорних пацьорок, зняла капелюх, стягнула легенько рукавички і все віддала Рафаеллі, що гляділа на неї мовчки. Потім сіла на фотель, підпираючи ліктем чоло і почала ждати терпливо.

— Обід готовий — сказала Рафаелля не віддаляючи ся.

— Добре, пізнійше, -- прошепотіла вона.

— Ваша Ексценція зруйнують собі здоровле тиким способом.

— Не журіть ся, йдіть, Рафаелльо. Дайте лише знати мені, коли пан устане.

Але мусіла ждати досить довго, найменше дві години. Сиділа в своїому кріслі недвижно, а очі поринули в широкім серпанку вечірного сумерку. Чоловік спав твердим сном, немов спочивав по великій праці або по великих зворушеннях. Видко було, що вернув домів безсильний і в двох сьвітлицях чути було лише його сильне і різке храпанє. Вона слухала терпливо, навіть не рушала ся та дякувала Богови, що спровадив її чоловіка до дому хоч на одну днину.

Вечір усе більше западав. Нараз почула довгий давенькіт електричного дзвінка і звичайний, веселий голос розбуженого Карля Тріджджіано. Він зачав говорити з Рафаелею, із собою самим, приспівував, замикав і відчиняв голосно скриньочки, всюди скрипів новими, красними черевиками. Пані Елсонора не вставала, не йшла до його сьвітлиці як звичайно, лише вижидала в сальоні. Він вийшов по хвилі в сурдуті, гарно вбраний, з капелюхом на голові, та висвитував якусь пісоньку. Але перед жінкою, з якою заховував ще яку таку етикету, замовк і зняв капелюх.

— Даруй, знаєш, — почав говорити, — що я не дав вістий про себе. За ділами не мав я ні хвилики супокою...

— Не шкодить, не шкодить, — сказала вона, глядячи на нього якось ласкаво і милосерно.

— І цього вечера мушу йти, зараз, — сказав він. — Маємо сходуни всіх банкірів, наше положенє стає чим раз цікавійше.

— Я мушу поговорити з тобою, — сказала вона рішучо.

— Добре, будемо мати й завтра час на се, підчас сніданя. Бодай на разі не їду нікуди... і вечером також ні...

— Ні, не завтра, тепер, — повторила вона тим самим тоном.

— Ну, то в ночі, як верну, — старав ся він уговорити її, підсуваючи коротку проволочку.

— Ні не в ночі, таки тепер, — наставала вона уперто.

— Але я мушу йти... — говорив він, зачинаючи нетерпеливити ся. — Маю безпроволочне діло.

— Але річ, яку я маю сказати тобі, ще більше безпроволочна.

— Ви, жінки, все так говорите, — пробуркотів він, — а відтак зачинає ся пуста балаканина. А як би я так попросив тебе відложити на завтра сей розговор, вчинила-б ти мені сю ласку?

— Ні, — повторила вона уперто, — мушу сказати тобі цього вечера, зараз. Я жлу на тебе пять день, без ніякої вістки. Я шукала тебе всюди сьогодні і вчора. А тепер прошу тебе, лиши ся і вислухай мене.

Її поведенє було таке спокійне, її голос такий певний, що зробила сим на чоловіка дуже сильне враженє. Він привик бачити її все принадною, смирною, милою, я тепер відчував свої хибі, відчував, що вона мусїла змінити ся, повинна так говорити.

— Слухаю тебе, — сказав, сїдаючи проти неї, але не клав ні капелюха ні палички, наче-б був на візиті.

— Карльо, — зачала вона по хвилі, — твоєї доброї віри надужито і тебе всі ошукали; твоя прихильність до банку Кости загнала тебе до лихого діла. Від чотирьох місяців працюєш на людей, яких усі називають розбишаками, живеш із людьми, що завтра можуть явити ся перед судовими кратами.

Він смертельно поблід при її перших словах, але коли вона далі говорила спокійно, він трохи успокоїв ся від зворушеня. Лише гладив нервово вуса, наче-б ся бесїда нудила його трохи. Вона гляділа йому в очи і продовжала:

— Брехали перед тобою, Карльо. Перше був ти бадьорий чоловік, а тепер дав отуманити себе; ти навіть не знаєш у своїй доброті і чесноті, в яку пропасть вони загнали тебе. Ти чесний, ти благодородний, у якого руки я віддала себе з гордощами, а зав-

тра, коли не подумаєш про ратунок, можеш найти ся в безодні нечести. Вірю... сподію ся, — додала в притиском — що можеш іще снасти ся. Можеш іще затерти всі сліди, що свідчать проги тебе: подерти, понищити папери, листи, посвідчення, все. Можеш зараз зірвати в Костою і поїхати, відбути подорож...

Він глядів на неї і почав голосно сьміяти ся.

— Не сьмій ся, не сьмій ся, — сказала вона, наче-б урвав ся її голос із тривоги.

— Сьмію ся в тих байок, які тобі наговорили. Коста, се найпроворнійший чоловік у цілій Европі: се найліпша голова між банкирами. Впевняю тебе, що тобі набрехали... — додав він тоном зневажливого співчуття.

— Коста і всі иньші за три дні будуть у руках справедливости. Всі акти вже в руках королівського прокуратора, — сказала вона, стримуючи на силу гнів.

Він іще сьміяв ся, а вона поблїдла, наче-б попала в безсиле.

— Се хтось закип собі в тебе, моя дорогенька. Ся вість кружить від чотирох місяців. Се вороги Кости розносять такі вісти.

— Я певна, що се свята правда, — крикнула вона, підносячи руку, наче до присяги. — Всіх по арештують, як товариство злочинців.

— Глупота, — сказав він устаючи, — глупота. Я навіть не думав про се.

— Ох Карльо, Карльо, так ти не хочеш ратувати себе?

— Та від чого? Але чом припускаєш до голови таку фантазію? Я не потребую ні ради, ні просьби. Я товариш Кости від початку, лишусь і на дальше, будемо богачами, як і він.

— Се крадені гроші, — сказала вона твердо.

— Елеоноро, ти тратиш память! — крикнув він у гніві.

— Кажу тобі, се крадені гроші, тебе зловлять як розбішаку, а мене назвуть жінкою розбішаки!

— Мовчи, — крикнув він, скрегочучи зубами, — мовчи, глупа!

Вона зажмурила очи, уста поблїли, а щоки дрожали; здавало ся, що вона вмирає.

— Зрештою, — відповів він усьміхаючи ся, — нема страху. Судії, президенти, королівські прокуратори, се наші приятелі. Гроші можуть усе зробити. Кого не перекупиш грішми?

— Карльо, Карльо! — голосила вона розпучливо.

— Не будь же ти така дитинна, і не гадай, що ми такі глупі. Ми уложили дуже корисно наші справи. Інтереси, які в'яжуться з нами, є такі, що ми не можемо покинути їх; покинуло-б їх за багато людей. Будь певна, ми за надто хитрі.

Від сеї цинічної і немилосерної бесіди, в якій він навіть не зважав на щирість жінки та в добрій вірі признавав ся до співучасті в сьому обманьстві, вона відчувала в собі велику руїну, смерть.

— Так ти знаєш, що сі банки обманьство, владійство? — запитала холодно.

— Поволи, поволи, се сьмілива спекуляція, се добуванє грошей від захланних і дурних. Ми даємо відсотки...

— Беручи в капіталу... — крикнула вона.

— Елеоноро, сі діла тебе не обходять, — сказав він холодно, здавлюючи в собі гнів. — Жінки не сьміють мішати ся в сі справи.

— Так ти не віриш мені? — запитала вона трівожно.

— Ні, не вірю тобі.

— Не будеш ратувати себе, не підреш паперів, не поїдеш?

— Ані навіть не в гадці мені се.

— Зістанеш тут?

— Так. Я не дурний утікати тепер, коли можна заробити стільки гроша.

-- Ох Господи! -- скрикнула вона, ломлячи руки в розпуці.

— Не будь краснорічива, — сказав він глумливо.

— Навіть коли я тебе прошу, заклинаю на наше імя, на нашу честь, на... нашу минулу любов?

— Краснорічива, краснорічива, — повторив він.

— Карльо, Карльо, дай зрушити себе, не пропадай, глянь як я тебе прошу, глянь, яке горе проймає мене! Заклинаю тебе, покинь усе і їдь.

— Ні, — відповів він ще острійше.

Вона склонила голову на груди, наче в задумі.

— Я вже розумію, — сказала вона відтак. — Ти не ліпший від иньших; тобі треба, як і иньшим, чужого гроша на нечесне, блудне жите. Я думала, що подружила ся з чесним чоловіком, а тепер я жінка лайдака...

— Елеоноро, — крикнув він люто.

— Мені сором глянути на людей, як згадаю, що ношу твоє імя... як згадаю, що ти замочив руки в чужих грошах, у сотиках бідаків, які не мають із нівідкіль помочи. Коли-б ти був хоч бідний, нужденний! Бодай бідність звиняла-б тебе! Але се захланність, жадоба великих грошей, багато грошей, щоб дарувати тій... ти знав се добре... Лідії Джіої...

— Ну то добре, так чогож хочеш? — крикнув він у великім приступі гніву.

— Ох Пречиста Діво, поможи мені! — скрикнула вона зносячи руки до неба.

— Чи я знав, що буду дивити ся ціле жите на твої мертві очи? — крикнув він, доходючи до вершини брутальности. — Чи я знав, що треба буде мені пересувати з тобою чотки десятки літ? Так мені подобає ся; я плачу за се. А гроші може твої?

— Ох Богородице, Богородице, потіш мене!

— Чи може не маєш усього, чого бажаєш? Чи може не даю тобі чого? Чи ти не свобідна? Освободи мене, не переслідуй мене.

— Ох, Маріє Діво, Маріє Діво, потіш мене! — охнула в третє.

— Не вудь мене сими сценами, сими криками, сими бесідами. Чи не знаєш, що вони тобі не допоможуть, а можуть відігнати чоловіка на віки від дому? Хочеш, аби я зараз забрав ся відси?

— Підеш до неї, неправда?

-- До неї, до другої, до кого будь, аби не бути в плаксивою жінкою, зрадливою, що оклеветує чесних людей, зачинаючи від власного чоловіка! Зі всіми, аби не з тобою! — крикнув він, повтараючи три або чотири рази сю фразу, не можучи запанувати над собою.

— Мсжу піти собі, — сказала вона тихенько, біла мов стіна.

— З Богом, Параню! — скрикнув він. — Не знаю на правду, куди-б ти могла піти, але навіть не буду тебе питати.

— Всі сотворіня мають якийсь захист, добрий або лихий, — прошепотіла вона, зносячи очи до неба.

— Роби, як думаєш, — сказав він, уже втомлений, забираючи ся до відходу.

— Маю йти? — запитала вона, трівожно, наче-б у неї була ще крихітка надії.

— Забирай ся, де хочеш! — відрубав він твердо, закурюючи папіроску.

квіти на пенсію. Почтарі, винаємці льотерійних колектур, що мали виплачувати гроші за вісім, п'ятнадцять днів, — усі, що приймають гроші для інших, найчесніші, найточніші люди, склали гроші, лише на короткий час, розуміє ся, говорили так, на власну відповідальність. Властители фільварків давили державців, та видирали гроші, аби вложити в банку. Де лише був який збір осіб, кружок, велика ролина, шатро жовнірів, дім монахинь, приют сестриць на новіціяті, пансіон для дівчат, інститут для хлопців, усюди, всюди вивязувала ся горячка гроша; навіть найбільше недовірливі, найбільшійші, найгосподарнійші, найпроворнійші, всі склали свої гроші в сих банках, де давали по трицять від ста... місячно.

Вкладки були малі, але дуже численні. Почавши від служниць по каварнях до прачок, що мали по сто двадцять лірів ощадности, від жєбручих сестричок до капітана бурбонського війська у приюті, від вихованки до учительки, від дверників аж до властителів каменіць, усі склали гроші в тих банках. Певне, не без того було, щоб де в кого не зароджувались підозріння, якесь непевне побоюванє, наче перший холод недовіря; находили ся й розумні голоси, які вішували упадок цілої сеї штучної будови. Повставали всюди завязаті спори між недовірками, байдужними і горячковими, засліпленими. Але се непевне побоюванє, сеї підозріння, се недовіре розбуджувало ще більше уми і додавало огню фантазії вкладчиків, великій, південній фантазії, яка мусить усюди втягнути ся, навіть у справи біржеві. Оборонці банків були засліплені фанатики і вони разом із інтересованими вели страшну борбу з одною вечірною часописю, Pungolo (батіг), відважною, чесною, що від самого початку заціпала сеї банки і не давала їм ніколи супокою. Тому то як усе добре має свого ворога, так і тут росли нові рептильні часописи, наче гриби по дощи, у всьому слухняні і підчинені сим банкам, та вели горячу сварку з „Pungolo“. Прийшло до поєдинку і невинного вбито; банки осквернили ся вже людською кровю. „Pungolo“ вів дальше борбу, не вважаючи на всякі погрози та безіменні листи. Всі спілники не бояли ся загальної опінії, яку вони побороли і здавили, але лякали ся дослідів правительства, магістрату, торговельної палати.

Вкладки росли горячково, наче-б ретельність банків ніколи не мала захитати ся. Найбіднійші люди витрясали найменші калитки в днях осьмого, девятого, десятого, одинацятого лютого.

З полудня одинацятого лютого підскочив процент у двох нових банках. Від десяти днів виплачувано процент стало наперед по трицять від ста, а тепер один банк платив по сорок від ста, другий по шістьдесят.

Однак вони не дочекалися вкладок, бо повстали з полудня 11 лютого. Дванацятого лютого з рана захиталися всі банки, наче замок із карт. Річ діяла ся ось як. День перед тим доніс той сам Pungolo, що королівський прокуратор видасть завтра приказ арештувати всіх банкирів, агентів, урядників, що засекув-струють усі вложені суми і запечатають усе. Треба знати, що ніхто сьому не хотів вірити. Вість повторяла ся вже два або три рази, і могла бути, хоч би ще яснійша, лише голосом вопіющої в пустини часописи. Не вірили сьому навіть інтересовані, які нічю перед тим показували ся всюди, на Сан Карльо, в Giardino d' inverno, по великих їдальнях, у великих домах гри, на баях і в каварнях, разом зі своїми розпусницями, своїми приятелями, своїми дармоїдами.

Та ось о восьмій рано д. 12 лютого зачала ся паніка. Зовсім природно завважав нічю Гулієльмо Руффо-Шілля, що зайшов у про-пасть, і не може більше виплачувати грошей. Попав він у сю без-зодню в часті добровільно, а ще більше ізза марева великого зарібку. Проте постановив Руффо-Шілля зголосити ся рано до квестора; і справді, як уже зачало ся слідство, віддав ся в руки квестора Неаполю.

Вість рознесла ся блискавицею по цілому місті. Арештованя, секвестрації, запечатуваня зачали ся о десятій годині серед плачу юрби, яка заповнила всі уряди, коридорі, всі вулиці перед бан-ками. Які обличя! всі білі мов стіна, наче-б їх смерть підкосила косою! Деякі бліді, мовчазні, инші аж зелені, судорожні. Се бан-кротство було для многих цілковитою руїною, невмолимим нещастєм, якого величини не зміли ще змірити в першій хвилі, але вже за-чинили відчувати його страшний початок. Для многих се банкрот-ство було нечестю: вони вложили чужі гроші в надії віддати їх, і от тепер загарбано їм безповоротно, а їх самих обжалують за спроневіренє. Вони ходили серед купи народу бліді, з витріщеними очима, не бачучи нічого, не чуючи нічого; їх морила лиш одна думка, що вони пропали на віки. Перед палатою Фавчітано один почтарець, що переховував льотерійні гроші і перед трьома днями вложив до банку багато тисяч лірів державних грошей, не хотів зразу повірити в банкротство, а опісля, як уже впевнив ся,

заводив, плакав, сьміяв ся, маячив, вив ся наче вуж, лякаючи ще більше своїм нежданим божевільем сю перелякану, приголомшену юрбу. Поліція мусіла забрати його на силу. Але се не одинока сцена, таких сцен розпучливих, божевільних було більше. Один старець кричав: „Сини мої, сини мої, убийте мене! Я розбишака!“ Один блідий молодець заводив: „Мені не лишає ся ніщо, хиба забити ся, повісити ся!“ І повтаряв сі слова невпинно, наче-б збожеволів. Другий старець ходив, заводив і виливав із старечих, червоних очей останню сльозу. Серце роздирало ся тим, що ще не знали нічого, а зайшли між юрбу спонукані нещасним видом. По сорок, по пятьдесят голосів нараз спішило ся подати їм лиху вість, серед крику, зойку, плачу, проклять. Хто ще не знав нічого і одержував таким лихим способом болючу вість, ставав на лиці блідий мов смерть, повіки зачиняли ся, наче-б очі не могли дивити ся на сьвіт: такий хитав ся, наче-б земля западала ся під його ногами.

Але ще розпучливіший вид представляли жінки. Всюди, де лише був банк на Трінїта делї Спаньолї і Санта Брїджіда, на вулиці Тофа і Івантай Веккі, на Толедо і Сан Фердїнандо, по великих вулицях і вузких, у сїнях і темних сходах, в темних передпокоях, в усіх сторін збігали ся жінки всякого стану, селянки в димках і простоволосі, служниці в білих запасках перевязаних у попереk, півселянки з хусткою звішеною з голови, касперки, півпанї, правдиві панї, які не мали спромоги належно убрати ся, — і вони за серпанком так само були бліді, і у них та сама судодожна розпука, що й у селянок. Страшний вид: одні ломали руки, другі завертали блудними очима, иньшим дрожали синї уста і добувались на силу оханя. Деякі слабші і цілковито покинуті не вміли стримати себе і плакали на вулиці, в закутку вулиці, деякі заливали ся рясними тихими сльозами, иньші плакали голосним нервовим плачем, наче діти у великім болю. І сей плач був безнаставний, невгомний, кінчив ся в однім закутку, аби зачати ся в другім. Був се плач покинутих жінок, які проливали останні сльози над руїною всього щастя, всеї ощадности, всеї надії; сей жіночий плач було чути всюди на публичних дорогах, по сходах, сїнях, плач, від якого ніхто не міг стримати ся. Сей плач був важким, памятним знаменем сього рана нещасного 12 лютого.

Але сцена змінила ся, коли покінчено дослїди, секвестрацію, опечатуваня, і по сходах зачали йти в уніформах інспектори, від-

поручники, поліція, та несли в собою книжки, реєстри, гнали до в'язниці банкірів, урядників, агентів, що не мали на стільки розуму чи сорому, щоб утекти, та з'явилися ще й тепер. Аж тоді на вид цього немов похоронного походу, коли несено сі річи і гонено людей, аж тоді пізнала купа мужчин і жінок, що все скінчилося, що все пропало, що не відберуть уже ніколи своїх грошей. Чути було лише один великий рев проклятих, зойків, ридань, страшного зв'язочого вереску, жіночого оханя; лунав голос, до якого долучали свій плач навіть хлопці на руках у материй. Усі перепинювали поліцію, що говорила проступників. Більше збожеволілі кидалися на поліцію, бажаючи видерти в її рук ув'язнених і вбити їх, задушити. В деяких банках на Трибуналі і Фолія мусіли добувати шабель інспектори, відпоручники, промовляти до розлюченої юрби, аби спасти проступників. У інших банках на Мерканти, Санта Марія ля Нова взивано помочи жандармів, жовнірів, аби спинити юрбу від забійства банкірів. Годі було розігнати громади, переконати людей, що зовсім нема чого ждати на вулиці, ждати й ждати на нічо. А вже-ж! чоловіки, жінки, діти не мали сили в сій великій розлуці сидіти дома; вони виходили, бігли до банків із пустою надією, інстинктивно, аби побачити вулицю, мури, стіни, де закопали свої гроші.

До товариств, монастирів, педагогічних інститутів, урядів, шкіл, військових кошар, дійшла вість про банкрутство десь коло другої години. Мусіла перерватися наука, праця. Ніхто навіть не гадав ні писати, ні читати, лише вийти, вирватися, побігти до банку, подивитися. Хто не дістав дозволу, виходив сам, у великій заколоті, поминаючи всякі форми, всякі перепони, не гадаючи лише про втечу. Коло третьої юрба ще збільшилася, бо долучувалися ті, що довідалися пізнійше. Домашні монахині, учительки, професори, робітники, військові вдови, урядники виходили з урядів: новий елемент живого, остовпілого болю.

Ті, що долучувалися о третій, четвертій годині, стрівожені, плакали безнастанно, а давня юрба стояла вже мовчки, пригноблена, обезсилена довгим голосінням, криком, стогнанням, прокляттями, знеможена довгим безхосенним жданем, стояла так приголомшена, остовпіла, не маючи снаги вертати домів. Зачиналися нові сцени. Ті, кого не було тут від рана, мовчазно схвляли голови, наче-б хотіли сказати, що їх горе ще більше. На сих учасників нового горя гляділа давня юрба людей наче несподівано поражена

дивним остовпінєм. І в міру того, як пустіли уряди, школи, мешканя, всі збірні місця спільного життя, росла нова юрба серед нещасного, мовчазного ряду тих, які вже від семої години виливали всю гіркість своєї недолі та виплакали всі сльози. Уже зачинали ся з'їздити провінціяли найскоршими поїздами з Салерна, Казерти, Фоджджіа, Кампобассо. Всі безмірно були поражені великим обманьством. Були се страшні, скривлені обличя, деякі худі і огидні, деякі такі червоні, такі грубі, з очима так налитими кровю, наче-б у сій хвилі мали вмерти від заливу крові. Цікава річ: провінціяли мовчали, не говорили ні словечка, лише гляділи навкруги недовірливо, боязко; вони мали все в великому підозріню цілий Неаполь і всіх Неаполітанців. Неаполь був наче горячий котел, у якому розтопили ся всі їх гроші, зникли, спопеліли. От надибали пропасть і пропали в безодні; вони добровільно покидали своє село, виймали гроші з повних скринь, де ховали їх від давна, та везли до Неаполю; Неаполітанці пожерли всю благодать божу, їх добро, якого вже більше не побачать. Провінціяли не вірили сим безнадійним, стурбованим, заплаканим обличям Неаполітанців: не вірили, що останній Неаполітанець стратив останню лїру. Вірили оттак, фантастично, що цілий Неаполь грає перед ними комедию, що сї люди пожерли лише їх гроші, що може мали ще в кишени одну частину, а лише перед ними плакали розпучливо і заводили. Задумчиві, стрівожені, закусуючи уста, згорблені, з недовірливим поглядом, снували ся крізь юрбу провінціяли, бігли до банків, але тут заставали двері зачинені і опечатані, і сходили назад хитаючи іронічно головами. Многі їздили повозками, наче дурні, від квестора до королівського прокуратора, від нього до президента торговельної палати, вичікували цілими годинами в передпокоях разом із такими самими білими обличями, в кінці входили і хоч як чемно приймали їх тут, вони розливали ся гіркими словами проти Неаполю і Неаполітанців. Власти вислухували їх терпливо, говорили, що на разі не можна нічого зробити, треба вичікувати обрахунків. І провінціяли мали основу повірити сим словам, що були самою правдою, та про те не вірили їм, виходили серед глумливого сьміху, видячи, що се лише мана, аби їх вислати на село, їх провінціялів, обманених і обезчещених.

Вкінці сумерк зачав западати на Неаполь і юрба поволи розходила ся. Всі виглядали наче страшні марева, що зникали нерадо, несучи з собою весь тягар свого горя, лякаючись хвилі

повороту до рідної хати, хвилі спільного горя, спільного плачу. Неаполь сеї ночі виглядав наче вимерлий. Театри Сан Карльо і Giardino d' inverno позачиняли всі брами: ніхто там не заходив. Каварні опустіли. А однак якась скількість тіний вештала ся по далеких вулицях аж до пізної ночі: се були люди поражені смертельною немічю, що не могли вернути до своєї сім'ї. Малі темні гостинниці ді Порто, ді Пендіно, близько залізниці містили сих нещасних людей, мучених власною совістю і горем. І де лиш увійшов батько сім'ї, або син, або брат, або мати, всюди лунав серед ночі довгий плач і войк. Ба навіть немовлята, що не розуміють нічого і повинні все сьміяти ся, навіть вони видачи сей плач, чуючи сей войк, зачинали розлючливо плакати, не розуміючи, не тямлячи і не вгаваючи. Один безмірний плач по всіх домах Неаполю, по закамарках бідних, в богатих палатах, у найдальших передмістях, усюди, всюди. Ніхто не міг спати, ніхто не гадав відпочивати. Всі були приголомшені, а крім того бракувало в сім'ї де вітця, де сина, де брата, яких поарештовано і заведено до укріпленої вязниці Сан Франческо, постраху Неаполітанців. San Francesco, страшне слово! А де не плакали, там повставали під страшним ударом горя страти гроший великі сварні між вітцем і сином, між чоловіком і жінкою, між братом і сестрою, вибухали страшні зневаги, простацькі лайки, і ціле болото зсипали на старшину. Всюди крики, лайки, проклятя. Під впливом страчених гроший і чорної недолі відкривали ся найпоганійші вражіння, найпоганійші порови. Сьвяті звязки крови розвязували ся, найтривкійші огнива рвали ся на віки під проклятим ударом. На ріжних місцях торохтіли вже револьвери і брязкали ножі, зачала збігати ся нічна варта, та ніхто не міг перепинити проливу крови. Зимова ніч, довга, повна плачу, повна розпуки, або гидка в мовчанці невідрадного горя. Розуміє ся, до рана начислено пять самовбійств, перевалили ся нечисленні колотнечі і пять чи шість поранень. Вечірними поїздами повтікало багато людей перед руїною, перед соромом, лишаючи дома і сім'ї. Вже зачинали обчислювати страчену суму, числа росли в години на годину, все більше і більше. Десять мільйонів, дванацять, п'ятнацять; а вкінці стало вже на певнім числі. Двацять мільйонів банк Руффо-Шілля, десять мільйонів банк Коста, півпята мільйона иньші менші банки, взагалі ціле обманьство трицять і півпята мільйона!

Не мав спромоги вбити себе ані втекти бідний Алессандро де Перута, нещасний і немічний професор. З рана 12 лютого о восьмій годині, заким успів вийти з дому на лекції, одержав довгий лист, замотаний, розпучливий, від своєї сестри з Джіффоні Валлепьяна. Мати і вона поповнили непростимий гріх. Збентежили їх тисячні вісти, які надходили із Салерна. Агенти зайшли аж до Джіффоні, заохочували вкладати гроші в неаполітанських банках, та прикрашували обіцянками. І вони дали наклонити ся до сього обманства, бо сподівали ся в короткім часі подвоїти, потроїти своє майно. Вони мали хатчину і городець; продали сей городець і сю хатчину за дві тисячі лірів, та сподівали ся купити собі опісля за більшу суму ще красшу хату, ще більший город. Думали, що так будуть меншим тягаром для бідного сина, бідного брата, доброго Алессандра, який працював наче віл у Неаполі, аби їх вижити. Вони продали, — пробі! — хату Франческови Сордженте, який від давна вже бажав набути її, і дав їм невелику суму, видячи, що конче потребують гроша. Дві тисячі лірів післано до Неаполю через одного агента, — пробі! — потайки брата, але дві невісти одержали карточку прийнятя. Опісля давив їх поповнений гріх, і вони написали лист до сина і брата, не зраджуючи нічого, та запитували про банки. Він відписав — догадував ся — обурений лист і вони злякали ся, та не знали як признати ся до гріха, як направити лихе діло. Вкінці... коли вже наплакали ся і намолили ся доволі і коли треба було вже за два дні відступити хату і город Франческови Сордженте, рішили ся післати до нього посвідчене, аби він вийняв гроші разом із місячними відсотками, бо власне кінчив ся місяць того дня, та прохали післати їм трохи гроша, аби могли приїхати до Неаполю і побути тут кілька днів. З двома тисячами і сімсот лірами могли дещо почати. Вони переслідувані поповненим гріхом, що його обманили, на вколїшках просили у нього прощення, у нього, чесного, доброго, що й не знав ні обмани, ні брехні.

І так також Алессандро де Перута пустив ся бігати по Неаполі сього злочасного дня 12 лютого. Він цілий посинів, гриз уста, аби стримати оханя, йшов від банку Коста до квестури і до трибуналу торговельного, від квестури до королівського прокуратора, а відтак знов до банку Коста, ледви волочив ноги за собою, наче-б не розумів іще сили цілого горя. Ах, судьба синьнійша від нього! Бідний, немічний, що ділив ся останньою лірою із своєю

сім'єю, мимо давнього прочуття впевнив ся в кінці про руїну банків. Він терпів за ивльших, бідненький!

Страшна, невмолима судьба заслїпила дві сьвяті невісти, матір' і доньку. Вона забрала їм на віки рідну стріху, давню родинну хату, певний захист. Вони з милосердем гляділи на сей кістяк маленького чоловіка, слабосилого і нещасного, в яким ще й тепер могло бути милосерде, і ледви, ледви сьміли йому сказати, що вкладчики в банку Коста були найнещасливійші з усіх, бо не віставало нічого, зовсім нічого, в десяти мільонів. Сеї днини професор уже не йшов на лекції, не снідав, ні обїдав. Томила його незмірна спрага, він не міг увійти в своє мешканє в палаті Каріаті, лише ходив, крутив ся, та пив машинально за кожним разом лише одну чарку чистої води, без соку, за два центезіми. Сю ніч перебув він там, у маленькім студенім покоїку, сам, самісінький! Глядав Елеонори Трїджджіано, але вона була далеко, далеко разом із Павлом Коллеманьо, забираючи з собою любов і докори совісти свойого грїху. Шукав Карля Трїджджіано, урядника, агента банку Коста, але він купив білет на розсвітї на Торїно і Париж, та не лиш сам, говорили в палаті Каріаті, але повїа із собою якусь жєнщину і гроші бідних людей. Професор вернув коло півночи змучений, обезсилений, пронятий холодом і самотою, та розпливав ся в сльозах. Він добре відчував гіркі терпїня двох бідних невіст у Джїффонї, як дізнають ся про ватрату всего, хати і гроша, а Франческо Сордженте приїде завтра і прожєне їх із давнього, вітцївського гнїзда. І в ангельськім серці бідного професора виринало милосерде, безграничне милосерде для двох нещасних невіст, замїсь гнїву і злости. Він не міг увявити собі блаженого обличя своєї матери, погідного лиця сестри, аби не перєняти ся великим жалем співчутя. Підчас коли гнїв ізва страчених грошїй і страх перед нещастєм роз'єднували всюди щирї серця і ломили найтривкїйші родинні звязки, то у нього ставала глїбша любов до родини, в його серці виринила велика побожність, віра, надїя на поміч від якогось єства високого, величного. І шїчу просив Господа влєкшити горе сим бідним невістам; молив Бога, аби дав йому сили в сьому нещастю сповнити обовязок любязного сина. Просив Господа, аби довідали ся про сю сумну вість із чужих уст, а не з його. Другого дня міг лише з великим трудом вислати гроші на дорогу для матери і сестри, та написав, аби зараз приїздили. Він просив ненастанно Господа, щоб не ді-

знали ся про сю сумну вість у Джіффоні або в дорозі. Мати старенька і немічна, сестра така простодушна і добра: такий удар міг убити їх на місці. І повний нової сили, гідної подиву в сьому маленькому і немічному тілі, він пішов на стацію, щоб забрати їх до себе. На тілі цілий дряв і трівожив ся і так уважно глядів їм у очи, наче-б усе хотів вичитати в їх душі. Вони змарніли і змучили ся, але се з туги за рідною стріхою і з довгої непривичної дороги. Два чи три рази обняли його невісти і вже хотіли заговорити про гроші, про послідне пристановище, але він показав рукою, що можуть сказати се пізнійше. Вони мовчали в задумі, а він шукав львиної відваги, аби сказати їм усе. А коли вже сиділи в маленькій кімнатці, самі, тоді він із обличчям смертельно блідим поцілував зморщену руку своєї матери, яка стільки натрудилася і сказав:

— Ненько, ненько, ви вже не маєте нічого більше, крім мене.

Се були жінки з провінції, бідні жінки, сердечні, простодушні, обманені, зражені, легко обманені і зражені, але зрозуміли зараз страшну правду. І коли сестра заводила в розпуці, то старушка хотіла впасти на коліна перед сином і просити прощення, що вони зруйнували його зовсім.

— О ненько, ненько, — сказав він, дрявчи з болю, — ви маєте ще мене, маєте мене, не лякайте ся.

І плакали разом, у глибокій семейній любови і горю.

З італійського переклад

Данило Богревич.

ІЗ ОПОВІДАНОЇ МУЛЬТАТУЛІ.

І. Про притчу.

Я знав одну модистку, що мала ненатуральну дитину. Кажу „ненатуральну“ задля честі тої модистки, що була замужна. Зараз скажу вам також імя батька.

Добра жіночка дуже любила свою дитину і одягала її як уміла найгарнійше. Тут стяжечка, там стяжечка. Раз простенько, потім знов ріжнобарвно. Не було більшої роскоші для матери, як займати ся пристроюванем дитинки.

І хоч дехто инколи міг сказати: ся краска занадто червона, або занадто жовта, або занадто млява... сей брижик занадто широкий, сей серпанок занадто густий... хоч дехто міг нарікати на брак смаку або зручності... то нікому і в думці не було винувати матір у браку любови до дитинки.

Ся мати звала ся Притча.

А батько звав ся Поет.

А дитина, яку мати так любила пристроювати, звала ся Правда.

Раз показала мати свою дитину і питала очима:

— Як тобі подобаєть ся моя дитина, мій скарб, моє все? Глянь лише на сей колір!

— Еге, жовтий колір гарний.

— Жовтий!... Се личко жовте? Але-ж воно рожеве! Жовте?

— Я говорив про кафтанчик.

І знов вона показала свою дитину і питала очима:

— Як тобі подобаєть ся моя дитина, мій скарб, моє все? Чудова, неправда? Глянь, яке біле... і яке червоне... і яке... мов мармур...

За багато крохмалю.

— За багато крохмалю в рученьках моєї дитини?

— Я говорив про сорочечку.

— І знов дбайлива мати показала свою дитину і питала очима:

— Як тобі подобається моя дитина, мій скарб, моє все?

Глянь на отсі форми... се заокруглене... сі лінії!

— За короткий станик.

— За короткий станик у моєї дитини?

— Я говорив про одешинку.

Тоді мати розсердила ся. Засмутило її, що ніхто не бачив дитини. Вона радо строїла своє коханє, але се боліло її, що за строєм ніхто не бачив дитини.

Біль робить несправедливим. Притча нагнівала ся на Поета, хоч сей був невинен. Вона розвела ся з ним і прибрала назад своє дівоче імя Амелєя.*) Вона поскидала в дитини всі фальшиві строї, що відвертали увагу від неї. Потім показувала ріжним людем свою дитину і питала очима:

— Як тобі подобається моя дитина, мій скарб, моє все?

Один із многих сказав:

— Неприлична.

А иньші не сказали нічого, вони не зрозуміли матери і не бачили дитини. Се затурбувало Амелєю. Вона поєднала ся з Поетом, що пристав на се з дорогої душі. Вона знов назвала ся Притчою і одягала свою дитину як уперед.

— Ах, — мовила вона, — нехай бачуть хоч одешинку, і отсі гарненькі стяжечки та вирізочки! Може нарешті зверне хтось увагу й на мою дитину і побачить, що вона красша від одежі.

II. Галапаси.

Була зима. На великім озері забавляло ся багато народу біганєм на лижах. Лід стояв на однаковій рівні з гостинцем. Досить було зробити крок.

Але між гостинцем і льодом був прорубаний широкий і глибокий рівчак, якого я не бачив день перед тим, а через рівчак був перекинений місток. А на містку сидів чоловік, той сам, що

*) По грецьки: безжурність, байдужість, дословно неприкритість.

зробив сей місток „задля рівчака“, як сам казав. І хто переходив містком, платив йому цента. Та деякі шептали :

— Він сам зробив рівчак, щоб могли поставити на ньому місток.

Чи ж се не скандал, що винайдено способи, щоб „толковане закона“ зробити зисковним „фахом“ ?

Наша суспільність усюди поперекоювана такими рівчаками, і переважно тільки на те, щоб дати удержане тому, що „сидить на містку“.

Що було би з учительства, коли-б ми писали попросту так, як говорить освічений чоловік ?

Що було би з вояків, коли-б ми зрозуміли, що найменший народ сильніший від найбільшої армії ?

Що було би з адвокатів, коли-б ми мали законодавців здібних висловити ясно свої думки ?

Що було би зі сьвященників, коли-б ми зрозуміли, що кожний повинен шукати своєї релігії у власнім серці ?

І нарешті що було би з моралістів, коли-б ми вміли віднаходити мораль у самій природі ?

Ах, скільки-ж то людей непродуктивно сидить на містках !

III. Налісники з салом.

Один чоловік лежав хорий. Він був дуже хорий, смертельно хорий, уже майже небіжчик. Коли лікар не мав уже для нього ніякої ради, оповіла йому жінка недужого, що той майже-небіжчик за своїх здорових часів дуже любив налісники з салом, і сказала :

— Ах, пане доктор, як би я тепер спекла йому такі налісники ?

— Дайте йому налісників із салом ! — промовив лікар.

І жінка побігла до кухні... І подала чоловікови налісники. І він їв... Чи йому полекшало від них, не знаю.

А коли тепер говорять, що маємо одержати загальне голосоване, то нехай і так буде. Бо й справді: хіба-ж налісники з салом можуть бути такі шкідливі для хорого, що й так не має надії видужати ?

IV. Конфесія.

Один батько мусів на хвилю вийти з дому. Щоб випробувати догадливість своїх дітей, велів їм угадувати, що він робить у часі своєї неприсутности. Один хлопчик, що мав синю блюзку, сказав :

— Знаю вже! Тато пішов до кравця, щоб замовити собі синю блюзу.

Другий хлопчик, що дуже любив солодощі, розівлився сильно на Синьоблюзника, як можна бути таким дурним і вірити, що батько буде носити таку саму синю блюзу, як він.

— Я ліпше знаю, — мовив він. — Тато їсть солодкий торт із сиропом.

Третій хлопчик, що сидів у темнім кутику і щипав kota за хвіст, вилаяв Тортоїда, як можна бути таким дурним і думати, що тато їсть те саме, що й він.

— Я ліпше знаю, — мовив хлопчик. — Тато пішов різати вола.

Четвертий хлопчик, дуже напастливий, наторгав Котощипа за волосе за те, що він міг бути таким дурним і вірити, що батько буде різати вола.

— Я ліпше знаю, — мовив він. — Батько пішов до сусіда Петерзена, щоб надавати йому позаушників.

Останній хлопчик доглядав хору пташину, що мала зломану ніжку, і се так займало його, що зовсім не мав часу думати про загадку.

І коли батько вернув до дому, показало ся, що анї Синьоблюзник, анї Тортоїд, анї Котощип, анї Волосодер не вгадали. Але останній хлопчик не вмів сказати нічого.

— Справді... не знаю, — мовив Пташиногляд. — О, глянь лише, вона піднімаєть ся і глядить на нас такими вдячними очима!...

— Справді, — сказав батько, — так дійсно гляділа та бідна вдова, якій я ходив подати поміч.

Жадне з дітей не вгадало. Але Пташиногляд був найблизший правди, хоч і не пускав ся в догади.

V. Провидіне.

На високій вежи стояла мати з дитиною. Дитина випала їй із рук.

В тій самій хвилі впав також иньший предмет. Він мав такий самий об'єм, як дитина. Таку саму вагу, як дитина. Притягане землі, опір повітря... все, що мало вплив на спаданє, ділало однаково на сей предмет і на дитину.

Тільки що дитина була жива і мала матір, котра почала рвати на собі волосе з розпуки.

Про иньший предмет було зовсім байдуже.

— О Боже, о Боже, моя люба дитина! — верещала мати. —
О Боже, ратуї мою дитину!

За иньший предмет не молив ся ніхто.

І оба падучі тіла з шумом летіли в низ, одно обік одного.

А природа — се було ще перед Ньютоном... та вона знала докладно, як мусить уладити упадок — природа робила своє. Вона преспокійно обчислила квадрати мас і віддаленя, постарала ся о опір в низу, де повітре менше густе, відшибнула опір від скорости...

Ще раз крикнула мати:

— О Боже, моя дитина!

Дитина впала на землю і розбила ся. Мати, що надармо кликала Бога, вмрла. Батько дитини збожеволів і т. д.

Але мішок із корками, чи шинка, чи що там собі було, що рівночасно з дитиною впало з вежі, лишило ся мішком із корками, чи шинкою і виглядало так, як коли-б нічогосінько не стало ся.

А прецінь за тими корками не молив ся ніхто.

І так воно „добре“? Певно, певно! Найменша зміна, найменше відступленє нарбило-б лиха безмірно більшого, ніж смерть одної дитини.

Я розповідаю сю історію не на те, щоб пустити ся в міркваня про природу, але на те, щоб дати до зрозуміня, що просьби і молитви не допоможуть нічого і коли хто з дитиною стоїть на вежі, то мусить добре держати її.

Бо — і за те також дбає природа — коли чинимо се, то дитина не внаде. Тут природа так само певна, як і в приложеню Ньютонових законів — властиво її власних законів, яких невеличку частину дослідив Ньютон, хоч вони й перед тим діяли безпохибно від незатяжних часів.

V. Матвія гл. XIX.

Ось вам той новий варіант одної глави Матвієвого євангелія, сьвіжо віднайдений у папірусах. Раджу вам порівняти його зі старим текстом і поміркувати, котрий кращий.

10. Тоді мовили ученики до нього: „Коли так стоять діла між мужчиною і жінкою, то не добре їм дружити ся“.

11. А він мовив до них: „Амїнь, говорю вам, добре є для мужчини одружити ся, щоб його душа була цілою і щоб він став ся чоловіком“.

12. І для жінки добре одружити ся, щоб її душа зробилась повною і щоб вона була чоловіком.

13. Бо Господь не спочив сотворивши мужчину. І не сотворив жінку саму без мужчини. Але сотворив мужчину і жінку, щоб чоловік був повний.

14. Коли в кого є права рука, а нема лівої, то він не повний. А хто має ліву руку, а не має правої, той також не повний. Бо чоловікови дана права рука і ліва рука, щоб був повний.

15. І нехай права рука не каже: „Чого хочеш, лівице, я властива рука!“ Ані нехай ліва рука не каже до правої: „Чого тобі, я властива рука!“ Бо тільки разом вони повні. Так само мужчина й жінка.

16. Права рука заціпає пояс, що є потрібний. А ліва несе збан із водою, що також є на потребу. Хто згубить пояс і заховані в ньому гроші, той не може жити. І хто не несе з собою збана з водою, згине від сираги. Так само мужчина й жінка.

17. Ви чули, як було сказано: „Будуть двое во плоть єдину“. Чи ж розпустники і чужоложники не чинять так само. Деж тут ваше подружжя?

18. Ви чули, як було сказано: „Плоть із моєї плоти, кість із моєї кости...“ Чи ж і звірі полеві не чинять так само? Деж тут ваше подружжя?

19. І як Бог ваш — Бог правди, так правду кажу вам, ти мужчино і ти жінко: дружність ся по правді, щоб не плодили брехню.

20. І як Бог ваш — Бог духа, так правду кажу вам, ти мужчино і ти жінко: дружність ся духом, щоб щенята полевих звірів не казали до вашого плоду: ми рівня з вами.

21. І як Бог ваш — Бог любови, так правду кажу вам, ти мужчино і ти жінко: дружність ся по любови, щоб плодили дітей початих у любови.

22. Ти мужчино не зощнуровуй у храмі своїх уст на подобу рабів, немов би ти смакував солодке вино, і не говори до своєї жінки, немов би в тебе була гірчиця на язичі.

23. Хто премудро говорить у храмі і по дурному промовляє до своєї жінки, сей злодій.

24. Хто кликав тебе до храму? Ти прийшов некликаний. Але своїй жінці ти присяг любов. І для того вона завірила тобі і притулила тебе до свого лона.

25. А ти, жінко, не зневажай свого мужа мовлячи до него : „Пане!“ Бо понижуючи себе, ти понижуєш його, бо він од но з тобою. Підійми що можеш із його' стежки, щоб він не пошпотав ся.

26. Та я говорю тобі се не як коли-б ти була невольниця, але щоб ти й сама не впала там, де він пошпотав ся. Бо ви обоє — одно.

27. Жінка одвічальна перед мужем, а муж перед жінкою, бо вони обоє — одно.

28. Хто своїй жінці дасть пшениці, щоб спекла паляницю, їсть ту паляницю. Жінка не обовязана дякувати йому. Чиж брат не робить так само? Деж ваше подружє?

29. Жінка, що пече паляницю, щоб нагодувати чоловіка, їсть і сама ту паляницю. Муж не обовязаний дякувати їй. Чиж сестра не чивить так само? Деж ваше подружє?

30. Але коли хто бачить зірку, нехай скаже своїй коханій : „Глянь на зірку і радуй ся зо мною!“ І жінка, якій трафила ся радість, нехай поділить її з мужем. Се його власність і вона не стратить нічого через поділ. І коли чоловіка давить грижа, нехай поділить її зі своєю жінкою, щоб вона не питала : „Хиба я низше твого чутя?“

31. Коли вона сумна, нехай і він сумує, щоб вона не бояла ся бути низшою від його смутку, і не лякала ся брати участь у кожній радості.

32. І коли муж почує, що Саддукеї навернули ся на віру в воскресєнє, нехай скаже се своїй жінці, щоб вона не заснула під куделею.

33. А коли жінці в її куделі урветь ся нитка, нехай скаже се своєму чоловікови, щоб він не думав, що через свою книжню премудрість він щось більше, ніж вона.

34. Чиж не увільнила Юдита своєю відвагою весь народ Ізраїля? Було тоді чимало мужів у Єрусалимі і сиділи дома, а вона пішла під шатро воеводи.

35. І чи Дебора не судила ізраїльський народ і чи не було порядку тоді, як вона судила?

36. І коли муж побачить щирого Фарисея, нехай скаже се своїй жінці, щоб і вона радувала ся з ним, коли здужає няти сьому віри.

37. І коли книжники облутають його скрутними питаннями, нехай він послухає своєї жінки, що вона скаже. Може вона прядучи надумала відповідь, заким іще чула питанє“.

38. І мовили ученики: „Господи, як же се? Жінкам заборонено досліджувати письмо сьвяте, то як же їй розчовпувати скрутні питання?“

39. І мовив він: „Із письма вчимо ся задавати скрутні питання, але при пряденю не одна відповідь приходить на ум“.

40. І знов запитали ученики і сказали: „Равві, була собі жінка, а її муж навчав у храмі. І він прийшов до дому і мовив: „Там говорили про королівство Мелхіседекове“. А вона запитала: „Хто був Мелхіседек?“

І він мовив: „Ми були в неволі в Єгипті“. А вона відповіла: „Я ніколи не була в Єгипті“.

І він мовив: „Питали там, чи висший Іля, чи Мойсей?“ А вона сказала: „Я не знаю ніякого Ілі“.

І він мовив: „У храмі тепер повно новаторів, що розрізняють у чоловіці тіло й душу“. А вона відповіла: „Се щось невідоме для мене. Я не хочу бути розрізнена. Я пряду“.

Так ось бачиш, равві, прядучи вона так і не знала нічого ані про Мелхіседека, ані про свою душу. Господи, як же се?“

41. Але він відійшов недалічко і побачив рілю: ґрунт її був добрий, але на ній не хвилювалось жито, хоч була пора жнив.

42. І він узяв палицю і застукав до дверей чоловіка, що його була ріля. І чоловік обізвав ся: „Чого стукаєш до моїх дверей?“

43. І він мовив: „Виходь і жни! Чиж колосє не налилось і не просить ся під серп? Чому не збираєш із своєї рілі?“

44. А ученики мовили: „Господи, він не сїяв“.

45. І він відповів і мовив: „Амїнь, амїнь, говорю вам: хто не сїє в пору сївби, той і не жати-ме в пору жнив. Мало є рілі неплодючої, але багато рільників лїнивих“.

46. І він ще раз застукав до дверей чоловіка, що не сїяв. Але ученики не розуміли його.

VI. „Із Ідей“.

Приповідки містять мудрість народів. Он що! Чому-ж професори не укладають приповідок?

Іздець упав із коня. І від тоді кожний, хто впав із коня, почав називати себе їздцем.

Часто трапляється, що не бачимо якоїсь річи тому, бо вона занадто велика.

— Бачиш, сину, як мудро устроїло все Провидіне! Пташка складає яйця до гнізда. Писклята виклюють ся в пору, коли буде багато мушок і черв'ячків, що служать їм поживою. Тоді вони співати-муть хвалу Творцеві, що обсипає добродійствами всі свої твори...

— Чи й черв'ячки співати-муть, татку?

Нема нічого поетичнішого над правду. Хто в ній не знаходить поезії, той усе буде мізерненьким поетом, непричасним до неї.

Мешканці краю бувають свобідні або несвобідні не через закон. Міру свободи означають їх обичаї.

Недавно бачив я в Брукселі на вулиці жінку, що ледво-ледво провадила до дому свого п'яного чоловіка. Се була не легка справа, бо чоловік виписував страшенні „мисліте“, а жінка була слабка. Але як то жінки привикли, вона якось давала собі раду. Коли чоловік упав, вона піднімала його на ноги і добирала способу, щоб потягти його знов кілька кроків на перед.

Якась милосерна душа предложила їй завести пацієнта до її помешканя, нехай виспить ся.

— Ах, мій Боже, неможливо! Сьогодні вибори!
Той чоловік ішов до голосованя!

Переклав Я. Ф.

ІЗ ПЕРЕСПІВІВ ПАВЛА ГРАБОВСЬКОГО.

Ілля Муромець (великоруська биліна).

II.*)

Не сирий дубок похилиєть ся,
Не папірчасті листки стелють ся :
Припадає син перед батечком,
А напуттячка собі просить він :
„Гей, ріднесенький, милий батечку !
Дай мені своє ти напуттячко :
В Київ, стіл-город славний їхати,
Чудотворцям бач помолити ся,
З князем бачить ся Володимиром,
Послужить йому вірно-праведно,
Християнську віру захистить“ . —
Відповів Іван Тимохвійович,
Його батечко, хлібороб старий :
„На все добре я напучу тебе,
На лихе саме не напучую.
З'їдеш ти на шлях, на доріженьку, —
Не помисли злом на Татарина,
Не забий в степу християнина !“
До землі вклонивсь Ілля Муромець,
Осідлав, знуздав коня доброго,
Сам проказував отакі слова :
„Гей же, конику богатирський мій,
Послужи мені вірно, праведно !“ —
Тяляги одяг, весь узброїв ся :
Брав з собою меч-кладенець Ілля,
Брав з собою він також лук тугий,
Брав чимало ще стріл гартованнх,

*) Див. кн. IX, стор. 358—360.

Брав з собою спис міри довгої,
 Брав булавоньку міцно ковану.
 Виряжавсь ото Ілля Муромець
 Аж до стільного міста Київа.
 І кладе Ілля заповіт твердий:
 Навпростець махатъ аж до Київа,
 Рук дорогою не кривавити,
 Не хапати ся за тугий свій лук,
 Не витягуватъ стріл гартов них.
 Попрощавсь Ілля з батьком, з матірю,
 Сів на доброго він собі коня;
 Тільки же то його, Іллю, й бачили.
 Як стьобне коня по крутих боках,
 Як оскаженів під Іллею кінь:
 Скокнув перший скік аж на пять верстов,
 Скоку другого не могли знайти;
 Скочив третій — став під Черниговом.
 Під Черниговом сили вражої
 Зачорніло ся чорнійш галичі.
 Як пужне коня богатирського
 Проти сили він бусурменської,
 Як почне топтатъ та списом колоть,
 Потоптав, сколов, не загаявшись...

А були там враз три царевичі,
 З кожним силюньки — сорок тисячів.
 Буйне серденько невгамоване
 Спалахнуло гірш огню-полумя,
 Зашпигало гірш стужі-морозу...
 Проказав Ілля отакі слова:
 „Шкода татови йти насупроти,
 А доводить ся заповіт ламать“. —
 Прибіра до рук шаблю вѳіницьку,
 Як почне гулять по тій силюньці:
 Де повернетъ ся — зробить вулицю,
 Покрутнетъ ся — тут майдани самі;
 Докосивсь до трьох до царевичів,
 Проказав Ілля отакі слова:
 „Гей же ви мої три царевичі!
 Чи забрати вас у полон собі,
 Чи відтяти вам дурні голови?
 Яб забрати вас у полон собі,
 Коли в мене хлїб загорьований?
 Стяти голови — рід царський згубить...
 А поїдте ви по своїх краях,
 Рознесіть кругом таку славоньку,
 Що не пусткою сьвята Русь стоїть, —

Є богатирі дужі, предужі". —
 Вовода вдрів те Чернигівський:
 „Що се Бог послав нам за по́сланця?
 Він Чернигів наш славний визволив". —
 До князів-бояр держить мовоньку:
 „Йдїть, покличте лиш козака того,
 Хлїбом-сїллю хай не погордує!" —
 Відповів на те Ілля Муромець:
 „Скажіть вашому воводі ви,
 Що не хочу я в його їсти-пить.
 Покажіть мені шлях прями́сїнький
 У той Київ — стїл, місто вславлене!" —
 Відчиняють браму Чернигівці,
 Просять бути в них воводою.
 Їм казав Ілля отакі слова:
 „Гей же людці, ви Чернигівці,
 Не підю до вас воводою.
 Покажіть мені шлях прями́сїнький
 У той Київ — стїл, місто вславлене!" —
 Відрекли йому так Чернигівці:
 „Гей же вдатний ти, добрий молодче,
 Славний витязю сьвяторуський наш!
 В Київ навпростець буде верст пятьсот,
 Боком їхати — ціла тисяча.
 Шлях прями́сїнький задубовано,
 Задубовано, затамовано,
 Залїг шлях отой рівно трицять лїт.
 Сїрий звір отут не проскакує,
 Чорний крюк давно не пролітує:
 Нї летїть, нї йти, нї проїхати,
 Соловейко-змий заляга той шлях,
 Аж на девятьох він сидить дубах,
 Аж на девять верст всіх захоплює;
 Свистить, злодїй, він по соловячи,
 Репетує, пес, по звірячому.
 Гаї темні в низ похляють ся,
 Скілько людю — всі що мерці лежать". —

Здалека-далїк в полі чистому
 Нїби тирсонька коливаєть ся,
 А то їде, бач, огрядний козак,
 Козаченько стар, Ілля Муромець.
 Вже-ж і кїнь під ним наче лютий звір,
 На конї він сам — мов сокіл ясний.
 Грошей в його пак не водило ся,
 Лиш сїм тисячів мав червінцями,
 Окрім дрібязку сорок тисячів;

Під старим коню не було ціни.
 Та чого-ж йому не було ціни?
 Через те коню не було ціни:
 Ніде броду він не питав собі;
 Котра річенька на цілу версту —
 Плигне з берега тай до берегу.
 Перепинюють шлях станишники,
 Що по руськи звуть розбишаками,
 Навкруги Іллю обступили в мить
 І хотять ото грабувати вже,
 Живота, душі хотять збавити.
 Забалакав так Ілля Муромець:
 „Гей же братики, ви станишники!
 Забивати вам мене нізачо,
 У старого взять теж нема чого“. —
 Витяг лук міцний із налушника,
 Вибрав стрілоньку загартовану,
 Не по тих стріля він станишниках,
 А стріля старий у сирій дубок.
 Дзивь титівочка на тугім луку;
 В самий кряж стріла устромила ся,
 Потрощила дуб в черенки з ножа.
 З того грому пак богатирського
 Всі станишники перепудились,
 Цілих пять годин без ума лежать.
 „Гей, комишники, добрі молодці!
 Годі вам лежать на сирій землі,
 Годі спати вам, висипати ся:
 Скільки вже пройшло та проїхало,
 А ви тутечки гави ловите!“ —
 Підвелись тоді добрі молодці
 Та Іллі до ніг і попадали:
 „Гей же вдатний ти, добрий молодче!
 Ти іди до нас у товариші,
 А щоб бути всім за отамана!“ —
 Забалакав тут добрий молодець,
 Ілля Муромець, син Іванович:
 „Стану з вами я тут свиней ганять!
 В Київ шлях держу: в оборонники,
 В поміч князеві Володимиру“.

Їде він, меткий, чистим поленьком,
 Стови надibuє білодубовий,
 На стовпі такий напис писано:
 „Прямо їхати — п'ятсот верст, не більш;
 Манівцями-ж пак сімсот цілих верст“.
 Розгляда Ілля пильно напис той:

„Прямо їхати — живіт стратити, —
Ні летіть, ні йти, ні проїхати...“

Загадавсь Ілля, стоїть, думає:
„Прямий шлях увесь задубовано,
Всі місточки геть поворушено!
Не ковацька пак ото честь хвала
Боком їхати, — навпростець подамсь!“
Швидко він злізав з коня доброго,
Ув одній руці вів на повіді,
А другою став ті мости мостить.
Три місточки склав калинові:
Порівняв він шлях навпростець собі.
Припустив Ілля тут навзаводи
По доріженьці по прямиїській.
Як узяв до рук шовковий батіг,
Як стьобне коня по крутих боках,
Як пужне його скільки сили є,
Як поніс Іллю богатирський кінь!
З гори на гору перескакує,
Зо шпиля на шпиль перестрибує,
Озерця, річки межі ніг пуска.
Близько річеньки, близь Смородини,
Наїзжав Ілля на девять дубів,
На Соловія, на розбійника.
Богатирський дух Соловій прочув,
Засвистів він, пес, по соловячи,
Зарепетував по звірячому,
Засичав, лихий, по гадючому.
Гаї темні в низ поскиляли ся,
Води в річеньці скаламутились;
Під Іллею кінь рачки падає.
Поруша Ілля заповіт твердий:
Витяга стрілу загартовану
І пуска її у розбійника;
Праве око враг протяла стріла,
Тяжко гепнув ся соловій з дубка.
Підхопив його в білі рученьки,
Прикрутив Ілля до сідла собі.

За заставою за злодійською
Панське дворище Ілля здибує;
От побачила Соловейчиха, —
А була вона дуже хитрою,
На горище бач зараз вибігла,
Роздивила ся — Ілля Муромець!

І давай будить девятьох синів :
 „А вставайте лиш, добрі молодці,
 Девять синоньків, соколів ясних,
 Пометніть ся лиш по льохах мерщі,
 Заберіть мої золоті ключі,
 Відімкніть мої скрині ковані,
 Загребіть мої скарби-золото,
 Та виносьте їх на широкий двір!
 Доїзжа сюди та чужий козак,
 В тороках везе батька вашого“. —
 А сини її не послухались,
 Злі думки про те почали гадать,
 Поробити ся хотять крюками,
 Заклювати враз Іллю Муромця.
 От під'їхав він попід дворіще :
 Як поточить ся Соловейчиха,
 Ну благать його, побивати ся :
 „Гей же ти еси, добрий молодче!
 Бери золота скільки хоч собі,
 Але випусти нам розбійника,
 Не вози його геть до Київа!“ --
 Та невічливо синки дивляють ся...
 Ото-ж Муромця тільки й бачили!
 Байдуже йому срібло-золото;
 Як стьобне-шмагне коня доброго,
 Як припустить кінь враз навзаводи, —
 Полетів Ілля наче сокіл той.

От доїхав він і до Київа,
 Посеред двора княжого спинивсь.
 Зняв ся він, Ілля, з коня доброго,
 До дубового привязав стовпа.
 Сам до грідні йде до прозорої,
 Спасу молить ся із Пречистою,
 Кланяєсь князю із княгинею —
 На чотирі пак усі сторони.
 А Великий князь, Володимир сам,
 Він справляв бенкет, частував гостей;
 Безліч тут князів та бояр було,
 Та богатирів найпотужнійших.
 От зеленого піднесли вина
 Іллі чароньку з півтора відра:
 В одну руку взяв, одним духом пив.
 Запитав його Володимир князь :
 „Як, козаче, нам величать тебе?
 По найменню бо можно й місце дати,
 А по батькові — пошанованне“. —

Так на запит той відповів Ілля :
 „Гойний князю наш, Володимире!
 Ілля Муромець, син Іванович, —
 Так зовуть мене, а приїхав я
 Навпрост з Мурома, міста славного,
 Із того села Карачарова“. —
 Тут богатирі найпотужнійші :
 „Володимире, князю-сонечко!
 Бреше на-очі чоловічина.
 Де-б йому навпрост переїхати,
 Коли шлях заліг цілих трицять літ
 Від Соловія, від розбійника?“

„Та й хваткий же ти мабуть молодче!
 Певно в шинку десь через край хильнув,
 Та з зеленого отого вина
 Верзеш ка-зна-що, не подумавши?“ —
 „Гей же дурню ти, князю київський!
 Соловій адже-ж тут зі мною ось,
 До черкаського сідла припятий!“ —
 Як шатнули всі із дверей на двір,
 Один одного пхають, звалюють,
 Біжать глянути на розбійника.
 Володимир князь зацікавився :
 „Гей, Соловію, гей розбійничку!
 Ану свисни нам по соловячи!“ —
 Соловій на те князю славному :
 „Твого хліба ще не покушав я, —
 Не тебе мені, блазня, й слухати!“ —
 Князь і тутечки не вгамується :
 „Ти скажи йому. Ілле Муромцю,
 Нехай свисне він по соловячи!“ —
 Відповів на те Ілля Муромець :
 „Гей же князю ти, стільно-київський!
 В його щелепи запечатані,
 Запекла ся кров на його устах :
 В праве око я поцілив його, —
 Лівим вухом геть стрілка вибігла.
 Хай зеленого піднесуть вина
 Чарку, так ваги — з півтора пуда,
 А щоб мірою: — з півтора відра“. —
 От зеленого налили вина,
 Піднесли його Соловейкові ;
 В одну руку він взяв легесенько,
 А хильнув усе за один ковток,
 Сам промовлює отакі слова :
 „Всиште чароньку пива п'яного,

Щоб ваги була — півтора пуда,
 А щоб мірою — півтора відра.
 Меду всипте ще найсолодшого
 Чарку, так ваги — півтора пуда,
 А щоб мірою — півтора відра“. —
 Налили йому пива п'яного,
 Меду всипали найсолодшого :
 В одну руку він брав легесенько,
 Вихиляв усе за один ковток.
 Соловейко тут упивсь до́-краю.
 І сказав йому Ілля Муромець :
 „Гей, Соловію ти, Рахматенку!
 Ну, зарепетуй по звірячому,
 Засвисти нам, псе, по солóв'ячи,
 Звесели князя Володимира!“ —
 Став свистіти він по солóв'ячи,
 Став брехати, пес, по собачому,
 Зарепетував по звірячому,
 У долоні став, злодій, дяскати,
 Став сичати, змій, по гадючому,
 Заревів, лихий, по турячому.
 Гаї темні в низ посхиляли ся,
 Панські горниці захитали ся,
 Скаламутились води в річеньці.
 Бояр покотом — що мерців лежить ;
 Володимир, князь стільно-київський,
 Почав по двору рачки лапати.
 А до гурту з ним — Апраксіївна,
 Бач дружинонька, душа князева.
 І благає він Іллю Муромця :
 „Гей, спини мерці ти розбійника,
 Заткни вершу швидч Соловейкові,
 На насінне хоч полиши бояр!
 Такі жарти пак непотрібні нам!“ —
 Став по своєму тут Ілля спинять :
 Як упавсь йому в чорні кучері,
 Як шварне його геть об долівку,
 Як підкине знов до гори його
 Вищ наріжної башти княжої,
 Як шнурне його о сірий камінь ;
 Тут і смерть прийшла Соловейкові.

(Конець буде).

Сервітути і розмежованє ґрунтів на правобережній Україні*).

I.

Після скасування панщини в аграрних відносинах нашого краю лишилися три питання, що не були розв'язані великою реформою 19 лютого 1861 року. Ми розуміємо вільних людей, чиншівників і сервітути. Знесенє панщини було само в собі такою величезною справою, вимагало стільки смілої, складної і постійної праці, що згадані питання не були як слід обмірковані діячами реформи, а инколи навіть не звертали на себе їх уваги.

Отжеж „Положенієм“**) 1882 р. про вільних людей***) і 1886 р. про чиншівників уряд усунув згадані щербі реформи,

*) Правобережна Україна, офіційно »Юго-Западный край«, складається з губ. Волинської, Київської і Подільської. Сей обшир землі між Дніпром, Дністром, Прип'яттю і Херсонщиною обіймає близько 170.000 кв. кільом. простору і $9\frac{1}{2}$ мільонів людности, переважно селян хліборобів, що чинять 75% усеї людности краю. З погляду адміністраційного краєм править Київський генерал-губернатор (намісник), а кожною губернією окремих губернатор, що має під собою 12 ісправників (старост), що завідують повітами числом 12 у кожній губернії. Селянських справ доглядають »мировые посредники« числом 2--3 на повіт, з них складаються ся »з'їзди мирових посередників« у повітах і »губернська рада для селянських справ« у кожній губернії.

**) Закони в Росії виходять під ріжними назвами: маніфест (універсал), указ (наказ), положеніє (ухвала), устав (патент), правило (постанова), уложеніє, учреждение, височайше утвержденное мнѣніє і т. п.

***) Вільними людьми називались кольтоністи з Прусе і Австрії до Західного краю; вони оселялись на панських ґрунтах на умові оренди. Перед самим скасуванням панщини число вільних людей значно побільшилось. Чутка про колючність наділу підданих ґрунтами справила те, що дідичі переписували підданих на вільних людей, щоб не наділяти їх землею. До вільних людей позачислювана була теж двірська челядь.

допровадивши до цілковитого викупу десятки тисяч безталанного люду. Щож до сервітутів і розмежованя ґрунтів, то справа ся чим далі стає тільки більше замотаною, більше пекучою і час від часу викликає проекти суперечні одні одним. Тим часом досить тільки пригадати собі, що справа ся торкаєть ся $\frac{2}{3}$ людности краю, що вона загрошує перевернути весь сучасний аграрний лад його, що витискає вона щорічно немало сліз і крови з народа, щоб признати конечність докладного та справедливого її виясненя.

Чинші (census), сервітутути (servitus), розшматковане ґрунтів відповідно трьохполевій господарці, се спадок, який лишив ся краєви після панованя Польщі. Польща з давен-давен була аренною, на якій перш усього йшла боротьба старих славянських основ із натиском чужих ідей. Старе славянське право гляділо на землю, як на власність того, хто своїми силами здобув її у суворої природи, хто працює над нею, обробляє її. Ще в XV в. се право істнувало на Литві і Руси. 1498 року один князь надає служниці своїй Святохні два пусті дворища в селі. Селяне не дають їй сих дворищ, а князеви, що приїхав на розправу, кажуть: „Ми, милостивий господару, не на Святохну тые земли розробливали, але на себе“. Князь бачить, „ижь с кривдою мужем нашим есть, ажебы мѣли поля — дѣлити“; порадившись із селянами, надав Святохні нерозроблені пусті землі*).

В Польщі того часу ширились уже иньші погляди. Перенявши римську віру, стикаючись із Німцями в боротьбі за самостійність, Польща переняла римське право, римські погляди на основи держави разом із німецьким феодальним правом, яке гляділо на земельну посілість як на власність короля. На підставі сего права король Сигізмунд Август в „уставі о волоках“ говорить: „Кметь и вся его маетность наша есть“. Уважаючи себе властителями всеї землі, королі почали роздавати її воякам та достойникам, що своєю чергою надавали менші шматки своїм прислужникам разом із оселеними людьми. Сі люди вразу здебільшого були свободні, але скоро перейшли в стан неволі. Одною з причин неволі була бідність люду. Державні тягарі росли, вартість праці була мала, вартість грошей і продуктів страшенно велика. За довги по закону чоловік робив ся невільником, а довги ті годі було сплатити, коли за одну визичену вівцю по році довжник мусів звернути

*) Ревизія пущь, стор. 277.

12 овець і 12 баранів. Повернувши в неволю немало людности економічними способами, дідичі почали змагати ся повернути й решту людности на підданих дорогою права. В протязу XV віку доконане було повне заневоленє селян Польщі. Протягом цілого століття, починаючи від Ленчицького сойму (1421 р.) і кінчачи Краківським (1532 р.), усі сойми обмежують права селян і ріжними ухвалами ступнево повертають їх у підданих. Селянин мусів платити панови данину чи грішми чи виробами, обробляти задармо панські лани, підлягав двірському судови, не міг робити жадного правного акту, навіть бути сьвідком у суді, не мав доступу до жадної державної або суспільної посади, навіть не мав права учити ся*).

По Люблинській Унії край наш підпав під панованє Польщі, збогативши її величезною силою врожайної, плодючої землі. Та земля ся лежала облогами, людности було мало, а до того вона була ще дуже збідніла. Ні обробляти сеї землі за браком робітника, ні продавати її на власність за браком грошей не було жадної змоги. Польське законодавство запроваджує „вічне чиншеве право“; на підставі його всякий троха заможній чоловік міг пабути землею на власність, заплативши гроші не зразу, а щорічно на вічні часи виплачуючи раз умовлену квоту. Сим способом зваблювано до краю грошовитий люд, стягано гроші. Бідну людність, робучі руки пани закликають, заохочують до оселеня, спиняють від еміграції на вільні степи та Запороже ріжними корисними умовами: інвентаріями, сервітутами і т. и. Край залюднюєть ся, еміграція спиняєть ся, селяне приміцнюють ся до землі. Тоді, ступнево починають дідичі запроважати до краю польський панцизняний лад. Еміграція стає неможлива: на півдні емігрантів чекає татарська неволя. Чорна хмара ляцької неволі окутує край, селянин тратить усі державні і господарські права, стає приватною власністю дідича. *Polonia* стає *inferus rusticorum*, а *misera ruthenica plebs* — її бидлом.

Після розбору Польщі російський уряд, відібравши у шляхти деякі політичні і горожанські права, не торкав ся довгий час економічних відносин краю, а навпаки: зміцняв і стверджував їх. Штиками і буками російський уряд остро боронив панщину; „крѣпостное право“, чи краще повне „безправє“ селян розви-

*) І. Франко, Панщина і її скасованє, стор. 19—23.

нулось до апогея, прийняло крайню огидливу форму. Мужик лишився на ґрунті, але сей ґрунт, і він сам, і його жінка й діти були власністю дідича на рівні з худобою. „Та він справді був худобою, що пасе ся на ґрунті, але не може сказати, що се її ґрунт“ *).

Далі йти сею дорогою було нікуди. Та ось польське повстання 1830 р., різанина у Галичині 1846 р. і скоре за тим скасоване панщини в Австрії, ненастанні бунти селян, мало по малу змінюють погляди російського уряду на становище краю. Уряд шукає сталої, реальної підвалини для досягнення своїх політичних змагань; він бачить, що такою міцною, сталою підвалиною його влади в краї можуть бути тільки селяне. Треба було найти спосіб поліпшити становище селян. Сим способом мали бути інвентарі, якими колись самі дідичі обмежувати сваволю своїх лютих собратів, визначаючи розмір панщини. 27 Мая 1847 року з'явили ся „Інвентарні правила“, якими бажалось визначити розмір панщини і вастерегти за селянами ту землю, що вони нею володіли. До інвентарів мусіли бути зятягнені не тільки поля й садиби, що були в посідаю селян, але й усі користи, які мали селяне по старим інвентарям і звичаям. „Незалежно від одного поля й садиби дідичі повинні відрізати селянам як пасовиска для літнього утримання худоби, так по змозі й ліс для будівлі, опалу і иньших господарських потреб селян“. Про горожанські або політичні права селян ся реформа навіть і не згадувала: мужик лишав ся й на далі таким же безправним, німим страдником панської сваволі, яким був і перше. Вводити в жите ті інвентарі мала поліція. „Поліція, полигавшись із панами“ каже д. Шульгин**) „найшла собі невичерпане жерело хабарів“. Не диво, що до інвентарів зятягнено було меньше землі, ніж було її в посідаю селян. Та все таки, чи вле чи добре, а поля й садиби записані були в інвентарі; щож до лісів і пасовиск, то дідичі порадили собі иньшим способом і замісь зятягнути їх до інвентарів, визначити їх розмір і границі, вони дали селянам право користуватись лісами, сіножатями і пасовисками на всіх полях, лугах і в двірських лісах. Таким способом декуди вся двірська посілість була обтяжена сервітутовими правами замісь того, щоб частина її, якою на ділі користувались

*) Франко. Панщина.

**) Професор, довгий час видавець і редактор «Кієвлянина», у книзі «Двадцятилітє Югозападнаго края».

селяне, була відрізана на їх власність. Скаржитись селяне не могли; всяка скарга уважала ся бунтом, викликала суворі наслідки, тим більше, що в Петербурзі не сприяли сим „правилам“, гляділи на них як на річ революційну. Не дивож, що інвентарні часи лишили смутні спомини в народній пам'яті:

Зразу пани радили ся,
Сповняли вентарі,
А там стали шкури дерти,
Як і перше драли!

голосить пісня того часу. Та ніколи доходило не тільки до шкури! Д. Астирьов*) наводить факт, що вагітна жінка була замордована на смерть дідичем за те, що зловила і занесла до двора одну п'явку замість десяти відповідно „інвентарним правилам“. Тільки 19 лютого 1861 р. словами універсала Олександра II „перекрестись, рускій народ!“ панському бидлови повернено людську гідність, панська власність стала державною власністю, „крѣпостное право“ — панщина, усі данини і тягарі були знесені без усякого відшкодованя, а за землю, що відходила до селян, вони мусіли сплатити грішми дідичам відповідно її вартости. В трьох губерніях краю було того часу 504,844 дворів**) із людністю до 1½ мільона душ мужеського пола. Селянам відрізано до 4½ мільона десятин***) землі. Пересічно на двір приходилось до 8·4 десятини, а на душу 2·4 десятини. За кожную десятину землі селяне мусіли сплатити дідичам пересічно у Волинській губ. по 13½ руб., в Київській губ. по 28 р., у Подільській по 29 руб., а разом усього селяне мали сплатити дідичам за всю землю 93 мільонів руб. Ні державний скарб, ні тим більше селяне не мали такої сили грошей і для того скарб сплатив сю суму дідичам облігаційними опроцентованими паперами. В протягу 40 років, сплачуючи щорічно звиш 5½ мільонів руб., селяне повині були повернути скарбови всю „викупну позику“. Що до розміру ґрунтів, які мали бути наділені селянам, то „Мѣстное положеніє“ вимагало,

*) Астыревъ, Одинъ изъ вопросовъ дня (Сѣверный Вѣстникъ 1891 р. NN. 8, 9).

**) Двір — господарство. Тепер число господарств і число душ майже подвоїлось.

***) Десятина має 2400 кв. сажнів, а морг має 1317 кв. саж. одна десятинна = 2 морги без 234 кв. саж.

щоб уся земля, яка була зятягнена до інвентарів 1847 року, перейшла на власність селян. Разом із тим „усі землі відділені на користь селянам повинні на завше лишити ся в їх о рудуваню“*). Як сказано вже, дідичі в остраху, щоб сервітутові землі не були коли небудь віддані селянам, не записали їх до інвентарів, давши селянам право користи на всіх двірських ґрунтах. На жаль, ні московське право, що на його підставі уклало ся краве „Положеніє“, ні російські чиновники, що мали вводити його в житє, не знали ні чиншу, ні сервітутів, ні багатиньших відмін у краю, наслідків окремих історичних, етнографічних і економічних умов його. Тим то й годі було-б шукати в інвентарях або в „Положені“ виразу „сервітут“. Нема його також ані в „установних грамотах“, ні в „викупних актах“ — документах, якими визначались права сторін. Одні мирові посередники, укладаючи сі документи, перелічували в них усі користи, другі знаходили їх чимсь неподібним і не згадували про них, треті писали не знаючи, про що вони пишуть. Виходила не мала плутанина, яка скоро почала викликати непорозуміння між селянами й дідичами. Щоб усунути їх, 4 квітня 1865 р. була затверджена царем ухвала головного селянського комітету, де постановлено: „Въ виду безпрерывно возникающихъ между помѣщиками и крестьянами Юго-Западнаго края споровъ о правѣ пастьбы скота на толокахъ въ череполосныхъ ихъ поляхъ, и жалобъ о потравахъ, постановлено, что въ тѣхъ неразмежеванныхъ имѣніяхъ губерній Кіевской, Подольской и Волынской, гдѣ до изданія положенія 19 Февраля 1861 г. существовало общее помѣщика и крестьянъ пользованіе толокою въ одномъ и томъ же полѣ, сохраняется какъ за помѣщикомъ такъ и за крестьянами право безразличнаго пастьбища во время нахождения полей въ пару (толокѣ) и по снятіи съ нихъ хлѣбовъ впредь до окончательнаго отдѣленія крестьянскихъ земель отъ помѣщичьихъ“. Хоча й тут нема виразу „сервітут“, але вся ухвала не що иньше, як визначене сервітутового права на всіх нерозмежованих мастках, хоч би воно не було зятягнене ні в які давнійші документи. Що се так, бачимо в того, що ся постанова пізнійше трохи ввійшла в закони. §. 25 „Положенія о чиншевикахъ“, що вийшло 1886 р., коли атрарні відносини краю стали відомі в Петербурзі, вже ясно говорить: „Вмѣстѣ съ пра-

*) Сборникъ законоположеній по устроюваню быта крестьянъ ч. I. стор. 54:

вомъ собственности на чиншевыя усадебныя и полевыя земли, за чиншевиками укрѣпляется также право пользованія сервитутами на земляхъ вотчинниковъ, въ томъ видѣ и размѣрѣ, въ которомъ сервитутное пользование было имъ предоставлено и существовало до упраздненія чиншевыхъ отношеній“. Коли-б 20 літ наперед аграрні відносини краю були відомі діячам селянської реформи, то редакція „установчих грамот“, викупних актів і самої ухвали 4 квітня 1865 р. була-б иньша і не викликала-б тої непевности, неясности й плутанини, яку викликає тепер.

Вороги сервітутів кажуть, що жадних сервітутів у краю не було, що вигадали їх пізнійше „босоногі патріоти“ хлопомани і діячі реформи 61 року, настроєні ворожо до дідичів. Коли-б сервітутів навіть і були, провадять вони далі, то закон 4 квітня 1865 р. зніс їх, застерігаючи право спільного випасу тільки в нерозмежованих маєтках, а таких у краю нема, бо „викупними актами“ селянська земля була виділена, значить, і розмежована від двірської.

Наслухавшись сих бесід 1873 року подільський губернатор князь Мещерский, у своєму „всеподданнѣйшемъ отчетѣ“*) запевняє, що місцеві дідичі почувають конечну потребу розмежування селянських ґрунтів від двірських, бо без сего годі їм запровадити поліпшення в рільничій господарці. Селяне не сприяють сим замірам; вони боять ся, що можуть при сій зміні стражити сервітутові права. Уважаючи, що розмежування ґрунтів і знесення сервітутів без усякого відшкодування селянам було-б несправедливе і пошкодило-б їх добробитови, ки. Мещерский радить викупити у селян сервітутові права і тоді зробити розмежування. Замість грошей селянам можна дати за сервітутів відповідну кількість землі на власність.

Краввий генерал-губернатор, на розвагу котрого перейшла ся справа, уважав загальне розмежування ґрунтів справою невчасною і трудною до виконання. Викуп сервітутів на жадане дідича може бути допущений, але кожного разу дідич мусить сплатити відшкодування селянам чи грошми чи землею.

Тим часом 1875 року на розвагу Комітета міністрів надійшло справозданє „комісії визначеної для дослідів загального стану

*) Кожній губернатор щорічно посилає цареві реферат про стан губернії, що зветь ся „всеподданнѣйшій отчетъ“.

рільничої господарки в Росії“. Одною з великих перешкод до розвою й поліпшення господарки, до запровадження плодозміну, штучних лугів, сіяної трави і т. п. комісія вважає існування сервітутів. „Нема чого покладати надію на самі добровільні згоди і порозуміння в сій справі між дідичами і селянами, що допускають закони: селяне нізачо самохіть не зголосять ся стратити сервітутів“. Комітет міністрів, з уваги на конечну потребу піднесення рільної господарки, прийшов до думки про конечність знесення сервітутів, але на основі „повної справедливости і цілковитого відшкодування“ селян.

Справа знов опинила ся у краєвого генерал-губернатора. Він зібравши відповідні заяви місцевих губернських рад по селянським справам відповів міністерству внутрішніх справ 1879 року, що для піднесення рільничої господарки скасування сервітутів не є річ найпотрібніша і найголовніша. Відповіднішою і корисною річю було б примусове розмежування селянських двірських ґрунтів з умовою, щоб та сторона, котра жадає розмежування, зробила його на свій кошт. Скорож одно знесення сервітутів уважалось би за річ конче потрібну, то селяне мусять відібрати за них „значне відшкодування“ від дідичів.

Та сей проєкт лишив ся на папері, бо в Петербурзі „упражнение сервитутныхъ отношеній признано было несвоевременной а опасной мѣрой для всего населенія края“.

За 18 літ справа не поступила ні на крок і дідичі переконались, що адміністраційною дорогою нема способу знести ненависні сервітутів: уряд добачав у справі політичне ядро, здавав ся на погляди адміністраційних інституцій, а сі розважали її на користь селян.

Тоді граф Лєдоховский, дідич м. Кодні*), пошукав иньшої дороги. Весною 1878 року він васіяв свій обліг, де в діда прадіда весною паслась громадська череда до посіву озимини. На підставі закону 4 квітня 1865 р. селяне запізували дідича до мирового судді. Сей закон, як ми бачили, застерігав селянам право спільного випасу на облогах, толоці і стернях у нерозмежованих маєтках, яким є й доси маєток ґр. Лєдоховского. Мировий суддя і звід мирових суддів, куди перенесли скаргу селяне, ствердив

*) Містечко близько Житомира звісне виконуваними тут лютьми карами на коліях і приповідкою: »А щоб тебе сьвята Кадня не минула!«

присуд на користь графа Ледоховського. Селяне виточили процес перед сенатом.

Д. 9 листопада 1881 року за N. 69 сенат ствердив ось який наказ: „Правительственный Сенат находитъ, что буквальное содержание закона 4 Апрѣля 1865 г. не представляетъ никакого основанія къ заключенію о какомъ либо ограниченіи права помѣщиковъ свободно распоряжаться принадлежащими имъ землями въ отношеніи назначенія тѣхъ или другихъ изъ нихъ по своему выбору подъ пашню или въ толоку, такъ какъ о способахъ веденія полевого хазяйства въ законѣ этомъ вообще ничего даже не упоминается... Сенатъ опредѣляетъ: жалобу крестьянъ м. Кодни оставить безъ послѣдствій“. Сею ухвалою сената сервітутові випаси були скасовані і сими кількома стрічками кілька мільонів людности краю позбавлено права, якого не могли видерти у них дідичі за довгий час панщини, яке засвідчено інвентарями, покрито кількома давностями, яке, хоча невміло, а все таки застережено було законом 4 кв. 1865 року. Значіне-ж сього права для селян видно з того, що програвши справу по судах і здаючись на ласку царя, громадяне Кодні писали: „У людей поля зеленіють, а у нас від голоду в очах зеленіє“.

Сенат у сій справі опер ся на „буквальному“ тексті закона 4 кв. 1865 р., але в інших справах сенат часто розважає їх відповідно загальному, а не „буквальному“ розуміню закона. Правда, московське законодавство не знає сервітутового права; правда й те, що різні користи на ґрунтах дідичів у „викупних актах“ не названо сервітутами. Але так сі користи називає люд, так їх називають самі дідичі, так почали відразу йменувати їх усі губернатори, генерал губернатори, комітет міністрів, державна рада і т. и. Нехай московський закон не знає й не розуміє значіння сервітутового права, але його знає російське законодавство. § 637 „Гражданских законів губерній царства польского“ говорить: „сервитутъ есть повинность, лежащая на одномъ имѣніи для пользы и потребностей другого имѣнія, пренадлежащаго иному собственнику“. Так само вясняє се право й § 1089 „Свода гражданскихъ узаконеній губерній прибалтійскихъ“: „Подъ названіемъ сервитута разумѣется такое право на чужую вещь, которымъ подвергаются собствен-

*) Сенат — найвища судова інстанція в Росії; відповідно »наказам« сената всі інші суди мусять розсужувати всі подібні справи.

ники извѣстнымъ въ пользу другого лица, или другого имѣнія, ограниченіямъ въ пользованіи оною“. Хіба-ж селяне винні, що чиновники писали в актах не так, як вони висловлялись, і називали сервітутові користи „пользованиємъ“? І для чого знов потрібний був закон 4 квітня 1865 р., коли він „не представляєть никакого основанія къ заключенію о какомъ либо ограниченіи правъ помѣщиковъ свободно распоряжаться принадлежащими имъ землями“? Сей закон застерігав за селянами право потягати користи на ґрунтах дідичів, і властителі ґрунтів, обтяжених сервітутами, не могли по своїй волі повертати їх чи під обліг чи під засѣви. Мужики притихли в процесамі, бо на підставі сенатського наказу мусіли так само програти їх, як у 60-х роках програли звиш 30.000 сервітутових справ селяне Галичини. Стративши захист закона, вони почали бурити ся й грозити. Бунти, пожежі фільварків, токів, напади на двірську челядь, а там свист нагайок, вязниці, кримінальні лавки — ось зарада, якої вхопив ся народ боронячи своє право в маєтках дуків-дідичів та впливових чиновників, що зараз почали касувати сервітути. Генерал-губернатор Дрентельн 1885 року „мусів звернути увагу на се непевне становище рільництва в краю, на сі невгоди й заколот між дідичами й селянами: не раз суворими способами приходилось гамувати явну самоволю і розрух селян“*). Комітет міністрів знов постановив, що розмежоване й знесене сервітутів річ потрібна, але разом з тим у сій справі потрібна теж „всемирная осторожность, соблюдение строгой справедливости и установление, гдѣ потребуется, соотвѣтственнаго вознагражденія крестьянъ за потерю ихъ сервитутныхъ правъ“. Нарешті 1886 року при нарадах державної ради над „Положеніємъ о чиншевикахъ“ вийшов царський наказ: „Предоставить министрамъ внутрен. дѣлъ и земледѣлія войти въ ближайшее обсужденіе мѣръ къ устраненію вреда, причинаемаго сельскому хазяйству сервитутами и чрезполосностью и предположеніямъ, которыя будутъ выработаны, дать въ непродолжительномъ времени дальнѣйшее движеніе въ законодательномъ порядкѣ“. На сьому наказі і зависла справа по сей час. Инколи тільки в часописах подають звістки, що різні інституції роблять досліди, збирають матеріяли, подають проєкти і що незабаром сервітутове право сяк чи так має бути знесене. Звичайно все се робить ся

*) Сѣверный Вѣстникъ 1891 р. ч. 8. Одинъ изъ вопросовъ дня, стор. 237.

потаї, „канцелярським“ способом. Сей спосіб розв'язання такого важкого і далекосяглого питання мусів стати причиною величезних хиб і помилок і викликати сумні наслідки. Брак відповідного числового матеріялу викликає брак докладних дослідів, що в'ясняли-б справу і самій адміністрації. Тепер же вона сама блукає в потемках, на які вказує та непевність, хитливість і розмаїтість поглядів, що панує в протягу 40 років. Один генерал-губернатор гадає, що справа с'як чи так мусить бути залажена; другий уважає розв'язане її „річею невідповідною, невчасною і небезпечною“. Одні радять обчислити вартість сервітутів по кількості двірської і селянської худоби, иньші по пересічним числам добровільних згод між селянами й дідичами. Ті радять звернути селянам відшкодоване за сервітути землю, иньші грішми і т. и.

Після сего короткого нарису історії сервітутового питання розглянемо значінє його для краю.

(Далі буде).

Ф. І. Немоловський.

БУДУЧНІСТЬ ГІМНАЗІЙ.

(Уваги проф. Дра Фрідріха Паульзена).

Подав Др. Іван Копач.

II.*)

Також під зглядом стилістично-літературним може по моїй думці лектура новочасних поетів і письменників, як на нині бодай, безпечно дати стільки, скільки класицизм, який доходить лиш до невеличкої вирави і маленького обсягу в лектурі. Або радше, вона без сумніву робить се вже давно, хоч і не все є лектурою шкільною. Лессінґ або Шіллер, Фрайтаґ (Freitag) або Тен (Taine) або який небудь инший зовсім новочасний і зовсім нешкільний письменник певно має звичайно далеко більший вплив на перший витвір стилю і літературного смаку наших учеників, як шкільна лектура Демостена і Софокля, Ціцерона і Лівія. Тамті відразу лізуть до уха й пера. Відколи з латинським вільним виробом відпала остання рештка старогуманістичного устрою науки (в р. 1891 — пер.), від тоді вплив класиків на витвір стилю ще більше зникне, як то було вже від введення німецького вільного виробу. А що виображення про епічну й ліричну форму, про драматичну й історичну композицію, про артистичну диспозицію розвідки або досліді, о скільки взагалі се діє ся в гімназії, творять ся більше на німецьких, як на грецьких або латинських вірцях, се теж мабуть загально звісно. Вкінці що до „гуманізму“, тобто глибокого й делікатнішого розуміння людсько-обичаєвих справ, — то про те мабуть теж ніхто не буде сперечати ся, що Шіллер, Гете, Шек-

*) Див. Л.-Н. Вістник, кн. XI. стор. 133—160.

спір, Карлейль (Carlyle), Дж. Ст. Мілля, Тен, Ранке так само гідні впровадити в розумінє малого і великого світа людського, як Гомер, Софокль, Горацій, Тацит, Тукидид. А що вони впроваджують у світ сучасности, хоч без обмеження на сучасність, то сего чей ніхто не схоче вважати за хибу. Або може старинні письменники тому корисніші, що в більш чужій бесіді лежать перед нами? Чиж новочасні поети і письменники, передовсім німецькі, мало дають трудностей ученикам? Латина і грека змушує до мозольної праці, до основного зглублюваня. Кауер говорить про се в одній відповіді на отсі розважання: Він часто досвідчив, каже, що „гадки учеників совгають ся по німецькім текстї, як колесо по надто гладкій шинї; нема тертя. Вони читають і слухають слів матерної бесіди з вигідним вдоволенєм, що коло їх уха гомонять своєрідні звуки (vertraute Klänge), і нераз се тяжка і прикра робота, що йно виривати їх із тої іллюзії, мов би то вони зрозуміли реченя, тому що їм усі поодинокі слова видавали ся зрозумілими“ (Preussische Jahrbücher LXIV, 835). Певно, се може часом бути; і праця така може мати свою прикрість. З другого однак боку може вона мати прецінь також свою принаду і утіху для учителя і учеників, коли те, що перечитано на разї як щось зовсім зрозумілого і природного, покаже ся дивним і загадочним. А так само й річеве пониманє; Сократове *ἐξετάζειν* будило все живу увагу в тих, що його слухали, і то все й при тих справах, що їх як раз хтось уже ніби остаточно рішив. А вкінці, чи се нудна справа чи ні, конечною вона все таки раз на все лишиться. Ба, я міг би навіть сказати, що обсервация Кауера є найліпшим доказом її конечности і недостаточности класичної лектури; бо той настрій, находити все в порядку, як лиш незнані слова не обивають ся о уха, вироблює ся як раз при препаратациях на стрічки; жвавий семак уже при звичасний прочитувати лекцію лише в тій ціли, чи там нема незнаних „слівець“.

А мав би який учитель — з причини браку трудностей граматичних і лексикальних — бути в клопоті, що має писати або говорити про Телля, Еґмонта й Іфігенію, — а Фавста теж не все буде мож обминати, — то я думав би, що він також не сотворений до того, щоб прїманам (осьмакам) пояснити грецьких траґіків або Гомера або Горація як зеркало людей і часів.

Я додаю ще одно. І з нової гімназії, що не буде вже вчити старих бесід, а бодай грецької, не мусять і не сміють

про те зникнути грецькі письменники ; їх будуть читати в переводах. Розуміє ся, ми читали-б Гомера, а також Аїсхіля й Софокля, а може відважились би колись раз і на кілька комедій Арістофана, що показує той світ з иншого боку. І так само читали-б ми Тукидида, цілого Тукидида, не лише кілька книг, очевидно не в школі, лиш кожний для себе дома, з пером у руці: ми заправляли-б учеників до роблення перегляду, або до слідження якоїсь одної нитки через цілий твір. І зовсім природно, ми не дозволили-б на те, щоб житєписи Плютарха дармо лежали в видавництві переводів Рекляма. А як мав би хто між учениками інтерес до того, то ми би його заправили подивити ся раз і на те, як глядять філософи, Сократ, Плятон і Ксенофонт, на публичні справи і як в їх державних ідеалах вразом показують ся фактичні відносини в відверненю (Umkehrung). Як би ми так учили грецької історії і літератури один рік, то думаю, ученики, що взагалі мали би змисл до розуміння історичного житя, почувли-б духа Греків і їх істоту також без їх бесіди. І рівно-ж так само поклали-б ми на другий рік римську історію і літературу в осередок науки; глядячи разом на істориків і сучасних їм письменників і обговорюючи їх у більших або меньших виробах, мали-б ми і тут літературну й історичну науку в одній точці. А щож могло-б заваджати, по-пробувати раз щось такого в одній точці й для середніх віків?

І на се все я міг би також вказати, як би хто хотів говорити про історичне образование, що воно, мовляв, не мислиме у того, хто не знає грецької й латинської бесіди. Очевидно, мені ані в голові оспорювати величезну і справді незамінну вартість старинних бесід для історичного образования. Бесіда то одинока річ, що перейшла до нас зі старини в неушкодженій цілости, в ній виступає ціла стара минувшина в сучаснім своїм одягу. Кожде грецьке й латинське слово є частиною старини і дозволяє кождому, хто його розуміє, мов би через дірку у стіні, безпосередно дивити ся на відносини житєві і думки старинних людей. Як подорож по чужині інакше вчить, ніж опис подорожи, головно через те, що вона неустанно веде до тисячей випадкових зіткнень із усякими й дрібними річами, про які в жаднім описі нема бесіди, так учить лектура в чужій бесіді інакше, як у переводі; постійне зіткнене з властивими і своєрідними словами і зворотами чужої бесіди провадить до найріжнійшого несвідомого поучування про обставини житя, погляди і думки чужого народу, як се жаден

перевід і жаден коментар не є в силі. Зовсім по домашньому може почувати себе в старині лише той, хто знає бесіду. А прецінь, міг би я сказати, не один може відповідно до обставин більше знати і більше хісна мати ві старини, що знає її літературу лише з переводів, ніж другий, що цілі літа вчить ся старинних бесід. Наколи 17—20 літний молодець прочитає в чотирох тижнях у німецькім переводі в цілости Тукидида, з тою увагою, яку вимушує собі сей інтересний драмат у того, хто його почав слідити, то певно довідає ся про політичні і військові, товариські і духові відносини тих часів більше, як другий, що цілий піврік „препарує“ на поодинокі години якусь часть із одної книги і з великим трудом (Ach und Krach) переводить се потім у школі. Я теж, гадаю, менше-більше знаю, що може дати перевід, а що ні. Супроти модного (üblich) понижуваня переводів може прецінь придало би ся від часу до часу пригадати, яким впливовим способом образованя оказали ся переводи. Середні віки знали Біблію й Аристотеля, два головні жерела своєї осьвіти, лише з переводів. Так само аж до нині читає народ Сьвяте письмо лише в німецькій бесіді; а котра-ж книжка, аж по нинішній день, могла-б рівнати ся з ним хочби з далека під зглядом впливу на духову осьвіту нашого народу? Відомо, що Фридрих Великий, пильний читач і великий обожатель старинних авторів, передовсім філософів, читав їх лише у французькім переводі; можна би може сумнівати ся про те, чи були-б йому старинні писателі так важні, якби йому батько, замісь заказати науку латини, був наказав потити ся кілька літ на шкільній лавці над граматикою і словарем; близькі приміри з найновішого часу не промовляють, здає ся, за тим. Для мене досить того, думаю, щоб показати, скільки можуть дати переводи. Хто хоче річи, той найде її і в переводі, а кого вона не інтересує, тому й оригінал не pomoже. Ба, чи не мож навіть таке сказати: недовірчивість і погорда, які гімназия піддержує до переводів як до зовсім погубних і нікчемних річей, які властиво не повинні-б бути на сьвіті, якраз здержує многих від читаня і пізнаня старинних письменників! Кілько-ж властиво прочитав пересічний абітурієнт із грецької літератури? З Софокля одну або дві драми, з Ксенофонта і Геродота, Плятона, Тукидида, Демостена по кілька малих уступів, но, і Гомера*). Чи-ж то не чудно, виносити грець-

*) У нас, очевидно, ще далеко менше. Пер.

ких письменників під небеса як вічних творців правдивих людей, а потім вдоволяти ся так смирною потравою; величати Платона як вершок мудрости, а потім не дати ученикам нічого більше крім Ляхеса і Евтифрона? Як би хтось величав так Шіллера і Гете, як звичайно величають Греків, а потім прочитав би по кілька кавалочків із одного й другого, а решту лишив під порохом у шафі — що певно нерав також діє ся, — чи не подумали-б ми, що його горяче славословіє неправдиве і є лиш конвенціональною привичкою (Anbequemung)?

Справді я думаю, що й нинішня наша гімназія така, яка є, повинна би основно змінити своє становище до переводів. Ученики прецінь знають ся з переводами, лиш що дотепер навчили ся хіба їх фальшивого уживаня. Розважні учителі давно застановляли ся над тим: чи не можливо, замінити потайне, заказане і шкідливе уживанє їх на правильне і пожиточне. Так можна би при домашній праці уживанє доброго, вільного переводу не лише дозволити, але просто порадити; воно улегчило би ученикови яzikове переробленє тексту, не звільняючи ще зовсім ученика від праці. А потім, як би раз прорубано туди дорогу, можна-б із переводів зробити новий ужиток, можна-б із них справді пізнавати цілих письменників, яких тепер майже зовсім не читає ся, задля того, бо обстає ся при тім, що їх треба читати в їх бесіді. Так то жаданє вивченя бесіди спиняє наших учеників взагалі від пізнаня грецької літератури.

Я всумую вислід: загально перецінюють те, що нині дає ученикови наука старинних язиків, бо кладуть те, що бажане, за осягнений правильний результат. З другого боку не доцінюють того, що нині маємо на заступство; гуманістичне образованє можливе нині вже й без науки старинних бесід“.

III.

В тій цілі жадає Паульзен такого доповненя і розширеня науки німецького язика, щоб він був у силі „заняти в гуманістичній гімназії те місце, яке сотки літ займала латина, то значить, щоб став головним жерелом літературно-естетичного, стилістично-реторичного і диялектично-філософичного образованя“*). Опісля пише дальше так:

*) Лиш мимоходом зазначу, що руська література поки-що не може рівняти ся з німецькою під тим зглядом, що отже значну часть підстави гумані-

„Я зваю добре, що розумні мужі мають поважні сумніви проти такого розширення і піднесення науки німецького язика. І так нераз вказувано на те, що лектура німецьких клясиків може стати в руках педантичного і бездушного учителя страшенно пуста і може легко через те на завсігди поспувати ученикам смак до наших поетів. Шкільні автори легко трохи прибридають; що ученик читав у школі, те відкладає мущина на бік. А прецінь ліпше, щоб се діяло ся з Го-рацієм або Вергілем, ніж із Шіллером або Гете. Та й небезпечень-ство при старинних авторах не таке велике; учитель, що нічого більше не вміє дати, може держати ся бесіди і граматики, а при німецькім язичі се очевидно неможливе; тож і з'явить ся тут зараз нудна естетична балаканина (бляга), або педантичне ана-лізованє і схематизованє; а се для автора далеко небезпечнійше. А щож би то діяло ся з філософією! — Рівно-ж і німецький письменний виріб, як би надто був висунений на перший плян, будить поважні сумніви проти себе; формальна зручність або навіть реторичне геройство (*Virtuosität*) — то небезпечний дар, і школа не може ставляти собі метою виробляти його. Куди веде проста ре-торика про всякі річи, як випорожниє душу балаканє про все, що йно прочитано й пізнано, то показали старинні реторичні школи пізнійших часів із застрашаючою очевидністю. Також і на те вказують, як непевним мірилом таланту і пильности є німецький письменний виріб. Як раз у глибоке настроєних натур розвиває ся дар вислову пізнійше, коли натомісь поверховні товариші часто дуже вчасно осягають певну зручність в уживаню пера; передовсім Жиди з їх вчасно розвиненим даром балакучости (*Zungenfertigkeit*) покажуть ся висшими від Німців, що ростуть повільнійше, але за те й довше.

Певно, всі ті уваги не безпідставні. Що й учителі німець-кого язика в будучій гімназії не будуть самими знаменитими і геніяльними (*geistreich*) мужами, треба прийняти, а так само не може бути сумніву про те, що години німецького язика можуть бути теж нудні; навіть години релігії й історії можуть бути такі. Але такі рефлексії і сумніви не здержать ходу річей. Ми не зможемо задержати старинних язиків для того, що наука німець-кого язика приносить нові своєрідні труднощі й небезпеченства.

стичного образования у нас в такім разі мусять і дальше ще довго творити чужі бесіди, а бодай переводи з них. Та про се може колись иньшим разом.

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК X.

2*

Такі річи не зависять від волі й вибору: наука чужих язиків має лиш одну тривку підставу, а то ту, що їх конечно треба вміти. Що вони помагають вийти з деяких трудностей, нпр. з тої, що прецінь же треба чимсь затруднити молодих людей у школі аж до 20 року жита, така підстава довго не вдержить ся. Отже треба лиш про те одно дбати: устроїти науку німецького язика і приготувати вчителів до їх задачі так добре, як лиш можна, а поза те вірити, що молодіж і тоді буде вміти найти те, що їй відповідне. Як їй де тут або там через шкільну науку й обридне Шіллер або Гете, ну, то може вона тоді втече на ратунок до Гомера і Софокля, до Шекспіра і Мольєра, і може відтак прецінь коли хоч звідтам найде знов дорогу до німецьких поетів. А що до небезпеченства вимови, то се якраз було би задачею німецького письменного виробу не вчити „краснорічivosti“, лиш паралізувати ту тенденцію, змушуючи учеників до річевого трактованя справи; ученик має в ній учити ся видіти і слідити, важити і судити, а не творити слова і будувати фрази, як сего вчив латинський виріб.

Зрештою, се хочу прецінь також ще порушити, тут зовсім не йде о те, щоб науку німецького язика впровадити у спадкоємство по латині й греці також що до числа годин і способу навчаня. Не один критик, що привязує занадто ваги до механізму поділу годин, уважав се конечною консеквенцією поданого тут погляду і відтак хапав ся за голову: 8 або 10 годин тижнево лектура німецьких клясиків, то смерть! І справді се була-б смерть; але про такий плян не було-б очевидно жадної бесіди; я лишая означене числа годин, як се зрештою зовсім справедливо, учителям будучої гімназії, і завважую лише те, що то було-б моєю найменьшою журбою, виповнити 35 годин тижнево аж до одної. Навпаки, коли-б лиш можна було, число годин взагалі обмежити, то я вважав би се як пожадану побічну користь: ученик мав би тим більше часу до суцільної домашої лектури, і на тім моменті й основувала-б ся в більшій часті середна школа будучности. Вона тим способом і під формальним зглядом приготувляла-б до дальших університетських студій.

Та є ще один сумнів проти перенесеня головної ваги науки гімназьяльної від старинних язиків на німецький язик і філософію, і то може найтяжший: чи не попаде школа через те в ті борби, які поза нею зворушують сьвіт? Чи не найдуть тоді політичні

і церковні партійні тенденції далеко легше як нині вхід до гімназій? Чи не будуть старати ся також зміцнити напрями смаку опановувати вибір лектури? До нині мала гімназія в старинних клясиках тривке надбанє, положене поза всякими партійними спорами; тут нема жадної зміни моди, смаку, жадної самовільности: Плятон і Тукидид, Цицерон і Тацит, вони є раз такими, якими є, і не можна їх ані переробити в стилі власне пануючих поглядів і напрямків смаку, ані заступити „коректними“ писателями. Вони мають однаке значінє у всіх народів, у всіх конфесій, у всіх партій. Лежачи здалека від усякого спору, дає старина учителям і ученикам затишний куток для тихого і безпристрасного думаня над тим, що вічне і загально-людське: неутральне місце посеред завзятих борб. Щож може бути більш пожадане, більш спасенне для школи? Як би не було старини, то треба-б її винайти! Коли впровадимо на місце старинних клясиків новочасних авторів, тоді розгорить ся війна о школу, тоді кожда партія буде всіми силами старати ся, впровадити своїх авторів і свої погляди до школи, в тій думці, щоб молодіж для своєї справи полонити. Римокатолики будуть усіми силами перти до того, щоб очистити шкільну лектуру після Індeksu заказаних книжок. Чи остануть Гете і Шіллер, Гердер і Лессінг пануючими авторами в гімназії, коли в будучім соймі сполучені партії центра і Kreuzzeitung будуть устанавляти шкільні приписи? Чи не наступить бодай очищенє в дусі поправного проєкту реформи? А прийдуть иньші партії до панованя, то наступить вибір і чищенє в иньшій дусі; свій індекс заказаних і канонічних письменників має кожда партія. І так само буде з філософією. Чи має в школі рядити Кант або Гербарт, Ляйбніц або Шоенгауер, чи може св. Тома? чи маємо вчити філософії правовірної чи може невірної? Може-б у формальній логіці ще й можна обминути противенства, але в психології і етиці — се вже ніяк не піде. А тоді маємо й тут війну у школі.

Певно, се так. І се як раз та обставина, що мене найбільше могла-б турбувати що до нашої будучої гімназії. Справді, якби ми мали через відсуненє старинних бесід ширше отворити до школи двері політичній партійности, якби мало дійти до того, що з кождою зміною вітру в горі наступала би зміна шкільних авторів, то певно було-б лінше, щоб гімназія аж до кінця сьвіта учила по грецьки і латиньски, або навіть по вавилоньски і китайськи. Та треба

прецінь мати стільки віри в розум, який взагалі замикає ся в речах сьвіта (Vernunft, die in den Dingen liegt), стільки довіря до здорової натури німецького народу, що до того не прийде. Хоч і не без борб, то прецінь поволи все таки мусить виробити ся щось у роді загального пересьвідчення, що школа не сьміє стати боевищем партій; досьвід прецінь поволи приводить силоміць до погляду, що ловля душ не удає ся тими грубими способами шкільного примусу, що змушує проповідати або повторяти такі чи сякі коректні пересьвідчення; що радше кожда така проба вкінці викликає противний вислід: кожний міцний односторонній вплив на духа веде до викликаня реакції. Принайменше в західноєвропейськїм сьвітї було дотепер усе так; а щоб се мало змінитися від часу оголошеня непомилности або утвореня німецької держави, в те вірити нема поки що найменшої причини.

А що до єдности і спокою, який ніби то наша нинішня гімназия має в науці старинних язиків, то также справа не так дуже проста. На початку ХІХ столїтя снили новогуманїсти хороші снї про те, що ученики гімназїї мали рости, студиюючи старовину, якби в тихій, тином обведєній церковній оградї, здалека від противенств і партій сьвітових, що бушували поза плотом. В дійсности так не є, ніколи так не було і ніколи так не буде. Ми маємо в школі всі ті великі противенства, що нашому історичному житю визначують дорогу; ми вчимо побіч себе новочасних наук природних і церковної віри на підставі письм конфесійних 16 столїтя*); ми співаємо рано пісні церковні, а в полудне рецитуємо оди Горация або читаємо твори Лессінґа. Все те зносимо побіч себе і полишаємо ученикови самому, виробити собі з тих елементів погляд на сьвіт і житє. Не кажу сего з накликом, щоб, одно або друге викинути зі школи; всі ті річи ввійшли раз як моменти в наше духове житє, і школа, що має ученика впровадити в духове житє нашого часу, не може того робити простїйше, як лиш так, як є. Я говорю се лиш длятого, щоб пригадати, що наші ученики вже й нинї не живуть в онтім однороднім і сумирнім сьвітї снів; війна є, лиш укрита (latent) і школа поступає так, як би нічого про те не знала. Наслїдок однак із того не рідко такий, що

*) Автор має на думці головно протестантську релїґію. Але й католицизм нинїшній унормований властиво остаточно на тридентьскім соборї в ХVІ віці (1545—1563).

ученик, який до того прецінь ще щось поза школою чує і читає, в безрадности, в якій його лишає школа, попадає в тупу і бездушну байдужність, або також кидає ся в рамена негативного догматизму, з абсолютною невірою бодай у всякі обовязкові й урядові (offiziell und offiziös) правди, — поведене, яке, нераз ще злучене в поверховим пристосованем до звичаю загалу, аж надто часто видко у нашої інтелігенції.

А що школа не видить таких річей, до того причинило ся, думаю, й нанованє класицизму в гімназьяльній педагогіці. Вже згадано висше, як Фр. Август Вольф і його ученики вважали себе щасливими, що в моря теологічних спорів схоронили ся в затишну пристань науки про класичну старину. І з гордим спокоем вони споглядали звідтам на спори поза нею, межи раціоналізмом і супранатуралізмом, межи історичною критикою і вірою в буквальний текст, межи емпіричним дослідом і спекулятивною філософією: се все річи, говорили, що нас не журять, що може взагалі не багато обходять висше настроєних людей. Фільольогія піддержує нахил до квієтизму, до байдужности супроти питань, що зворушують нашу сучасність і наш народ. І такий її вплив і в школі. Може-б була байдужність супроти церковно-релігійних питань у нашої інтелігенції прецінь так не зросла, як би її школа не була призвичаїла дивити ся на ті річи як на підрядні, лише для простого люду важні справи. Я чув про одного поміщика, який скінчив гімназю, що він любив брати до церкви Горация, щоб, як казав, прецінь мати там заняте достойне чоловіка; се типовий примір на відносини інтелігенції до церкви взагалі: внутрішнє легковаженє враз зі зверхним пристосованем. Коли час „просвітних ідей“ (Aufklärung) брав річи поважнійше, то була в тім без сумніву заслуга науки філософії в школі; філософія пре до сучасности. Що однак байдужність, хоч і як вигідна в даній хвилі, має свої злі наслідки, сего нині ніхто чейже не заперечить. Церков, від якої інтелігенція внутрішню відчужила ся, яку полишено самим сьвященникам, тратить зносини з дійсністю і костеніє в своїх формах і формулках. Та з тим тратить вона й силу, бути посередницею між духовим сьвітом із одного боку провідних, а в другого боку більше пасивних верстов народу, як се робила вона цілі сотки літ давнійше. За те вносить вона в житє всіх, що лише зверхно піддають ся її зарядженням, елемент ложи, який відтак, як се

вже й є натурою неправди, знов довкола всюди сіє недовіре. Чесна борба лінша як гнилий мир. У сфері духа може ще більше як у сфері мертвої природи має своє значінє те слово старого грецького мудрця*) про борбу, що є матірю всіх річей.

Як раз сі слова треба-б собі також зятимити, якби мала опісля розгоріти живійша борба за школу. Борба має те добре в собі, що вона будить інтерес і спонукує до поважного трактованя річей. Нині заінтересованє школою, мимо реформового крику від часу до часу, є в ґрунті річи мале і навіть не може рівнати ся з тим огнем, з яким сто літ тому цілий сьвіт інтересував ся справою вихованя. Нині все лишає ся правительству; трохи ще нерав злостять ся люде по причині лекційного пляну, принагідно покричать задля сего або того жаданя школи або підписують петицію в справі управнень, але внутрішнє заінтересованє школою у осьвіченої публики мале; родичі не дбають про неї, доки вона їм так чи сяк не допече. Скасованє публичних іспитів шкільних — то прецінь также знак; при живійшим заінтересованю батьків не було-б се стало ся. І так само тут причина, що приватні школи позавмирили. Говорять: то управнєня публичних закладів винні, що приватні заклади не можуть жити. Певно; але се лиш докав на те, що родичі в першій лінії глядять не на те, що школа дав в духовім згляді, лиш дивлять ся за зверхними результатами: чи вона може видавати такі і такі сьвідoctва? Відповідь на таке питанє рішає у найбільшій часті батьків уже й питанє про вибір школи. Певно, одиниця проти того ледви що може вдіяти. Але як правдою є, що народ має таке правительство, на яке заслугує, то се відносить ся також і до шкільних властей. ХІХ вік приніс нам школу державну з загально обовязковими і рівними плянами, розкладами годин і іспитами і всемогучістю міністрів та осьвітників шкільних: отже публика мусіла того хотіти, а бодай не противила ся тому, мовчки піддала ся тому всему. А через те приняла за добру монету й зарівнанє, а радше усуненє ріжниць ріжних закладів, і заміну учителів на неособові „наукові сили“. Якби борба за школу змогла зломити ту пасивність публики супроти школи, то се прецінь також мало би свою добру сторону.

Остаточний вислід борби мусів би однак бути такий: не панованє одной партії в школі або панованє всіх партій на переміну

*) Автор має на думці Геракліта з Ефезу, що жив коло р. 500 перед Хр.

по черзі, лиш більша самостійність і індивідуальність шкіл, так щоб у різних закладах, відповідно до напрямку провідних осіб, зазначували ся дещо й різні напрямки в житю, подібно як тепер діє ся на факультетах різних університетів. Що школи нині то лиш числа, на яких усюди прядуть ту саму нитку, се, правда, на зверх велика вигода для родин, що переселяють ся часто, але зрештою се зовсім не знак духового богатства. До сего однак мусіла-б перти внутрішня конституція нової школи. Наука німецького язика не зносить примусової маршрути з канонічними письмами Тут може лиш особистість дати вислід, і то лиш тоді, як їй дадуть свободу для індивідуального провадження науки. А як школи в'індивідуалізують ся, тоді відверне ся й інтерес батьків знов від того бездушного питаця про управнєнь, а зверне ся до річи; будуть питати за учителями й закладами, яких дух і характер находить у них найбільше довіря. А якби опісля появило ся й сильніше шуканє за приватними школами з визначно індивідуальним характером, то я в тім теж видів би здоровий рух. І правительство, думаю, з далекосяглим оком і глубшим розумінєм житя і здоровля народу, не повинно-б виступати супроти таких напрямів із недовірем, лише з привітливою прихильністю. Нам нині більше грозить небезпеченство задеревія у зверхній одноформности, чим небезпеченство розсипки й осамотненя (Isolierung).

Правда, до того потреба глубокої переміни в поглядах на те, що є задачею школи і властей шкільних, і то не лише у правительства, але передовсім у публики і в публичній опінії, також тій, що з'організована в партнях парламєнту і сойму. Доки широко панують „коректні погляди“, доти не буде мати щастя школа, що таких поглядів не обіцює й не хоче обіцювати. Та я все таки надію ся, що наш нарід, який так глубоко любить свободу і поважає міцну індивідуальність, прецінь знов колись прокине ся і пізнає, що вихованє, яке не стремить до розвинєня зміслу правди, лиш до впоюваня коректних поглядів, веде абсолютно до банкрутства, хочби його зміст зрештою був, який хотів. Здібність пізнаваня ваги доказів (Gründe), і глубока честь для правди, се прецінь мусить уважати ся з погляду формального конечно бажаним вислідом усякої науки, а головно науки в школі, що підготовлює до студий наукових (Gelehrtenschule). На тій основі побудовано німецькі університети; через те вони стали силою, і то також виховуючою силою в духовім житю нашого народу. Відпо-

відним способом мусить також уже й школа середна підходити здалека до тої мети: витворювати не паплярів (Nachbeter) чужих поглядів, лиш мужів, що відчують се як своє право і свій обов'язок, виробляти собі самим суд про те, що правдиве і справедливе. Школа мусить памятати слова П. Кауера: „що кожда проба, викликати якесь пересвідченє безпосередно, провадить хитрі і еґоїстично амбітні голови до фарисейства, щирх людей до гнівного опору, а лиш між слабими одиницями осягає непевний і безвартний резульат“.

Я порушую тут ще одну точку, що вяже ся з тим, що власне сказано, а то: відносини наукового образования до простонародної осьвіти. Я вже нераз вказував на те, що клясицизм вижолобив глибокий яр у наших народнім житю. Від часу, коли гуманістичні поети й оратори 16 віку признали бесіду свого народу готицьким варварством і відкинули її прадідне ім'я як ганьбу, від тоді аж до нині є відчужене висшої осьвіти від простого народу і його духового життя нехай що несвідомим, то прецінь усе таки фактичним вислідом клясицизму. Зарозумілість на ученість (Gelehrten-dünkel) тягнула з того для себе поживу: хто не вмів по латинськи, той не має жадного голосу в людських і божих справах. І часто сама школа помагала годувати ту пиху: так давнійше, понижуючи в очах хлопців рідну бесіду як бесіду „хлопську“ (Vulgärsprache); так і знов, вмовляючи в молодіж, що правдиве гуманістичне образование починає ся що йно з клясицизмом. Ми так привикли до тої бесіди, що вже навіть не відчуваємо, яка образа лежить у тім для тих, що не вчили ся в гімназії: то так, немов би вони були людьми другорядної вартости (сорти). Часто лаяний час „просьвітних ідей“ (Aufklärung) мав прецінь значно меньше тої ученої зарозумілости, а далеко більше правдивого почуття гуманности, накопи гуманність у першій лівії має за підставу почутє пародної і загальнолюдської солідарности. Прошу подивити ся, як говорить Кант про „велику, масу гідну нашого найбільшого поважання“ і прошу з тим порівнати. як Шопенгауер, великий мізантроп (Menschenverächter, гордий ненавидник людей), говорить про ту масу, що не знає латини; він відчуває се як сьвятотатство, накопи який учений або філософ звертає ся до безлатинників (Lateinlosen), до глупої „товпи“ (urtheilsloses vulgus). Навіть такий Г. Германн, далекий від низької зарозумілости на свою вченість, хвалить раз між

користями класицизму попри його значінє для гуманного і формального образования пренїнь ще й той момент, „що в часї, коли через друкарні і загальне шкільництво цілий народ не малу дістав участь у науковім образованю, знанє грецького і латинського язика — то одинока річ, що ще може відріжнити учених від простого люду“*).

Отже латина і грека являє ся тут мовби якимсь уніформом, що вказує масї її віддаленє від учених і вдержує її респект супроти них. Я не хочу перечити, що той респект, доки він справді був, мав також свої добрі сторони, що він був бодай вигідний у зносинах із невченими. Але я не виджу, якби його взагалї мож ще нинї вдержати при змінених відносинах. Він же-ж в першій лїнії вязав ся з уживанєм латинської бесїди в письмі, з уживанєм міжнародної таємної бесїди учених, як сего й жадає Г. Германи на власне вказанім місці: „Учені мусять мати свою власну бесїду, щоб їх сварки не виходили між темний народ, не зрушували тут умів, не зводили до хибних поглядів і вкінці не доводили до нехтованя всіх людських і божих прав, як се недавно було досить сумних примірів того“**). А по друге, той респект основував ся взагалї на відносинах підданства, на абсолютистичній княжїй і урядничїй державі; а сего нинї вже нема. Відколи всякі політичні і наукові справи обговорюють ся що дня в часописях, народних зборах і соймах у рїдній бесїді, пропав і нїмб, що передтим окружав висші сфери. Чи треба конче за тим плакати? Я не можу на те рішити ся. Політичні керманічі і учені поставлені через те перед конечність, реальними і видними заслугами з'єднувати собі поважанє, яке перед тим давав так легко онтой нїмб. Претенсії до провідної верстви стають що раз поважнїйші, чим дальше поступає вирівнанє між образованєм ученим і простонародним. Трошки латини або зарозумілости задля латини вже ніщо не поможе; нинї жадають очевидних і то й простому чоловікови що до вартости зрозумілих праць. Технік, лікарь, хїрург може ними похвалити ся; і тому він має нинї високе поважанє, хоч передтим довго був легковажений. Отже й правник, сьвященик, учитель, літерат, що перше ховав ся за свою латину й греку, коли хоче забезпечити або відзискати своє становище, му-

*) A me is G. Hermanns pädagogischer Einfluss, стр. 3.

***) Автор має на думці французьку революцію.

силь думати про праці, яких вартість загально і безпосередно видна для нашого народного життя. Я вважаю той примус спасеним; давнє затишне житє робило нас часто лїнливими і сонливими; в рухлившїм житю й сили розпутують ся. І чи не видко вже початку до того як між урядниками державними, так і між сьвященниками? Цїлий сьвіт займає ся нинї соціальним питанєм; а щож се иньшого, бодай глядячи на справу з одного боку, як не стремліне мас до участі в культурі і духовій осьвітї, що дотепер була виключним посїданєм немногих? Сей напір змушує висші верстви покинути пасивність і виступити проти того жаданя. Всї чують, що інтелїгенти можуть лиш тоді задержати провід, коли маси побачуть справді перед собою в них своїх проводирів до висшого устрою життя. Як офіцир з'єднує собі своє становище не на площі вправ, анї в касинї, але в битві, як його значїне на тїм основує ся, що його простий жовнір тут бачить на передї, — так мусять і духові провідники свою силу тепер що раз більше показувати в борбі житєвій.

Чим більше і чим скорше се пізнають будучі представителї учених позицій, тим лїпше. І в тїм дусї, думаю, впливає також зменшенє віддаленя школи, що приготовлює до наукових студій, від школи загальнообразуючої (народної). Як зникне стара специфічна прикмета школи на учених, як її наука буде ставати щораз більше лиш продовженєм і степенюванєм науки школи загальної, як перехід зі школи народної до гімназії через те облекшить ся, як відтак відпаде і школа приготовляюча до гімназій, як будучий учений буде переходити й через загальну школу народну, аж осягне визначним результатом право перейти до школи, що більше дає і більше жадає, — то я ві всім тїм буду видїти потїшаючий поступ до правдивої демократії, що в заразом правдивою аристократією: гімназия — то не школа „образованих і посїдаючих кляс“, лише школа для талантів зі всіх верстов населеня. Чим більше перейде такий стосунок у житє, тим більше зникне вже між учениками клясова гордість, а на її місце виступить амбіция і ревність, вдержати ся на ступні того відзначеня. Коли дотепер пуста голова, споглядаючи на свою латину, могла виносити ся понад витворюючі, противні і робучі кляси, коли вже секстанець (ученик нашої першої кляси гімназїальної — пер.) міг грїти ся почутєм, що між ним і товпою положила латина неперехідну стїну — то дальше буде так: покажи, що ти можеш, що ти більше можеш як иньші;

пильну́ю ся, як хочеш вістати на чолі. І якби з того чу́тя пе-
рейшло щось і на університет, то могло-б се і тут принести деякі
спасенні зміни. Бодай зникло би чейже певно виображенє, що
пересидіти кілька літ на університеті і з того більшу половину за-
повнити шумно-панськими дурницями, то вже значить мати право
на перші місця в службі державній.

Чим більше тим способом обнимала би провід правдива аристо-
кратія, аристократія сили і праці, і відсувала би в зад аристократію
уродження і маєтку, а разом із тим уже й аристократію неробства,
тим більше зростало би поважанє і довіре народу до провідників :
річ, що прецінь також мала би величезне значінє для національної
самоохорони в великих борбах міжнародних, на які мабуть дуже
заносить ся; нарід, що проникнений ві всіх своїх частях пере-
свідченєм про вартість свого національного житя, гордістю і до-
віре́м до своїх проводирів, такий нарід непоборний. — А навіть
само образованє не потерпіло-б нічого на тім. Противно: штука
і поезія ростуть і собі в змісті і силі тим більше, чим глибоше їх
корінє сягає в душу народну. Що правда, ми подибуємо тут той
міцний опір, який усюди від якогось часу виступає проти здорового
розвою вашого шкільництва: то соціально-аристократична риса,
що менше більше від часу одного покоління в зад так дивно з'являє
ся в фізіономії нашого народу. На початку XIX столітя цілий
світ, а бодай міщанський світ ураз із правдивою шляхтою, як
Штайн і Гумбольдт, був би радо згодив ся на розвій шкільництва
в зазначенім дусі; прецінь же, були-б казали, що цілє ретельної
просвітної політики, по можности отворити кождому талантови
стежку до висшого образования і ширшої діяльности. Нова тодішня
гімназія мала ясно демократичну тенденцію: се мала бути одна
і загальна школа для всіх, що стреміли висше, а до того одинока
дорога до наукових студій і до висших урядів державних. Нині
стоїть справа інакше. Міщанство, що перед сто роками піднесло
хоругов свободи і рівности супроти привилеїв, змінило тимчасом
фронт. Злявши ся зі старою шляхтою в одну, властиво одноцілєву
клясу, клясу „образованих і маючих“, старає ся нині відгородити
себе від маси, що назирає з долини. На всіх точках видко те стрем-
ліне, в політиці, в товариських зносинах, і так само у шкільництві.
Гімназія — то школа для висших верстов товариських: се виображенє,
бачить ся, щораз більше утверджує ся в головах буржоазії; до гори
нема жадної границі: висока і низька шляхта, геть аж до пануючих

родин, належить до гімназії; але в долини відграничене: діти необразованих і незаможних людей, ті прецінь властиво не належать до гімназії.

Для такого погляду одержує відтак зовсім природно все, що удержує і степенує віддалене гімназій від загальної школи, вартість зміцнення забори проти мас. А се передовсім можна сказати про старинні язики; як на початку XIX століття вони мали те значінє, що примушували до гімназій, а через те й до рівности, так нині їх діланє таке, що вони через продовженє лїт науки і утрудненє приступу до гімназії помагають держати здалека від гімназії убожші елементи. Звичайно, се справа більш інстинктивного чутя, як свідомого обчислення; але вона причиняє ся не на однім місци до того, що рішенє западає за задержанєм старинного класицизму; прошу пригадати становище лікарських товариств у справі припущення абітурієнтів шкіл реальних до медичних студій. Тут теж жерело того явища, що справа реформи шкільної в парламенті і соймі нині так мало має інтересу і прихильности, а радше находить так рішучу неохоту до себе. Старина може неодному оборонцєви класицизму так само чужа, як християнство неодному поборникови віроісповіданя; але його соціяльнополітичний інстинкт говорить йому, по котрім боці має ставати, ради удержаня відповідного „рівня народної осьвіти“.

Серед таких обставин доконує ся важкий процес: виключенє незаможних клас від наукових студій і учених позицій. Час студій і вимоги що до устрою житя (прошу не забувати також військову службу) підносять ся безустанно; наслідок того такий, що зі зростом потрібних вкладів маліє число родин, що можуть сягати по висше образованє і старати ся про учені позиції. Ми ще дуже далеко від ціли тої течії, у нас ще не переходять на університет, як в Англії, виключно сини „посідаючих і образованих“ родин; але прецінь і в Німеччині ми досить далеко відійшли від того стану, який загально панував ще на початку XIX століття, коли то ніхто не був виключений від університету лиш задля убожества. І серед суспільности жне сильний настрій, що похваляє той розвій: на університет не повинні приходити жадні убогі люди, жадні *pauperes* середовічних університетів, жадні конвіктористи XVIII століття. Між представителями учених позицій, між урядниками, лікарями, учителями, ба навіть уже апікарями і дентистами, всюди подибуємо той настрій: приплив синів

незможних і необразованих родичів обнижує честь стану; отже се лежить в інтересі стану, піднести жаданя у приготуваню так, щоб тамті вже не могли дійти; ми бажаємо собі молодих людей з добрих родин, для того ми проти кожної постанови, що „нуждарям“ улекшує перепихати ся до фаху. Також і правительству державному не чужа, здає ся, така думка; як тут забезпечити себе перед „інтелігентним пролетариятом“, тобто перед людьми що поздававши іспити не мають жадних способів жити цілий ряд літ без державної пенсії? Се питанє, як здає ся, опанувало цілий довший час шкільну політику.

Ну, очевидно, було-б се глупотою не видіти, що студії для хлопця без способів і без визначного таланту є дуже мало порядною справою; вже як студент знаходить ся він у прикрім положеню, а воно стає ще прикрійше, коли він здасть іспит і мусить довший час ждати на посаду. І безперечно також для правительства і для станів зовсім непожаданий надмір „кандидатів до голодованя“, що напихають ся всіми способами і ліцитацією в низ підкопують позицію стану. З другого боку значило-б се брати річи дуже односторонно, якби вважати лиш на виперте „нуждарів“. Був би се процес із двох зглядів небезпечний, якби студії і учені позиції стали виключним привілеєм посідаючих кляс. Раз звувив би ся через те округ рекрутаційний тих фахів, а се мусіло-б поволи допровадити до обниження мінімальної міри; прошу не забувати, скільки то наших перворядних учених і мислителів вишло з убогих і дуже убогих сфер. А з другого боку відчуженє між народом і посідачами учених фахів мусіло-б зростати якраз у тій мірі, о скільки-б ті фахи ставали дідичним майном у привілейованої кляси. Коли католицький клир має нині так міцний вплив між народом, то се вяже ся також із тою обставиною, що він сам рекрутує ся з поміж простого люду; коли високі церковні становища були дідичним посіданем шляхти, тоді може зверхний блиск церкви був і більший, але її дійсна сила о много слабша; ся датує ся від вздемократизованя духовенства, від часу революції.

Мушу вказати тут іще на одно гарне слово Я. Грімма, яке я вже згадував при иньшій нагоді (Deutsche Universitäten I, 60): „Недостаток зневолює до пильности і праці, хоронить перед неодною розпустою і дає на кожний випадок благородну гордість, що основує ся на свідомости власної заслуги, супроти того, що иньшим дає стан і майно. Я міг би навіть те твердженє висловити

загальнійше і багато з того, що Німці взагалі зробили, приписати якраз тій обставині, що вони не зовсім багатий народ. Вони працюють із долини і прорубують собі багато своєрідних доріг, тим як інші народи мандрують більше широким утопаним гостинцем“. І при тім нехай стане ще слово звісного гамбурського ректора Гурвітта, з р. 1804: „То на велику шкоду для наук деякі короткозорі фінансієри і плюсмахери видумали засаду, що ніхто не повинен посьвячувати ся студиям, хіба той, що жадної помочи не потребує від держави. Історія літератури показує, що багато великих мужів, одержавши належиту підмогу, вийшло якраз із тих убожших кляс“. І справді, так є; зчеркнім із історії німецької науки й літератури імена тих, що вийшли з тісних і дуже тісних сфер, а лишить ся невеличка решта. Візьмім наших філософів, вони по найбільшій часті вийшли з кругів малого ремесла і вели як університетські учителі скромне житє: Мелянхтон, Вольф, Кант, Фіхте; людей широкого свїта, як Монтень (Montaigne) і Декарт (Descartes), Бекон (Bacon) і Шефтсбері (Shafsesbury) у нас зовсім нема. Маломіщанська почтивість, трошки шкільного духа і міцне народне почутє — то атмосфера, в якій жие німецька філософія. А таке саме й з німецькою ученістю, наукою і літературою; з властителем „благородного“ імени рідко стрічаємо ся; найбільша часть походить з дуже небгатих сфер, а багато з них вибило ся на гору серед більшого або меньшого недостатку, прошу лише пригадати Вінкельманна, Гайне (Heune), Фосса, Гердера і сотки інших. Се мож сказати подекуди ще й про 19 вік, а навіть про теперішність. Хоча слово Грімма, що Німці не багатий народ, уже не зовсім відповідне, то се все ще правда, що у нас богацтво меньше як убожество доводить до визначних результатів на тім полі. Ситість взагалі не є острогою. Ерос є сином Пенії*).

Та другою, ще давнійшою великою запокою, що стоїть на заваді управильненю нашого висшого шкільництва відповідно до дійсних відносин, є широко пануюче понятє „загального образованя“ і при звичаєнє, вважати те загальне образованє за щось такого, що держава може вимусити: вона ніби має інтерес, право й здібність до того. Після звичайного погляду — що однак

*) Ерос (ἔρως, amor), бог любви, не лиш половой, але взагалі стремліне до ідеалів знаня, краси і тд. Пенія (πενία), богиня убожества, недостатку, браку. »Змаганє є впливом недостатку« — сю правду Греки висловили мітольоґічно.

розширений не виключно серед „товпи“ освічених, але і в ви-
сших сферах, аж до совітників шкільних і міністерияльних
у гору — загальне освічене замикає ся в тім, щоби щось знати
з усього, що в духовім і історичнім світі було і є, щоби бодай
пам'ятати про те, що щось такого колись чоловік чув, так щоби,
як бесіда прийде коли на те, не робити великих очий, лиш гово-
рити про те так як знавець. Те понятє тиранізує нас від сто літ
що раз тяжше; воно опановує наші пляни наукові і іспитові: те
і те „належить до загального освічення“, отже мусить бути про
те в школі бесіда, бо ученик мав би опісля право, робити їй за-
кид занедбання обов'язку. І той примус публичної опінії перейшов
опісля в скріпленій формі в примус державний: держава устроює
висші школи, отже мусить також про се подбати, щоби в них
учено справді загального освічення; і вона мусить також і се
переперти, щоби урядники всіх категорій були справді загально
освіченими людьми. З тою метою уложено плян гімназій, поіме-
новано на них фахових учителів для всіх наук, заведено іспити
і переіспити: загальне освічене, що ученик виносить із гімназій,
мусить бути беззакидно всестороннє і повне.

В наслідок того з'явила ся в наших школах неспокійна
і горячкова погоня; нема нині ані одного місця на світі, де би
спокій меньше був дома, як на тім місці, що від „спокою“ має
свою назву*): запанувало безперестанне напиранє, гоненє і пере-
суванє. Перед сто роками учено в научній школі старинних язиків,
і нічого більше, і се діяло ся з повним спокоем і вигодою, а інколи
може й з деякою повільністю; був час, через десять літ нічого
більше як старинні бесіди, то й не треба було гонити й мучити; як
ввернуло на себе увагу яке язикове явище або політична інститу-
ція або цікавий погляд на річи, то ніщо не перешкаджало нераз
і цілу годину при тім задержати ся, придивити ся явищу і його
історичним або психольогічним причинам, і пошукати анальоїї до
него. Тепер маємо побіч старинних бесід учити і вчити ся також
історії і географії, після найновішого прикروعя, аж до р. 1888,
бо нова соціальна політика належить теж до загального освічення.
Не меньше треба вчити і вчити ся математики і фізики і історії

*) Автор має на думці »школу«. Школа (Schule) — се латинське schola,
з грецького σχολή = відпочинок, спокій від праці фізичної, посвячений фільо-
софічним роздумуваням і поетичним фантазіям.

природи, а до того язика французького і англійського, бож образований чоловік прецінь без тих відомостей немислимий; а німецьке й релігія, таж вони якраз власне й належать у першій мірі до загального образования, бож то прецінь етично найважнійші предмети цілої науки. Наслідок такий: ми ніде не маємо часу; все стоїть за нами з грізною упоминаючою міною плян, а за пляном іспит, великий іспит матуральний, а до того тепер не малий іспит кінцевий*).

Ходить лиш о те, щоб учеників на назначений термін приготувати, приготувати о стілько, щоб кожної хвилі давали готові відповіді на всякі ріжнородні питання, і хто се найлучше потрафить, той буде перший; хтож діставши питанє, мусить що йно надумувати ся, той очевидно не приготований, а його образование сумнівне і неповне.

Як довго панує се понятє загального образования, і як довго до того панує погляд, що ученик нічого не потребує учити ся і думати лиш те, що його будуть пигати при іспиті, доти не буде лучше в нашом шкільництвом. Лучше може бути аж тоді, як перебе ся думка, що загальне образование не замикає ся в сумі вивчених і готових до випиту відомостей, лиш що воно означає відповідну вродженому талантови і положеню житєвому форму внутрішнього життя чоловіка, і що такої форми не мож нікому зверху ані доробити ані причіпити, лиш що вона може сама природно зростаючи витворити ся в нутрі чоловіка. Живій силі того росту дати спонуку, нагоду і поживу, се може і повинна зробити школа; але образования зробити вона не в силі; за те вона дуже в силі задержати повстаюче образование, засипаючи і завалюючи ученика масою материялу. Тоді повстає половинне образование, той сумний стан душі, коли вона прийме масу материялу без сили — переробити той материял і замінити на живу силу пізнаня. Наколи відтак щораз нові іспити не дають натурі увільнити ся від тих чужих тіл через викиненє їх, зване забутєм, то наступає щось у роді притупленя розуму. Так притуплений чоловік не може опісля ніяк уже більше піднести ся до активної чинности пониманя, його опановує лиш як би який обовязок, журба, коби лиш

*) Abschlussprüfung, заведений в р. 1892 (меньше більше так якби по нашій шестій класі гімназійній) управняв до однорічної служби військової, отже відповідав ніби нашому »іспитови інтелігенційному« (Intelligenzprüfung). Згаданім висше розпорядженєм з 26 листопада 1900 знесено той іспит як безхосенний балляст.

на питанє можливо як найскорше відповісти*). Надумувати ся, то для него похибність, швидкість відповіді — то досконалість.

Чи наші власти шкільні не видять усього того? Я думаю, що вони знають про се. Вони досить часто перестерігають перед надто великою масою подробиць в історії, граматиці, науках природничих, так само перед пересадними претенсіями до памяти; вони старають ся улєкшити тягар абітурієнтам через обмеженє потя іспитового; вони завзивають до „індуктивного веденя науки“, нпр. в ученю граматичних правил, тобто вони хотять, щоб учитель заправляв ученика до присвоюваня материялу розумом, а не лише механічною памятю. Але рівночасно запроваджують новий іспит, то значить, визначають нову ціну на приготованє учеників до швидкого відповіданя без розваги. І рівночасно звужують дальше точнійшим означенєм материялу наукового, аж до вибору лектури, самостійність учителів; школа через те наближує ся що раз більше до механічної роботи по фабриках, де одна голова думає для тисячів рук, де не числять більше на свободну і добровільну самодіяльність.

А щож буде з грецькими студиями, як перестануть бути обовязковим предметом у наших гімназиях? Чи вони взагалі завмруть або спадуть на той ступінь, на яким нині стоїть от меньше-більше наука єврейського язика?

Я відповідаю увагою, яку висловив Юсті в біографії Вінкельманна (I, 167): „Новійші віки виділи все старинність на тлі новочасних хиб, і називали античним те, що мало виповнити браки сучасности. Гуманісти, що виходили з середновічного варварства форми, бачили у старинних передовсім викінчену гладкість вислову, і наслідували її відтак такя в старинній бесіді; Французи 17 віку шукали в поетичній техніці та ідеальности старинних тем помочи проти своєї дикої романтики; вороги конвенціонального звиродненя, як Дідрó і Лессіанг, виділи рівнож там бесіду нефальшованої природи і щирої пристрасти; Гамани і Гете находили тут „одноцільне діланє природи як цілости, в противенстві до майже невиліченого розділу здорової природи людської у новійших“. З тої причини не бачили у старинних нічого більше, лиш гуманність і здоровлє, жадної національної заскорузлости і варварства, жадної біготерії і забо-

*) R. Hildebrand, Vom deutschen Sprachunterricht стр. 22.

бонности, жадного гумору і фантастики; там не видко було всего того, що під впливом найближшої минувшини загалом розтягано на характер цілої новочасности; занурювано як у старинну поезию і штуку, мовби у відмолоднюючу кушіль“.

Я думаю, що тим можуть бути для нас Греки і в будучности; криницею відсвіження (Jungbrunnen) для умів, що шукають свободи і природи, для умів, що хочуть ратувати ся від задеревіня, в яке наше ціле шкільництво вже по своїй природі все на ново попадає. І хто зна', може вони зможуть тим для нас бути тим більше, чим менше будуть служити до примусових вправ шкільних. *Τό Ἑλληνικὸν ἐλεύθερον* (= істота елліництва — то свобода).

Берлін, в маю 1901.

Уваги на сучасні теми.

I. Заборона Літерат.-Наук. Вістника в Росії.

Мусимо поділити ся з нашими читачами сумною новиною: наш Вістник, що від часу свого заснованя допускали в Росію під звичайними бандеролями, в маю сего року вістав рішучо заборонений — розумієть ся, без поданя причини. Ми здержували ся з опублікованєм сеї вісти, щоб розвідати хоч що небудь на певно, і публікуємо її тепер, коли сам факт не лишає ніякого сумніву. І ще кілька слів про його значінє. Поперед усього юридичне.

Відомий указ 1876 р. заборонив довіз до Росії всяких заграничних українсько-руських видань. Се так. Але сей указ не був законом в повнім значіню сього слова; він був виданий секретно, а пізнійше опублікований у спеціальнім органі цензурних урядників, що звав ся „Указатель по дѣламъ печати“, отже відповідав тому, що у нас називаєть ся міністеріяльне розпорядженє. Звісна доля таких розпоряджень: породжені хвилевою потребою або настроєм, поглядами, доктріною поставленого при кермі урядника, вони по якімсь часі попадають у забутє, практика навіть без їх формального скасованя переходить над ними до дневного порядку, але урядники мають в них вигідний знаряд для шикан: коли хочеть ся докучити комусь, витягає ся з архівного пилу такий забутий указ і — на тобі! Ми в Австрії маємо також досьвіди з такими закуреними поліційними приписами з 1852 року, які тільки від часу до часу появляють ся на сцені, так сказати, для вжитку ad personam; при иньших „персонах“ сї приписи немов і не існують на сьвіті. Так само було і з антиукраїнським указом з р. 1876 р. Він був западто драконський у своїй доктринерській заїлости (концент ренегата Юзефовича!), щоб міг існувати довго. В своїй статі „З остатніх десятиліть XIX віку“ я вка-

зав, як життєва практика на Україні фатальним способом робила шерби в тїм указї, крок за кроком опрокидала поставленї ним паркани та обмеженя. До тих практикою опрокинутих точок сього указу належала й згадана вже заборона привозу українських видань із за границї. Лишаючи вже на боцї те, що рїзним публичним бїбліотекам і редакцїям приходилось дозволяти виписуванє галицько-руських видань, а також те, що галицькї москвофїльскї виданя йшли до Росїї свобїдно, і то навїть такї, як „Наука“, що друкували ся мало що не чистою українською мовою, — але й иньшї, українофїльскї і фонетичнї виданя в ряди-годи допускала до Росїї цензура. Так було прим. і в виданєм моєї збїрки новель „В потї чола“, якої привїз до Росїї менї дозволено рїшенєм „Комитета иностранной цензуры“ в Петербурзі і якої справдї ввезено в Росїю 200 екземплярїв; треба було аж денунцяцїї „всеукраїнського“ органа „Правди“, видаваної д. Барвїнським і Кониським, що, мовляв, ся книжка має передмову Драгоманова (зрештою найневиннїйшу в свїтї, а при тїм не долучену до тих 200 примірникїв, що ввезено в Росїю!), щоб цензура ввїзла назад сей дозвїл і не дозволила ввозити бїльше сеї, формально дозволеної в Росїї книжки.

Далеко важнїйший був факт мовчазного дозволу деяких галицько-руських перїодичних видань. Цензори рїзних мїст, очевидно вважаючи непотрїбним або неможливим*) для себе держати ся букви указа 1876 р., пускали рїзними роками рїзнї галицько-рускї газети і перїодичнї виданя. Були роки, коли йшло в Росїю свобїдно „Дїло“, йшла „Батьківщина“ (вона один рїк видавала навїть додаток призначений спеціально для російських читачїв і редактований у Київі); довгї лїта йшов „Дзвїнок“ і йшла „Зоря“, яка здобула собї там була досить широке розповсюдженє і довела, коли не помиляюсь, до поважного (як на галицькї, а дуже скромного як на російскї відносини) числа 400 постїйних пре-

*) Говорю з притиском «неможливим» власне для того, що буквально заборони указу 1876 р. ніколи не виконувано супроти галицьких москвофїльських видань, хоча ті ніколи досї (з внемком недоговїчного «Живого слова») не були видаванї чисто московською мовою, значить цензор, маючи перед собою з одного боку указ 1876 р., а з другого ряд галицьких видань, постїйно ввезених до Росїї і відмінних від російських і мовою і правописом і всїми формами виданя та редактованя, не мїг удержати юридично точної межї, якї виданя (абстрагуючи від їх змісту) з виключно формальних причин язика і правопису треба заборонити, а якї допускати.

нумерантів. Правда, се не був формальний дозвіл; цензори, тай то не всі, гляділи, як то кажуть, крізь пальці на факт присилки галицьких видань, хоча до їх змісту придивляли ся дуже пильно і не занедбували вирізувати, замазувати все те, що їм видавало ся хоч крихіточку різкішим супроти російських порядків. Самоволя чиновників виявляла ся тут на кождім кроці і кожного часу: що пускав одеськвій цензор, те вирізував київський; варшавський ніколи завертав назад у Галичину кожде друге число, пропустивши одно, петербурський не пускав нічого, а московський пускав усе. Найцікавіше бувало так, що в разі, коли львівська почта вислала посилку на Підволочиска, тамошній жандарм, не дожидаючись цензури, завертав назад усю паку; бувало й так, що той жандарм завертав із комори примірники призначені для офіційного вжитку, за пренумеровані міністерством заграничних справ або Імп. публичною бібліотекою або призначені для редакції офіційного „Журнала министерства народного просвѣщенія“.

Але ось друге цікаве явище! Скоро тільки котре небудь галицько-руське виданє почало виробляти собі в Росії троха значнійший круг читачів, почало показувати деякий, хоч би мінімальний вплив на громаду, в тій хвилі з вершин петербурського Олімпу виходило безапеляційне: лус-тріс! В тій хвилі „секретно“ пригадувано цензорам „секретний“ указ 1876 р., і виданє заборонялось у Росії. І що найцікавіше, кожного разу виходило так, що самодержавне центральне „лус-тріс“ було немов автоматичною реакцією тої фази міжпартійної боротьби між москвофілами і українофілами, яка йшла в Галичині. Коли боротьба послабала, коли українофіли сяк чи так ішли під лад москвофілам, позволяли їм мовчки топтати себе, то й у Петербурзі було тихо і цензори дивились крізь пальці на привіз українофільських видань до Росії. А коли боротьба в Галичині заострювалась, коли москвофілів чим небудь зачеплено, або коли яка будь невдача розсердила їх, то вже на певно можна було надіятися, що се відгукнеть ся в Петербурзі — новим пригадом, кому слідує, постанов указу 1876 р. що до привозу заграничних українських видань.

І „Літ.-Наук. Вістник“ перейшов усі ті митарства. В р. 1897—8, по забороні „Зорі“ нам кілька разів переказувано в Росії, з неукраїнських, иноді досить міродатних сфер: „Надармо Українці нарікають на указ 1876 р. Про сей указ ніхто в Росії вже не тямить. Он у фелетоні „С.-Петербуржскихъ Вѣдомостей“ його пе-

редруковано як курйоз, під заголовком „Къ чему“?“. В цензурі тепер повіяло иньшим духом. Українці покликають ся на указ тільки на те, щоб ним заслонити своє неробство“. Правда, ми знали, що „не все те правда, що на весілю плещуть“, що в цензурі рік-річно пропадало або припадало порохом багато українських рукописів, та про те ми зважились і зі свого боку зробити пробу. Засновано Літературно-Науковий Вістник під фірмою наукового товариства, щоб від разу поставити його вдалека від партійних суперечок і біжучої політики. Редакція від разу поклала собі метою — здобути для нового видання доступ у Росію і в тій цілі не пускати нічого такого, що в иньшій формі, прим. російською мовою, не могло-б перейти через російську цензуру. Як тяжко приходилось осягати сю мету, се може зміркувати лише той, кому доводилось „пографляти в тон“ примховатого і дуже підзорливого та чуткого на всяку дрібницю пана. На скільки се удалось редакції, можна пізнати з того, що за цілого півтретя року цензура вирізала всього на всього три редакційні статі (майже виключно про галицькі справи!) і три написані російськими Українцями, в тім числі статю д. Майкута, де подано огляд російського життя по російським часописям. Крім того нам від часу до часу замазувано поодинокі нотатки і уваги в „Хроніці“. Все те, як бачимо, дрібниці і самі собою не могли дати підстави до заборони нашого Вістника; заграничним газетам і журналам, польським, німецьким і французьким, що мають дебіт у Росії, такі випадки конфліктів із цензорським способом думання (бо про фактичні злочини в зміслі російських законів тут звичайно нема мови) графляють ся далеко частіше. Не можемо також уважати достаточною (навіть з цензорського погляду!) причиною заборони Л. Н. Вістника розмір його розповсюдження в Росії: він мав там ледво 150 передплатників, отже значно менше, ніж колись мала „Зоря“.

Тай загалом, о скільки сягають наші інформації, ініціатива сеї заборони вийшла не від цензурного „відомства“, отже не була спричинена ніякими річевими мотивами, черпаними зі змісту і напрямку самого видання. Заборона була наслідком посторонніх впливів — яких? сього нам невідомо докладно. Нам передавали кілька ріжнородних версій, та кожда з них не менше загадкова від иньших. Одні говорили, що заборона була наслідком якоїсь денунціяції — кого і перед ким? Аджеж ані видане

Вістника, ані його невеличка пересилка до Росії для російських властей від самого 1898 р. не могли бути секретом. Значить, в чомуж і кого можна тут було денунціювати? Другі говорили, що заборони здавна добивався дехто з галицьких москвофілів. Знаючи тих людей і їх ненависть до всего, що українське і фонетичне, ми могли-б повірити борше сій поголощі, хоча признаємось, що й вона насуває деякі сумніви. По що придалось би нашим москвофілам добивати ся такої заборони? Аджеж їх надії на здушене українського руху і в Росії і в Галичині при помочи заборон чейже вже розбили ся. А їх власним виданням (сего року вони почали під фірмою Гал. руської Матиці видавати й свій журнал по програмі більше-менше такій, як Вістник) заборона нашого видання в Росії не pomoже нічогосінько, як не поміг би їм навіть упадок Вістника в Галичині. А вкінці, що найважнійше, така заборона, по нашій думці, далеко більше шкодить повазі і впливови Росії за границею, ніж їй можуть допомогти всякі заграничні рептілки, щедро оплачувані рублями і дуже часто, усердні не по розуму. Значить, що до правдивих мотивів заборони ми не можемо сказати нічого певного. Що вона не приносить чести, ані не причинить слави тим російським властям чи особам, що були її авторами, се одно по нашій думці зовсім певне.

Ів. Франко.

II. Про нашу літературну мову.

В останній книжці „Записок Наукового Тов. імени Шевченка“ (кн. ХІІ ст. 7,₄) була коротенька згадка про цілий ряд статей „Въ справѣ народнаго языка“, друкованих у „Дѣлѣ“ 1900 року (чч. 124—140) і підписаних „Н.“ Рецензент „Записок“ торкнувся тих статей зовсім побіжно, — тим часом вони варті ширшої уваги, бо вийшли не з-під дилетантського пера. В авторі видно тямущого фільольога, а через те спорити ся проти нього і варто, і можна, бо єсть надія, що він згодить ся покинути деякі свої погляди, коли йому хто доведе певними доказами, що вони неправдиві. Але я не думаю тільки спорити ся проти нього, — навпаки! в значній мірі я охоче радий підписати ся під його думками.

Зовсім справедливо зауважає д. Н., що сучасна літературна російська мова не може імпонувати жадному фільольови і не може брати ся за вразок. Возьмімо хоч би російську правопись. Вона ніби етимологічна, але тільки „ніби“. Чому, приміром, пишеть ся „богачъ“, а не „богач“? Чому „змѣй“, а не „змѣй“? (бо коли пий=пей, то і змий=змей). Чому „пѣсокъ“, а не „пѣсок“? Всіх таких псевдоетимологій російської правописи не перелічити, — і не диво, що найкращі російські фільольоги заходять ся тепер коло того, щоб зовсім кинути псевдоетимологічну правопись, а завести хоч яку-небудь, та фонетичну. От уже цілий рік засідає в Москві фільольотична комісія, де голова — відомий славіст і заслужений професор Московського університету Р. Хв. Брандт, а учасники — теж спеціалісти фільольоги, звісні і в Австрії як співробітники Ягічевого Archiv für slavische Philologie; окрім них у комісії засідають найкращі московські педагоги, що вважають етимологічну правопись за велику перепону для освіти. Найголовніші вимоги, які встала комісія, от які: 1) викинути ъ, 2) викинути ъ, 3) викинути і, а спрід писати и (в сполученнях ий, ия, ие і т. и.). Як буде проєкт реформи зовсім вироблений, то зашлеть ся до Петербурської Академії Наук, що очевидно теж прихильна реформі і принаймлі се мені напевне звісне про А. Шахматова, Хв. Корша і Філ. Фортунатова (все, як бачимо, великі поваги фільольотичні!) Може тоді, як Росія заведе фонетику, то й галицькі москвофіли порозумнійшають, а поки що, за своїм неуктвом, не вміють етимологічно написати навіть власного прізвища (от і д. Н. зазначає, що навіть такі „столпы“ твердоязичия, як Луцик і Дудикевич, підписують ся, мов неписьменні: „Луцыкъ“ і „Дудыкевичъ“).

Так само справедлива гадка д. Н., що російська термінологія, як на фільольота, одна з найгірших між усіма словянськими. А винні в сьому „историческіи начала“, — вплив од чужої мови, од церковно-словянської. Церковно-словянська (старо-болгарська) мова має інакші фонетичні таї морфологічні закони, ніж руська, а до того всього вона сама багато кувала слів таких, що були невольничим наслідуванням греччини; звідти-ж і пішли усякі „дательні“, „именительні“, „винительні“, „родительні“, „множественні“ і т. и., які звучать зовсім погано в російській мові, і не дурно проф. Брандт радійший був би, щоб замість ціх незграбних термінів росіяне говорили „давальный“, „назывный“, „множное“ іт. и.

Ба навіть таке слово, як „путешествіє“ (*ὁδοπορεία*), без якого літературна російська мова ступіня не ступне, — воно хіба не прикро вражає фільольога? Той самий проф. Брандт (пам'ятаєть ся, 1883-го р., в „Извѣстіяхъ Нѣжинскаго Лицея“) казав, що навіть чуже слово „вояжъ“ (*voyage*) менче ріже вуха фільольогови, ніж „путешествіє“, яке до всього того й не точне, бо щож то за „шествіє“ — їздити верхи („путь шествовать верхомъ“), пароплавом („путь шествовать на пароходѣ“*) і т. и.? Правда, коли казати загалом, то російська літературна мова з її церковно-словянською замішкою являєть ся точною і багатою, — тільки-ж вона могла-б бути і такою самою точною і так само не менче багатою, як би була витворювала нові слова способом рідним, народньо-великоруським; ота термінольоґія в душі чисто великоруськім була-б і для Українців найрозумілійша, а для великоруського простого люду і поготів. Тим часом що-ж ми бачимо? І Толстой, і Достоевський печатно засвідчили, що літературної російської мови великоруський селянин не розуміє, або — як кажуть — розуміє з пятого на десяте. І се не тому, що він — сказати-б — не второпає самих ідей, які висловлюють ся літературною російською мовою. Ні! зовсім ні! „Словарь живаго великорусскаго языка“ В. Даля виразно показує, що народня великоруська мова має свої власні, дуже гарні абстрактні слова (і не одно з них, скажу дорогою, дуже добре придалось би і для нашої мови), а коли селянин-Великорус не розуміє інтелігентної, літературної мови, дак се — коли поминути її антирусський синтаксіс**) — виходить тільки через те, що її напхано чужою, давньою церковно-словянщиною та напаківано в ній нових слів, переложених з французького і німецького способом знов таки церковно-словянським (напр. „влияніє“ — *Einfluss, influence*; як би по великоруськи, то мало-б бути хіба „вливъ“, „вливка...“). Так от, коли самим Великорусам біда з їхньою сучасною літературною мовою, то нам ще більше треба її стерегти ся і не позичати у неї її церковно-словянської термінольоґії. З чисто-великоруської мови, навпаки,

*) Великоруський селянин, коли не начитаний, слова «путешествіє» не знає, а каже: «путь», «дорога», «подорожъ». — По грецьки немає неточности в *ὁδοπορεία*, бо *πορεύεσθαι* значить і ходити і їздити.

**) Синтаксіс російської літературної мови, а ще більше її фразеольоґія — зовсім не великоруські, а чужинські (переважно французькі). У простого великоруського народу складня і фразеольоґія близькі до нашої, русько-української.

нам можна було-б понабирати багацько дуже доброго материялу, дуже добрих термінів. От було-б гарно, коли-б хто основно переглянув Словарь Даля і повиписував звідти все те, що могло-б і нам знадобити ся!

Роблю дрібні поправки до уваг д. Н.—а про російську мову*). „Или“ має наголос на першій и; „или“ можна казати тільки в віршах. І „созижду“ тепер Росіяне не кажуть, ані пишуть, — пишуть тільки „совдамъ“.

Що до мови русько-української, то д. Н. робить чимало справедливих заміток, проти яких, очевидно, й опирати ся нема чого. Напр. він доводить, що „звук“ — одно, а „згук“ — друге, і що „любовні згуки“ бувають не у ідеально закоханих людей, а хіба у паниць, або у котів. Він підкреслює, що не треба писати „речинець“, а треба „реченець“, не „дійсно“, а „дійсно“, бо се слово повстало із „донстно“. (Додамо, що там на Україні, де в вимові одрізняють тверде і од м'якого і, там вимовляють се слово твердо: „дісне“; а де заховались дифтонги, там кажуть „дуйсне“). Тільки-ж тих точок, в яких я згоджуюсь із д. Н. або в яких розходжу ся з ним не сильно, я й не торкатиму. Натомісь завважу от що.

Д. Н. обстає за активними причасниками, хоч вони в живій мові або померли, або помирають (за винятком декількох десятків, що мають характер прикметників); силуючись оживити причасники, д. Н. каже, що без них мова „знемовлячить ся“; а „що в стилі науковім, в термінології без причасників і ступнем не ступити, річ загально звісна“. Згоджую ся, що без причасників обходити ся не вигідно; тільки-ж біда, що в живій розмові вони — кажу — або померли, або вмирають, а колись — видко — і зовсім повмирають; в такім разі всі ті наші писання, де густо нашіпано причасників, будуть для пізнійших поколінь мертвецькими писаннями і вражатимуть їх так само погано, як погано вражає нас тепер *dativus absolutus*: „наступившу же четвергу“. Щиронародня мова (маю на оці морфологію, синтаксис і фразеологію) змінюеть ся не швидко, а книжна, письменська, через свою штучність, стає застарілою вже для третього, четвертого покоління. Візьміть ті великоруські пісні, що їщ позаписував мало не триста тому літ

*) Це вже в статі: „Хто пестрить язик?“ (Діло 1900, ч. 195—196), де показано, що польонізми сіють не народовці, а москалефіли.

Англієць Ричард Джемс; — вони і зараз читають ся залюбки, бо так мало одривняють ся од сучасних! а візьміть якого-небудь Державина, що не має ще й сто год, як він помер, а вже його мова дихає мертвеччиною навіть для інтелігентів. Виходить: хто бажає, щоб і нащадки могли його читати, нехай держить ся морфології, синтакси і фразеології чистісінької народньої; а хто такої претензії не має, нехай собі пише, як йому зручнійше. Міні думаеть ся, що особливо поети і белетристи повинні не одхилати ся од народньої мови ні в чому ані на гич, бо коли в них ми знаходимо щось мертво, то не радо їх читаєм і часто не дочитуємо навіть до кінця. Що-ж до творів наукових, то вони взагалі мають лиш тимчасову вартість, до всього-ж того у них — спеціальний, вузький круг читачів, яких не влякає жадна мертвість у мові: а через те в наукових писаннях може й можна дєржати ся трохи штучної, та за те точної і вигідної мови. А краще було-б, щоб і в науці писати зовсім так, як говорить народ!

Боронячи чистоту мови д. Н. нападаєть ся на те, що остатніми часами в нашу літературну мову заходять слова французькі, німецькі і нічі. (До німецьких, здаєть ся, він має більше ласки, бо, наприклад, сам пише: „помада з ірайзлєрні польської“. А ну, чи вгадає хто з українських читачів, що то за „ірайзлєрня“?) Споміж слів французьких йому особливо немиле „фабліо“, і він радить, щоб писати „баснь“. Тільки-ж „баснь“=fable, а не fabliau. Се остатнє слово — по нашому „вигадка“, — в тім технічній значінню, яке надає сьому слову народ. Але терміну fabliau нам нема чого кидати, бо то технічний, загально-європейський термін, і не дурно всі європейці його пишуть і вимовляють на архаїчний лад, з і, тимчасом як сучасна французька форма буде fableau (з е, що не читаєть ся).

Приросток архи, який ми бачимо в грецьких словах (архирей, архидиякін, архангел і т. и.), д. Н. уважає настільки нечастим у нашій мові, що неохоче дивить ся, коли хто-небудь звязує грецьке архи з словами руськими. Я-ж думаю, що в сій справі фільології навіть голосу не повинні мати: се справа не в області фільології, а в області індивідуальної писательської творчости і психології, і ми не сьміємо деспотично її обмежати. Коли людина знає, яка єсть єрархічна ієрація між „ангел“ і „архангел“, між „грей“ і „архиерей“, між „диякон“ і „архидиякон“, то хиба-ж не самі собою лізуть на язик аналогічні вирази

і для слів руських? Наприклад, давно-давно вже на Русі існує вираз: „пастир“ і „архипастир“, і всі його розуміють; а коли так, то метафорично ми сьміємо прикладати тє „архи“ і до всякого инчого слова. Напр. „хоч і він добрий, та ти — архидобрий“; „всі ви — розбійники, а він — архирозбійник“; „се поважна справа, а на нараду поприходили самісінькі архиосли“ і т. п. Всякі такі речення ми можемо чути мало не що дня і, хоч вони справді гибридни (як зазначає д. Н.), та в них є багато вимовности, виразистости, — і нашої фільольогічної заборони ніхто не схоче слухати ся.

Внішний, зовнішний. Д. Н. одкидає другу форму („нешасливу і непотрібну“) і дозволяє тільки першу. Коли-ж „зовнішній“ говорять і в народі! Вона, очевидячки, відповідає російській формі „внѣшній“. Народ говорить ще „надвірній“ (пор. ще у Івана Вишеньського: „надворная наука“ = внішня, себто світська наука). Слово „внутрішній“ не подобаєть ся д. Н.—ові через те, що, коли сказати „внішній і внутрішній“, то виходить нелюбе римованне, — через те краще було-б казати „внутренний“. Я знаю тільки слово „внутрішній“ з наголосом на у, — отже-ж воно не римуєть ся „внішній“, і ніякого нелюбого римовання не виходить.

„Новочасні писателі безмилостно викидують іменно, а як віддати німецьке *nämlich, namentlich* — сього не скажуть“. Нащо зовсім викидати наше рідне „іменно“, того не знаю і я; але знаю, що замість „іменно“ я частіше чув і читав: „а саме“. Кому більше до вподоби „іменно“, нехай пише „іменно“; хто-ж більше звик до „а саме“, той нехай собі пише „а саме“, — се нікому не шкодить.

„Се лежить в природі людській“. На думку д. Н. не можна казати „лежить“. Чому? Адже се доволена метафора. Так само ніхто деспотично не звелить другому казати неодмінно: „у мене є на серці велике горе“ замість „у мене лежить на серці велике горе“, коли той другий захоче висловитись картинно.

„Кошунствовати, чисто російське слово = витворяти мов несамовитий“. Ні, не=, бо „кошунствовати“ = „блюзнити“, і воно не „чисто російське“, а церковно-словянське слово.

„Люд і народ“, „людовий і народий“. Д. Н. бажав би, щоб „народ“ значило тільки „natio“, а „люд“ — *populus, δῆμος*, і щоб, напр. замість „народня школа“ казати „людова школа“. Навряд чи се річ можлива; „люд“ значить попросгу „люди“. Кажуть: „він сумує, нудить сьвітом, блукає левадами, де люду

не видно“ (се значить: „де не видно жадної людини, де не видно людської душі“); „було там усякого люду: і панів і мужиків“, „і бідний, і багатий люд“ і т. и. Простий народ так і зветь ся „простий люд“, „бідний люд“, „сільський люд“, „робочий люд“, „невчений люд“, а через те інтелігенція зветь ся „вчений люд“; „люд християнський“ = всі християни. Прикметник „людовий“ мені аж вуха ріже, дарма що я польську мову знаю з дитинячих літ. От, написавши сі слова, я захотів зробити спробу і вдав ся до першої-ліпшої сільської жінки, яку побачив. Питаю: „Що воно таке: „людовий?“ — „А це — що з льоду... з криги“. — „Та ні! от приміром: людові вчителі“. — „Людоїди...?!“ Розуміть ся, що коли у вас у Галичині не тільки інтелігенти, а й простий народ скрізь говорить „людовий“, то пишть собі сее слово на здорове. Тільки-ж дозвольте й нам-Українцям держати ся свого слова „народній“, — єдиного, яке ми розумієм. Д. Н. гадає, що термін „народ“ в розумінню „простий народ“ ми взяли з російської мови. Не варто суперечити ся про те, звідки взяли, а треба тільки вазначити, що сього слова тримають ся скрізь по цілій Україні. Значівне *δημος* чи *ὄχλος* бувало в слова „народъ“ іще й у стародавній Болгарії: *καὶ ἐθαύμαζον οἱ ὄχλοι* = „и чудахуся народи“.

„Малодушність“ зміняють зовсім непотрібно і нещасливо на „дрібнодухість“. Се-ж не синоніми. Малодушний — се той, у кого або в кім мало духу, відваги = *muthlos*. Дрібнодухий — се той, у кого дух дрібний, або й низький, більше *kleinlich*, *kleinlichmüthig*, ніж *kleinmüthig*.

Хороше людове слово „одвітливий“ — *verantwortlich* (зам. одвічальний). Навряд, щоб воно значило *verantwortlich*. Я чував слово „одвітливий“ тільки в розумінню: „той, хто о хоче відповідає“. „Неодвітливий“ = неохочий на одповіді, мовчазливий, понурій, *ungesprächig*. Одвічальний редактор може бути страх який неодвітливий.

Писати „побут“ (з у) замісь „побит“ уважає д. Н. забавкою ділетантською. Се несправедливо, бо й народ говорить „побут“ (хоч подекуди чуєть ся й „побит“), а не самі якісь ділетанти. Хтів би д. Н., щоб *Vergessenheit* звала ся по нашому забуток, а *altes Denkmal* — забиток. Не чув ніде я того слова „забиток“, та мабуть, як би де вчув, то подумав би, що мова йде про цьвах або кілок, забитий у стіну чи в землю. Анальоґічне скажу й про

„добиток“ (зам. добуток), бо, наприклад, недобите військо зветь ся „недобиток“.

Сяєво (пор. зарево, марево, печево) не є витворене слово, як думає д. Н., а живе, народне, напр. сяєвом зветь ся золотий або срібний ореол на іконах. Глагол „сяяти“, який д-ві Н. не подобаєть ся через свою ніби льокальність, иноді більше придасть ся, ніж „зняти“, а саме в формі „осяяний“, бо „осяяний“ (з яким наголосом?) мабуть ніде й не говорять.

Справозданє — се слово мов бурян. Справді, негарне слово, та навряд чи пощастить нам його виперти. Д. Н. радить узяти натомісь слово „звіт“ = **извѣтъ**. Не можна, бо звичайнісінько слово „извѣтъ“ (воно-ж єсть і в російській мові) значить „донос“, „денунціяція“. Мені доводилось разів мабуть в двоє чувати непогане слово: „звідомленне“ як „узвідомленне“ (з наголосом на і) — од парубка, що знав і російську мову. Я спитав у нього, як сказати по російськи оте „звідомленне“: — то він мині сказав: „Отчеть“. (Речення було таке: „пішов на звідомленне до хазяїна“). Справді: чому-б не писати, наприклад, „звідомленне про нову книжку“, „звідомленне в діяльності товариства“?

На думку д. Н. „себто“ не значить „то єсть“, а значить *etwa, annäherungsweise, beinahe*. Отже-ж ні! = чистісіньке „то єсть“! Напр., „пять копійок, себто десять шагів“, — нічого точнішого бути не може. Коли д. Н.—ові здаєть ся інакше, дак се тільки через те, що в Галичині се слово не вживаєть ся.

Цьоця і тета. Єсть іще й посередня фонема: „тьотя“. Отсе „тьотя“ — сгук для фільольогів! З одного боку здаєть ся, що ся фонема — російська, бо наше **е** змінюєть ся в **о** звичайно тільки по **ж, ч, ш** та по **й**; та з другого боку не можна забувати, що єсть непозичені українські фонemi: „льону“ і „льоду“, де звук **ьо** тожсамо не легко піддаєть ся витолкуванню. Академик Шахматов (в „Исследованияхъ въ области русской фонетики“) схиляєть ся до того, що можна добачити і в „тьотя“ органічно-українську фонему. Ну, та краще буде покинути се питання непорішеним.

„Котрий, який і що“. На думку д. Н., усі три отсі заіменники рівнозначні. Не беру ся судити про Галичину, але про Україну скажу, що в ній таки сильно розрізняють ся два отсі заіменники: „котрий“ = „який між иншими“, „який споміж инших“. Возьмімо хоч би речення: „Позабрав яблука, котрі були вже добрі“ = „позабрав ті споміж яблук, які були

вже добрі (себто не всі)“. Коли ж скажемо: „Позабрав яблука, що були вже добрі“, то се значить, що всі яблука були добрі. Що до „який“, то воно займає середину між „котрий“ і „що“ і не має в собі такого різкого одтінку. Коли скажемо: „позбрав яблука, які були вже добрі“, то звідси не видно, чи всі вони були такі, чи тільки деякі споміж них.

Отож і всі закиди, які я мав поробити д. Н—ові; нехай він мінї вибачить, що я не цитую сторін книжок, про які згадую: се тому, що пишу оці рядки не в кабінеті, а в дорозі, де нема жадних книжок фільольогічних під руками. Та сподіваю ся, що д. Н. повірить мені і без цитат.

Звенигородка в Київщині 15 27 юля 1901.

А. Кримський.

III. Московська ластівка на Галицькій Русі.

Літом сього року вийшла у Львові книжечка пз. Червоно-русскіе отзвуки, стихотворенія Д. Н. Вергуна. Львовъ 1901. 8^о стор. 143. Отсей томик поезій — бодай по думці видавців, себто „Литературнаго кружка при галицко-русскомъ студенческомъ обществѣ Другъ“ у Львові, має мати епохальне значіне, має бути початком нової літератури чи радше нового відламу „общерусской“ літератури, має доказати, „что Червонная или Галицкая Русь производитъ не однихъ только „украинофильскихъ“ или „русько-украинськихъ“ поетовъ, пишущихъ на языкѣ Шевченка, но и пѣвцовъ общерусскихъ, выливающихъ свои звуки и на языкѣ Пушкина и Гоголя“. Доказати сю аксіому для видавців чомусь дуже важно, бо для сього вони хапають ся аж фальшованя фактів. Вони з натиском повторяють, „что усвоеніе общерусскаго литературнаго языка вовсе не трудно для галицкаго малоросса, хотя бы ему и не приходилось жить въ Россіи, а въ уголкѣ русскої земли, гдѣ каждая общерусская книжка считается чуть ли не клеймомъ государственной измѣны Австріи. Правъ былъ Б. А. Дѣдицкій, издавъ въ 1866 году брошюру: „Въ одинъ часъ научить ся малороссу по русски“. Бідні видавці забувають, що на сей доказ треба було таки ждати від 1866 аж до 1900 р., значить, що

Дідицького „одинъ часъ“ тяг ся цілих 34 роки. Далі вони прибрехали, що вчити ся великоруської мови у нас так дуже трудно; промовчали, що д. Вергун виховував ся в ставропигійській бурсі, куди свого часу навмисне спроваджувано великоруські підручники мови і стилю для вихованців; не піднесли того, що д. Вергун зважив ся друкувати свої російські вірші аж тоді, коли кілька разів побув у Росії, познайомив ся з масою Росиян і привик до живої російської мови. А результат? Видавці таки ще не певні, чи д. Вергун добре пише по великоруськи і віндикують йому право або не знати як слід по великоруськи, або вносити свої червоноруські зврати в великоруську мову. Ну, що сказали би Німці або Поляки або Чехи, коли-б якому Червонорусови прийшла охота з такими претензіями влазити в їх літературу? Великоруси, що пробували писати по українськи (д. Корш у Москві) не заявляли ніколи таких претензій.

Ну, та нехай і так, що книжечка д. Вергуна дає повний доказ на те, що галицькому Русинови можливо писати по великоруськи. А по що властиво здав ся сей доказ? Іншими словами: для кого написана і видана книжечка д. Вергуна? Чи Великоруси признають її своєю, побачуть у ній збогачене рідної літератури, про се сьміємо сумнівати ся. А в Галичині по за кругом спеціальної невеличкої парафії „молодо-Москалів“ вона також ледви чи піде, навіть серед тзв. москвофілів. Значить, доказ даний книжкою д. Вергуна — чисто теоретичний. Далеко лекше було-б дати доказ, що галицький Русин потрафить написати вірші по польськи, по німецьки або по латині, а результат сего доказу все був би один: що чоловік своїми мовними здібностями значно перевищив попуґая і може в певнім часі сьак-так опанувати яку хочете мову і надряпати нею книжечку не зовсім поганих віршів.

Роздивляючи книжечку д. Вергуна я не буду чіпляти ся його мови — нехай вона буде собі й архипрегарна великоруська, — а передам вражине, яке зробили на мене його вірші своїм змістом. Вражине се досить невиразне. Хто начитав ся російських поетів, сучасних і давніших, той відразу завважить у Вергунових віршах брак власного тону, власної індивідуальности: се якась мозайка, де обік власного безбарвного клію вам здибають ся на кождім кроці ремінісценції то Пушкіна, то Рилєва, то Лермонтова, то Некрасова, то Надсона, то Хомякова. Разом із сим і сам поет являєть ся перед нами в ріжних костюмах: раз він борець, що

бажає присвятити свій „выстраданный стихъ“ тільки „горестямъ и мукамъ“ (ст. 16), то знов він поет-пташина, що не вяжеся ніякими законами і живе тільки своїми піснями (ст. 51); раз він великий патріот, що кличе :

За Русь, за Русь, святую Русь
Впередъ на бой, никто не трусъ... (ст. 128),

то знов великий песиміст, що кличе :

Не вѣрь, что есть краса и правда на землѣ:
все прахъ и тлѣнь и мразъ и все подобно тлѣ
разрошейся въ тѣни надъ высохшимъ болотомъ (ст. 79).

Раз він горячо любить свою Червону Русь і жде не дождеся її свободи (ст. 109), то знов на подобу старозавітного Іова проклинає рідного батька й матір і то без ніякої причини :

Клянущи тотъ мигъ, когда изъ нѣдръ вселенной
меня любовь на свѣтъ провзвела,
клянущи и тѣхъ, чьей похотью мгновенной
я вызванъ въ міръ для бѣдствія и зла (ст. 81).

А всьому тому одна причина: автор складає вірші головою, не серцем, а в його голові нема одноцільного світогляду, нема твердого ідейного ґрунту, на яким би автор стояв міцно і непохитно. Через се його патріотизм холодний, вирозумуваний і абстрактний і губить ся в таких загальних фразах, як „нашъ вѣкъ русско-славянскій“ і в такій дитинячій філософії :

Лѣтъ тысячу былъ вѣкъ романскій,
вторую тысячу — германскій,
а третья тысяча пришла —
тутъ насъ судьба ужъ призвала,
ура, нашъ вѣкъ русско-славянскій (ст. 128).

Ще найбільш ориґинальні у д. Вергуна ті вірші, де говорить ся про любов. Се чуте за надто індивідуальне, щоб навіть у позиченій формі не проявити власної авторової душі. Та тут власне найліпше видно, що „і в Парижу не зроблять із вівса рижу“ : що навіть удрапований плащем Пушкіна чи Лермонтова галицький Рутенець не перестане бути Рутенцем із грубо змісловим, декуди цинічним поглядом на жінку і на любов, з серцем повним еґоїзму

і невіри. Ось поет готується стрічати іменини своєї милої: рано він піде в поле, нарве півтів, плестиме вінки —

Завтражъ рано, чуть заря,
трудъ мой милой поднесу я,
и блаженство поцѣлуя,
можетъ быть, узнаю я (ст. 88).

Ось він в милою глядить на зорі „въ восторгѣ нѣмомъ“, а коли їй говорить що з нею, то хіба про погоду („слагалъ я природѣ хвалу“). Ось він згадує ті „щасливі“ дні, коли в якійсь альпійській долині

сбыли ся радостные сны
моей любви, любви случайной,
твоей любви — запретной, тайной (ст. 91),

і він згадує всі деталі цього „щасливого“ випадка: і дуб зелений, і густі ялички довкола, і пахучу траву.. Раз тільки в своїх мріях д. Вергун за якимсь чужим прикладом піднімається трохи вище, коли кличе свою милу:

„родная моя,
умчимся со мною въ другіе края,
тамъ солнце уже пробудило весну,
тамъ я въ море нѣчи тебя окуну,
и стану и пѣть и любить и трудиться,
и стану съ врагами безъ отдыха биться,
и вмѣстѣ съ тобою, тобой окрыленный
войду я въ храмъ славы, вѣстунъ вдохновенный (ст. 97).

Та й тут характерно, що се фантастичне щастє являєть ся д. Вергунови можливим тільки десь далеко, в чужому краю. Але д. Вергун швидко признаєть ся, що всі ті любовні мрії у него — брехня.

Любовь! когда-то это слово
звенѣло свято мнѣ и ново,
а нынче я въ любовь не вѣрю
и, какъ другіе, лицемѣрю (ст. 94).

Без потреби д. Вергун приплітає тих „другихъ“ до свого лицемірства; його власне лицемірство через се не буде красше. Не лицемірить д. Вергун лиш у одним — в тім розуміню любови, яке бачимо в його віршах:

Вздыхаю голову понуря,
 на сердде руку положивъ,
 глаза такъ томно-томно щуря
 и долу взоры потупивъ
 шепчу я страстно: дорогая,
 открой, открой блаженство рая,
 о, дай извѣдать чары страсти,
 дай испытать небесной сласти
 и упоенья и забвенья,
 божественнаго наслажденья, —
 и много-много пошлыхъ словъ
 и звонкихъ пѣсенъ и стиховъ (ст. 94).

Справді, „пошлыя“ слова. А як виглядають ті „звонкія пѣсни“, якими д. Вергун добираєть ся до серця своєї милої, на се маємо також гарний примір між його віршами. Подаю сю пісню в повні:

Ахъ, дѣва-дѣвчина,
 ахъ, очи-пучина,
 ахъ, щечки-калина,
 а губки-малина,
 зачѣмъ ты приглянулась миѣ?

Малину смакуя,
 калину помну я,
 и очи цѣлуя
 ужъ дяо въ нихъ найду я
 и самъ поселю ся на днѣ.

Засохнетъ малина,
 поблекнетъ калина,
 изсякнетъ пучина,
 зачахнетъ дѣвчина
 отъ жару, въ любовномъ огнѣ (ст. 85).

Що там скажуть Великорусї про иньші сторони Вергунових віршів, — у сьому одному я певен, що своїм розумінем любови і своїми поглядами на жінку як на „малину“, яку слід тільки смакувати та на „калину“, яку треба „мяти“, він не дуже заімпонує їм. Там такі річи були старомодними вже за часів Радіщева.

Іван Франко.

Хроніка і бібліографія.

I. Літературні вісті і уваги.

Українське євангеліє. В російську Академію Наук перейшли папери покійного Морачевського і між инчим прегарний український, щиронародній переклад Євангелія. Академія Наук (перед Різдом 1900-го року) на внісенне акад. Корша, піддержане секретарем II одділу Шахматовим, захтіла видрукувати той переклад і ввійшла в зносини з Синодом, зглядно з Петербурьським митрополітом. Митрополіт рішучо спротивив ся надрукованню того перекладу Євангелія, хоч Академія мала на оці чисто фільольогічну мету. Причин свого супротивлення митрополіт не захтів подати, але приватно академіки знають, що тут добачено »польську інтригу«. Таким способом нема ніякіснької надії, щоб українське Євангеліє, хоч би і для наукових цілей, побачило світ у Росії.

Шевченкові роковини в Галичині.

Подаємо тут звістки про сьогорічні Шевченківські роковини на галицькій Україні, позбирані з часописей. Ряд вечерниць розпочала »Зоря«, товариство львівських ремісників-Українців. Випали величаво. За ними слідували концерти: 11 лютого в селі Ходачкові малім (терноп. повіта) заходом читальні; 17. в с. Івачеві горішнім (над Серетом) зах. чит. »Просьвіти«; 19. зах. чит. в с. Чернихові (терн. пов.); 23. зах. чит. в с. Медині (коло Підволочиск); 24. в Новім селі; 2 марта українська гімназійна молодіж II, III, IV., V гімн. і реальної школи у Львові. На другий день відбув ся другий концерт для ширшої публіки, бо перший був призначений виключно для гімназійств; 6. укр. товариства в Рога-

тині; 7. чит. »Просьвіти« в Комарні; 9. гімназійна молодіж у Самборі; учительська семінарія в Самборі; молодіж української гімназії в Перемишлі; 10. тов. укр. робітників у Відні »Поступ«; чит. »Просьвіти« в Долині; 11. українська молодіж учит. семінарії в Тернополі; 12. гімназійна молодіж української гімназії у Львові; 14. тов. »Львівський Боян«; 16. Українки жіночої семінарії в Перемишлі; гімназійна молодіж у Стрию; акад. тов. »Січ« у Відні; укр. гімназійна молодіж у Бережанах; 17. Українці в Дрогобичі; »Міщанська читальня« в Яворові; чит. »Просьвіти« в с. Звинячи (чорт. пов.); 18. Українські радикали в Коломні; 21. український дівочий інститут у Перемишлі; 24. молодіж української гімназії в Коломні; 25. »Читальня« в Теребовлі; укр. гімназійна молодіж в Бучачі; 26. укр. тов. в Тернополі; 31. Українці в Заліщиках; чит. »Просьвіти« в с. Бушковичах (перем. пов.); I цвітня українські товариства в Стаїславові; філія »Просьвіти« в Коломні; українські тов. в Стрию; гімназійна молодіж в Бродах; гімназійна молодіж в Дрогобичі; 21. чит. в с. Сокиринцях (тусят. пов.); чит. »Просьвіти« в Рожнітові; 23. Українки жіночої семінарії у Львові; 26. укр. гімназійна молодіж в Золочеві; 28. чит. »Просьвіти« в с. Спасі (старосамб. пов.); питомні духовної семінарії у Львові; чит. »Просьвіти« в Надїтичах (жидач. пов.); українські тов. в Перемишлі; 4 мая Українці в Товмачі (два рази); укр. молодіж реальної школи в Тернополі; 12. чит. »Просьвіти« в Милятині; Українські радикали

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

в с. Карлові; міщанська читальня в Снятині; Українці в Ліску; 19. в Новосілках Костюкових (коло Заліщик); 26. Українці в Калущі; чит. «Просвіти» в с. Стриганнях; чит. «Просвіти» в Пікуличах (перем. пов.); 27. в с. Миклашеві (львів. пов.); 30. українські тов. в Коломиї; 6. червня «Руська Бесіда» в Городенці; учениці української віділової школи ім. Шевченка у Львові; 13. філія «Просвіти» в Стрию.

На Буковині устроїли: 10 марта укр. товариства в Чернівцях і 24. гімназіяляна молодіж черновецької гімназії.

В. Грк.

Нова ера в житю Харківщини. Кореспондент «Южнаго Обозрѣнія», в числі 1475 газети, звертає увагу на деякі гадки Харківського професора д. І. Багалія, що він зазначає їх у своїому рефераті, читанім 29-го цвітня на зборах «Общества грамотности» у Харкові, власне з поводу видавництва книжок в українській мові. Головну частину сеї кореспонденції подаємо в перекладі: «Видавнича діяльність — каже д. Багалій у своїому рефераті, — на сій мові дуже стіснена спеціальними обмеженнями. Перше те, що українські видання залежать від перегляду «главного управління по дѣламъ печати». Друге — сила видань в українській мові цілком забороняє ся і саме найважніших для народної літератури. Д. Багалій звертає увагу на той загальновідомий факт, що Україна бувши в XVII та XVIII століттях на переді останніх частин сучасної Росії, тепер, що до розповсюдження народної освіти, пішла цілком назад. У 1732 році, коли жадної регламентації не було і в гадках, сучасна Харківщина, по словам професора, була укрита сіттю шкід, що вистали з ініціативи народу і утримувались його коштом; відсоток учнів до скількості людности того часу був такий самий, якого дійшли спільними силами уряду, земства та суспільства тільки в половині 80-х років минулого століття, себто за 150 років народня освіта не тільки не піднялась, а навпаки майже весь час стояла значно нижче. Таке саме явище по словам д. Багалія, видно і в Чернигівщині.

Звичайно, такі обмеження надто тяжко відбивались і відбивають ся на народній школі. Але й взагалі вони дуже затримують розповсюдження науки в народі, а через те він радить комітетови грамотности тепера-ж просити уряд про

зрівнання що до цензури видань російських і українських, себто, аби брано під розвагу при перегляді книжок та брошур виключно їх зміст, а не мову, в якій вони написані. Другий внесок зробив д. Багалій про те, аби уряд дозволив до сільських бібліотек та читалень усе видання Харківського комітету грамотности, себто завести в народніх бібліотеках той порядок, який існує для загальних бібліотек. Обидві пропозиції після гучних оплесків були прийняті одноголосно. Постановлено також прохати, аби ті видання, що дозволені до шкільних бібліотек міністерства рільництва, були також дозволені в народні бібліотеки та читальні. Разом із тим де-хто з членів, а надто д. Міхновський, здійняв питання про конечну потребу заведення по школах, по яких контингент учеників Українців переважає, — української викладової мови. Але се питання зняв президент із дневного порядку, раз через те, що воно не стояло в оповістці, а вдруге через те, що вимагає докладного розгляду в звязку з правами та компетенцією комітету, тим то се питання передано до заряду і спеціальної комісії для докладного розсліду.

Нема що казати про те, який важний крок зробив Харківський комітет грамотности. Зостає ся тільки радити з того та пожадати, аби його заходи перейшли найскоріш в життє та щоб «столиця Слободської України» і в сьому столітті в першій його четвертині, так само як і в минулому, стала знов хоч не «осередком українського літературного руху», алеж всетаки прокинулась від летаргії, що опанувала нею і тримає в такому стані ось скільки вже десятиліть.

Г. Ков.-Кол.

В справі одної рецензії. В книжці V «Кіевской Старини» за сей рік, в бібліографічному відділі, д. В. Д. даючи оцінку книжці, що вийшла останніми часами в Москві під наголовком «Галерея русскихъ писателей», шкочує, що в ту «галерею» увійшло тільки шестеро українських письменників: Шевченко, Квітка-Основяненко, Гребінка, Марко Вовчок, Костомарів та Мордовець. «Мимоволі повстає питання, каже д. В. Д., деж Котляревський та Куліш, коли не згадувати про інших...?» На такий запит можна тільки відповісти, що Котляревський та Куліш зостались при тій літературі, до якої вони справді належать і від якої вирвано видавцем «галерею» Шевченка

та Квітку, «коли не згадувати інших». Автор рецензії надто шкодує й дивується, що до «галереї» не уміщено Котляревського, яко «родоначальника українського красного письменства», котрий відіграв ніби-то значну роль (?) в «русской» (російській) літературі. А нам се здасться цілком натурально, як було б геть натурально, коли-б видавець «галереї» поминув і Шевченка та Основ'яненка, через те, що се цілком наші письменники, а видавець видав галерею «русских» (російських) письменників.

Правда, вбачаючи де-яку користь з популяризації нашої літератури, ми могли-б хіба пожадати, аби в тій галереї було заведено окремий відділ для українського письменства, як було-б ще більш жадано бачити такий відділ і в історії всесвітньої літератури Шера, що вийшла не що давно в російській мові за редакцією Вейнберга. Але-ж коли нам не зробили такої чести, не хотіли дати там місця, то що-ж маємо робити! Мабуть видавці мали якусь рацію, може й розумну, коли зробили так. Але-ж вимагати нам самим, щоб нашу літературу пристосовували цілком до російської і розкидували її письменників на 589 сторінках великої книги, поміж письменників російських, незгадуючи навіть, що той або той письменник єсть української чи «малоруської» літератури, — то се-ж в якій цілі...?

Отже здасться, що нам слід скоріш нарікати, що видавець «галереї» де-яких наших письменників, які мають місце тільки в українській літературі, прилучив до російської, не покликаючись, як здасться, на те, що ті письменники єсть тим часом (і головним чином!) і українські. «Вотъ и все, что попало изъ нашей украинской литературы въ «галерею русскихъ писателей». Конечно немного всего этого, но будемъ благодарны (?) и за то что есть». Так закінчує свою замітку д. В. Д. Але-ж ми не розуміємо, за що ся подяка...?

Звичайно, у кожного чоловіка свій погляд на речі, але-ж єсть такі речі, що не припускають двох поглядів — один із них буде хибний. А який із сих двох поглядів справедливий з боку користі нашому письменству, про се нехай скажуть Вп. читачі. *Г. Ков.-Кол.*

Переклади українських творів.

„Glos Przemyski“ (II. рік ч. 28) подав переклад нарису Василя Стефаника пз. Stracony. *В. Грж.*

„Sonntagsblatt“ німецька Ньюоркська часопись подала в 32 ч. з 11 серпня с. р. в перекладі вже четверте оповідання Вас. Стефаника п. н. „Eine Neuigkeit“ (Новина). *В.*

У «Волині» ч. 105—107 надруковано в перекладі оповідання Трохима Зінківського «Кудю йти» — «Куда идти». Переклад зладжено добре, але чомусь не сказано що то єсть переклад із українського і читачі, що не знають автора як українського письменника, мусять приймати те оповідання як оригінальне.

Г. Ков.-Кол.

Часопись «Дніпровская Молва», що виходить у Катеринославі, в ч. 16 надрукувала в перекладі А. Єгорова 9 поезій Кониського, під заголовком «Изъ скорбныхъ пѣсень Перебенди. Переводъ съ малорусскаго, посвящ. Пинѣ Егоровой». Ось їх початок: 1) «Въ роскошной залѣ свѣтъ сіяеть»; 2) «Не хотѣлъ бы, моя любка»; 3) «Люблю смотрѣть какъ, ручеекъ»; 4) «Нѣтъ, не зови меня на пирь»; 5) «Склонивши голову сижу»; 6) «Не сталоь такъ, какъ я гадалъ»; 7) «Ясною ночью въ садокъ»; 8) «Смотрю, смотрю, на небѣ тьма»; 9) «Не понимаю я, что мнѣ». *Г. Ков.-Кол.*

Оповідання Д. Канівецького. В газеті «Крымскій Курьеръ», що виходить у Ялті, в ч. 110 надруковано оповідання Н. Канівецького «На фелюгѣ». На жаль, се оповідання написано тою сорокатою мовою, якою звичайно пише сей автор свої оповідання: дієві люде балакають по українськи, а сам автор по російськи. Д. Канівецький видав уже в Росії цілу збірку таких оповідань пн. «Изъ былого Черноморія»; між ними трапляють ся досить цікаві малюнки, але-ж коли почнеш читати їх, то візьме тебе зануда і мимоволі повстане питання: до за коначна потреба була у автора писати свої оповідання такою перістою мовою...? Д. Канівецький очевидно добре знає українську народню мову і дуже шкода, що він не пише своїх оповідань цілком по українськи. *Г. Ков.-Кол.*

Праці Українців у чужих виданнях.

У справозданю Тернопільської гімназії за рік 1900/1 надрукував др. Іван Копач розвідку п. н. „Reforma nauki języka łacińskiego rozpoczęta przez H. Perthesa“, ст. 1—33. *В.*

У 8-ій книжці петербурського місячника «Научное Обозрѣніе» б. р. почав ся друк широко задуманої біографії Котляревського, пера І. Степенка.

Вільний російський університет. По причині студентських розрухів дістало багато ліберальних професорів у Росії димісію зі своїх станових. Як довідуємося, кількох заможних людей зложило відповідний фонд і постановило оснувати в Парижі вільний російський університет, в якому викладано би по російськи і для російських студентів, що виїждять на студії за границю. Між професорами мають бути: історик Карєв, біолог Мєчников, соціолог Ковалевский, культурний історик Мілюков, економіст Туган-Барановский і інші. Питанє лише, чи довго може потрєвати подібна інституція на чужині. *В.*

Національна бібліотека в Парижі. Найбільша бібліотека у Франції — се «Національна Бібліотека» в Парижі. Тепер друкують ся каталоги книжок, умішених у ній. Перший том почато друкувати 1897 р. і до тепер доведено ледви до початку букви B (Baade — Bancroft). Коли друк буде поступати тим самим темпом, як досі (однн том на рік), то цілий каталог буде скінчений аж по 60 роках. Кожний том, друкований у формі великої віємки, має 1200 сторін у дві

шпальти. При кождім імені автора (каталог уложений по авторам) подана коротка родопись книги і коротенький зміст. *В.*

Літературна крадіж. Готайський картограф Габеніхт підніє у «Peterm. Mittheilungen» дуже цікаву справу літературної крадіжки, якої допустив ся англійський воєнний уряд. Перед звиж двома роками дало трансвальське правительство до друку мапу обох републік зладжену Ф. і В. Еппем відповідно до найновіших помірив у розмірі 1 : 476,000. Коли вибухла війна з Англією, правительство здержало друк мапи, не бажаючи, аби в його некористь визискували вороги мапу. Тепер одначе видано її, та при тім показало ся, що англійський воєнний уряд видістав звідкись однн примірник мапи, казав його побільшити фотографічно і не тільки відбитки з нього роздав своїм офіцерам — що в часі війни трафляєть ся — але без уваги на авторську примітку «copyrighted» пустив його в публичну продаж, зазначивши надто «All Rights Reserved». Отсе не тільки зухвала, але мабуть ще й небувала літературна крадіж. *В.*

II. Нові книжки.

Хроніка українсько-руського Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. 1901, май-серпень. Вип. III, ч. 7. Львів, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 17, 8^о. Ціна 30 сот. Зміст: Засідання Виділу. — Засідання секцій (І. Франко — Нові дослідн над найдавнішою історією Жидів. І. Копач — Критична аналіза т. зв. Тукидидової археології. І. Франко — Пяницьке чудо в Корсуні). — Засідання Комісії. — Нові інституції, що приступили до обміну з Товариством. — Стап бібліотеки Товариства з 1-им піврічєм 1901 р. — Нові видання.

А. Кримський. — **Пальмове гілля.** Екзотичні поезії (1898—1901). (Белстригична Бібліотека, ч. 40). У Львові, 1901. Виданне укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. VІІІ+152, 8^о. Ціна 2 кор. Зміст: 1) Заспів. Ст. 1—7. 2) В горах Ліванських. Ст. 11—14. 3) Самотою на чужині. Ст. 17—13. 4) Нечестиве кохання. Ст. 27—50. 5) Кохання по людському. Ст. 53—

83. 6) Передсмертні мєльодії. Ст. 87—99. 7) Із Гайневих пісень. Ст. 103—118. 8) Вінді-Пунді. Романєро Гайнріха Гайне. Ст. 121—145. 9) Остатня поезія Гайнріха Гайне. Ст. 149—151.

С. М. Кравчинський (С. Степняк). — **Підземна Росія.** Переклав із російської мови Евген Косевич. (Наукова Бібліотека, ч. 8). Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. Львів, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. XVI+248, 8^о. Ціна 3 кор. Зміст: 1) Передне слово, V—XVI. — Вступ. 2) Нігілізм. Ст. 1—9. 3) Пропаганда. Ст. 9—23. 4) Терористи. Ст. 23—23. Революційні профілі. 5, Яків Стефанович. Ст. 36—46. 6) Дмитро Клеменс. Ст. 47—56. 7) Валєریان Осєнський. Ст. 56—66. 8) Петро Крапоткін. Ст. 67—74. 9) Дмитро Лизогуб. Ст. 74—80. 10) Геєя Гельфман. Ст. 80—84. 11) Віра Залулич. Ст. 84—92. 12) Зофія Перовська. Ст. 92—123. Нариси з життя революціонерів. 13) Московський підкоп. Пустельники. Ст. 124—127. 14) Підкоп. Ст. 127—132. 15)

Дві утечі. Ст. 133—147. 16) Переховники. Ст. 148—164. 17) Тайна печатня. Ст. 164—173. 18) Подорож до Петербурга. Ст. 173—212. 19) Закінчене. Ст. 213—245.

В. Барвінський. Досліди з поля статистики. (Літературно-Наукова Бібліотека, ч. 17). Накладом українсько-руської Видавничої Спілки. У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 56, 16⁰. Ціна 20 сот.

В. Короленко. Ліс шумить. (Поліська легенда). Переклав В. Маслов-Стокіз. (Літературно-Наукова Бібліотека ч. 18). Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 40, 16⁰. Ціна 20 сот.

Кирило Студинський. — Котляревський і Артемовський. Відповідь д. Ів. Стешенкови. Львів, 1901. Накладом А. Хойнацького. З друкарні В. А. Шийковського. Ст. 53, мал. 8⁰. Ціна 4⁰ сот.

Отчетъ благотворительнаго общества изданія общепольныхъ и дешевыхъ книгъ за 1900 годъ. С.-Петербургъ, 1901. Типографія Училища Глухоульмыхъ. Ст. 36, мал. 8⁰. В р. 1899 оснувало ся в Петербурзі товариство, що поставило собі метою видавати дешеві популярні брошури в українській мові. Доси видало їх 9. Як показує ся з надісланого нам тепер справозданя, товариство не найшло чомусь такої симпатії, як належало-б сподівати ся. Хто тому винен — не знаємо, але факт зазначуємо. Товариство не має доси ані стільки членів, кілько повинно-б мати відповідно до числа української людности, ані не має зібраних грошей в більший сумі. З тих причин воно нагадує дуже наші галицькі товариства, коли можна порівнувати три мільони з числом більшим дев'ять разів. Наведемо тут депо цікавіше зі справозданя. В 1900 р. приступило до товариства 97 членів, з того 1 почесний, 6 досмертних, 86 дійсних і 4 співробітники. З кінцем року мало Товариство 355 членів, між тими 4 почесних, 11 досмертних, 333 дійсних і 11 співробітників. До почесних членів належали: С. Драгомірова, жінка київського генерал-губернатора, А. Косич, генерал інфантерії в Києві, Ол. Кулішева і І. Печуй-Левицький. Членами співробітниками були: С. Ваганов, В. Василенко, П. Ефименко, А. Ждаха, Г. Коваленко, М. Кошобинський, М. Лободовський, А. Лукіяненко, А. Михалевич, Ф. Немоловський і В. Розвадовський. До заряду товариства належали: Д. Мордовець, голова; П. Пелехін, заст.

голови; В. Ігнатович, касир; П. Стебницький, секретар; Е. Грибнюк, П. Катеринич, Г. Левченко, О. Лотоцький, М. Мухин, А. Сварський, В. Филипів, О. Шликевич — виділові; Я. Забілло, С. Науменко, М. Славінський — заступники виділових; до контрольної комісії належали: П. Селазилів, Г. Сидоренко і Я. Якименко. Протягом року мав виділ 9 засідань; крім того були в тім році два рази загальні збори. В 1900 р. видано отєї книжечки: 1) Оріся, П. Куліша (11.638 примірників); 2) Вірна пара. Спасенна пара. В осені літо, Г. Барвінок (10.100 прим.); 3) Бжільництво, Ф. Немоловського (3.000 прим.). Надто розпочато друк брошури: Оповідання про Антона Головатого або про початок Чорноморського війська, М. Комарова (15.000 прим.). Хосенність праці товариства признало навіть міністерство рільництва і домен, яке визначило підмогу на видане двох популярних брошур сільсько-господарського змісту в сумі 200 карбованців. Не менше важний факт для розвою товариства є й сей, що два жертводавці зложили в тім році відповідні квоти на премії за популярні брошури з поля господарства, природничих наук, медицини і гігієни, в наслідок чого товариство розписало конкурс з речинцем для надіслання праць до кінця 1901 р. про що в нас була згадка. Капітали товариства ще маленькі. В 1900 р. мало воно 1.499·82 карб. приходів, 957·41 карб. розходів так, що цілий маєток його вивозив із кінцем року 827·01 карб. разом із надвишкою з 1899 р. в сумі 284·80 карб.). Зі свого боку ми бажали-б, аби Україні зрозуміли вагу товариства і зробили його центром видавництва популярних брошур, які осягають повинні-б тисячами розходити ся по Україні. Не три, але що найменше 30 брошур повинно воно випускати що року у світ. Тоді й не будуть потрібувати співати пісню: »Ніхто не винен — лише ми, лише ми!»

В.

П. О. Кулишъ. — Хмельницьчина. Историчне оповідання. Ч. 23. Київ, 1801. Типографія Петра Барскаго. Ст. 116, 8⁰. Ціна 15 коп.

Виршы и переклады Михаила Трышны-Яцковскаго. 1897 годъ. Ровно, 1901. Типо-Литографія М. А. Бренера. Ст. 34, вел. 8⁰.

12 українських писень для мішаного хору (сопран, альт, тенор, бас) з проводом фортепяна, уложив Ян Галь, дире-

ктор співачого товариства «Ехо» у Львові. Київ. 1901. Накладом книжного і музикального магазину Леона Ілзиковського в Києві. Ціна 60 коп.

В. Щурат. — Зарваниця. Перемішль, 1902. З п'ятні Н. Джулинського. Ст. 16, мал. 8. Ціна 20 сот. Зарваниця — се місце, куди що року спішать тисячі богомольців, аби поклонити ся там чудотворному образу Богородиці. Як про кожде подібне місце, так і про Зарваницю ходить між народом багато легенд. Д. Щурат записав їх, прибрав опісля в поетичну одіж, а тепер видав окремою книжечкою. Усіх легенд є 10: 1) Чудотворна принчица. 2) Чернець з Києва. 3) Князь з Галича. 4) Турецький набіг. 5) Стефан Рісан. 6) Андрій. 7) Вдова і попович. 8) Ткаля. 9) Галюся. 10) Марійка. Ціла збірка кінчить ся епілогом. Незвичайна простота, наївність і zarazem спокій — бють цілими струями із неї. Настітком того читасть ся вона дуже приємно.

В.

Прикарпатська Русь вь XIX-мъ вѣцѣ вь біографіяхъ и портретахъ си діятелей, сь увзглядненемь замѣчательныхъ людей, котрыхъ 1772 р. заставъ при жизни, написавъ на підставѣ автобіографичныхъ записокъ и архивально-библіотечныхъ матеріаловъ Іванъ Ем. Левицкій. Томъ I. Выпускъ 4. Львѡвъ, 1901. Коштѡмъ Анто́на Хойнацко́го. Типографія Ставропигійско́го Інститута. Ст. 169—214, лексик. 8°. Про попередні випуски сього видавництва була в нас уже в відповіднім часі згадка: в отьому випускови докінчена статя про Олекса Барвіньського (тут говорить ся про його політичну діяльність) і розпоча про його брата Володимира, оснувателя і першого редактора «Діла». У пятім випуску, що має вскорі вийти, буде докінчена статя про Вол. Барвіньського і крім кількох дрібніших біографійок розпочнеть ся більша монографійка про Омеляна Бачинського, довголітнього директора руського театру. З уваги на велике число незвісних ще фактів із нашого побуту, поданих автором у його праці, а як і публікованих коли, то порозсіваних по ріжних, нині часто недоступних часописях і брошурах, з уваги на суцільне представленє образу нашого розвитку в 19 столітї, звертаємо увагу наших читачів на се видавництво і поручаємо його, як вартне піддержки.

В.

Александръ Барвѣньскій вь исторіи культурного движениа руского народа на Прикарпатю. Біографично-историчный

очеркъ, написавъ Іванъ Ем. Левицкій. (Перепечатка зъ «Прикарпатскои Руси», томъ I). Львѡвъ, 1901. Зъ п'ятні Ставропигійскои. Коштѡмъ Анто́на Хойнацко́го. Ст. 52, лексикон. 8°. Ціна 1 кор.

Огляд історії українсько-рускої літератури до кінця XVIII столітя. Написав Олександр Барвіньскій. (Передрук зъ «Вибору українсько-рускої літератури» для учительскихъ семинарий). У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 68, 8°. Ціна 40 сот.

Іосифа Штайнера і дра Августа Шайндлера. Вправи латинські для першої класи. Після другого, переробленого виданя за дозволом авторів перевів на руский язык Роман Цеглинський, професор ц. к. гімн. у Львові. Накладом красового фонду. У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 72, 8°. Ціна 1-50 кор.

Спис слів до вправ латинскихъ Штайнера-Шайндлера для першої класи. Після другого, переробленого виданя за дозволом авторів перевів на руский язык Роман Цеглинський, проф. ц. к. акад. гімн. у Львові. Накладом красового фонду. У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 112, 8°.

Рахунки для шкіл народних. Часть I. У Львові, 1901. Накладом ц. к. Видавництва руских книжокъ шкільних. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 40, мал. 8°. Ціна 10 сот.

Рахунки для шкіл народних. Часть II. У Львові, 1901. Накладом ц. к. Видавництва руских книжокъ шкільних. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 82, мал. 8°. Ціна 18 сот.

Рахунки для шкіл народних. Часть III. У Львові, 1901. Накладом ц. к. Видавництва руских книжокъ шкільних. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 72, мал. 8°. Ціна 20 сот.

Рахунки для шкіл народних. Часть IV. У Львові, 1901. Накладом ц. к. Видавництва руских книжокъ шкільних. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 72, мал. 8°. Ціна 20 сот.

Практичний провідник для катехитів. Уложив Евгенийъ Гузар, катехит муж. учит. семинарий у Львові. Перша часть для 1 і 2 року науки. У Львові, 1901. Накладом Евгена Гузара. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 76, 8°. Ціна 1 кор.

Поясненє обрядовъ при посвященю церкви. Написавъ Андрей Шептицкій, Митрополитъ Львѡвкѡ, 1901. Накладомъ

автора. Печатня ОО. Василянъ. Ст. 42, 8^о. Ціна 18 сот.

О ювилею. Листъ пастырскій Высокопреосвященнаго Андрея Шептицького, Митрополита Галицького. Жовква, 1901. Накладомъ автора. Печатня ОО. Василянъ. Ст. 36, 8^о. Ціна 15 сот.

Русско-народні колыбельні пѣсни. Собрать изъ устъ женщинъ Михайль Ив. Білоусъ. Коломыя, 1901. Черенками и накладомъ М. Білоуса. Ст. 48, мал. 8^о. — Побачивши титул отсеї книжочки, подумав я: Но, прецінь раз і Білоус видасть щось ліпшого, бо намісь усяких дурниць, які друкують, пустить у світ збірку колискових пісень, що буде далеко корисніша, ніж усі його «издания». Заглянувши тимчасом до книжочки, бачу — а тут під одним титулом всячина; як колискові пісні фігурують:

Ой ти поїхав, мене понехав
А я бідная плачу...

Ой воли-ж мої тай полові
Чому-ж ви не орете...

і інші, а крім того ряд звичайних коломийок, що не мають нічого сильного з колисковими піснями. Та дивлось дальше — і очам своїм не вірю: Між нашими колисковими піснями фігурують також «Козацкая колыбельная пѣсня» М. Лермонтова: «Спи младенець мой прекрасный, баюшки баю», та «Новорожденному», що починаєть ся словами: «Ребенка малого рождение, Приветствуетъ мой радостный стихъ...»

Чого ж Білоус поступає так обережно і вводить російщину до популярних книжочок лише дозами? Чому не взяв якого російського збірника пісень та не повиймав із нього самі російські пісні для наших селян? Чи думає, що за велика доза може їм пошкодити? Най не лякає ся, най іде сміло до витиченої мети, бо відвага — се найгарнійша прикмета мужчини. Далі надруковано в книжечці ще «Забобонні звичай, обычаи и дѣйствія при рожденію дѣтей», опісля «розтолкованье» і «законченье» — от так, аби заповнити відповідне число сторін друком! Святчили-б ся то такі інтелігентні видавці!

Новыи Побожныи Пѣсни Ѡпустныи до Пресвятой Дѣвѣ Маріи Матери Божой къ употребленію Царицимъ во Повчу, Бискадь и Бороняву на памятку уложенныи черезъ Владислава Волькенберга въ Сотмарѣ. Перемышль. Зъ печатнѣ ру-

ского Собора Кривошанина. Ст. 32, 8^о. Ціна 24 сот. — Вже самий дивовижний, кепський і незрозумілий наголовок отсеї брошурки вказує, що початок її мусять сягати якогось темного — і то дуже — закутка. І справді: ся брошурка сфабрикована на Угорщині (чи не Жидом навіть!) і призначена для духової поживи в першій лівій Угорських, а опісля й Галицьких Русинів, як се видно і з місця друку і звідти, що її продають у нас. Є в ній 7 пісень до Богородиці — між ними одна до Гошівської і одна до святаго хреста. Автор тих пісень бажав очевидно бути зрозумілим для ширших мас, тому старав ся впаковувати до них по трохи й народнього угро-руського діалекту; на жаль не з умів його вповні опанувати, через що виїшла в нього звичайна «язическая» мова, що от як виглядає:

Призри, о Маріе
На твой прекрасный людъ,
А в ширымъ сердцемъ
Всѣ Тебе глѣдаютъ.
Дуже ширымъ сердцемъ
Оумильно тя просятъ,
Слезными мчесы,
Свѣй жалъ ти подносятъ.
Котрѣ, в Маріе,
Предъ тя складаеме,
Черезъ велики слезы
И не вмовляеме.
Ожъ насъ лишинь Мѣтко,
Сирыхъ(!), где будеме,
Прекрасна Маріе,
Вшиткѣ погинеме і т. д.

Вже як видно з отсього щтата, автор хоч уміє читати, то все таки неписьменний, а про його поезію — шкода й балакати. Він мабуть і писав лише для «гешефту», бо чому його не зробити, коли можна? Коли темні селяне дають піддурювати ся, чому з сього не скористати? Етика, ідеали і т. п. — ей, хто зважав би на такі дурниці!

В
«Богдан Хмельницькій гетман Малороссіи». Очерк Н. Катаева. Москва, 1901, 96 ст. ц. 15 к. Се одна із книжочок молодого видавництва (Д. П. Тимковського) під спільним заголовком «Очерки по русской исторіи для школъ и народнаго чтенія». Виходять сі «Очерки» під редакцією професорів Московського унів. А. Кирничникова, А. Кизеветтера і М. Довнар-Запольского. Вже одна редакція свідчить за науковість і гарний наприя-

мок цих популяризацій. І справді, прочитавши сю книжочку мусимо признати се і пожалкувати, що начерк не в рідній мові. Книжочка написана дбало і доволі докладно розповідає про становище України до Хмельницького і про Хмельничину. Ніякого »чисто руського взгляда«, »русской точки зрѣнія« ми не знайшли (хоч і написана вона Москалем), що ще більш надає їй вартости. *Вол. Д—.*

III. З газет і журналів.

Dom in Svet, літературна часопись, що виходить у Любляні, подала в 5 ч. за сей рік дуже теплу статтю про Шевченка з нагоди 40-вих роковин його смерті п. з. »Ob Taras-Sevčenkove smrti — spisal Baida Kazak« (ст. 257—264). До статі додані отсі малюнки: Т. Шевченко (з шапкою на голові), хрест на Шевченковій могилі, кімната хатини на Шевченковій могилі, Шевченкова могила, Шевченкова гора. Цитати, вибрані з творів поета, подані в оригіналі, одначе їх транскрипція не всюди добра. *В.*

Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, ч. 2 і 3 за сей рік подала опис обряду весільного у Буковинських Русинів п. н. »Ruthenische Hochzeitgebräuche in der Bukowina« von Dr. R. F. Kaindl.

»Aus fremden Zungen« ч. 24 за 1900 р. надрукована невеличка стаття про наш театр п. н. »Das ruthenische Theater« (ст. 1151). Автор її підписався криптонімом »X. X. X.«. *В.*

»Krytyka«, польський літературний журнал у Львові, подала у книжці за липень і серпень с. р. гарну статтю з нагоди побуту руського театру у Львові перед вакаціями, де він давав представлення в сали робітничого товариства »Gwiazda«. Автор статі підніс у ній багато хиб теперішнього репертуару, із якими вповні мусимо згодити ся. Рівночасно зазначив одначе також добрі його сторони, яких на жаль невелике число. *В.*

Петербурзький »Kraj« надрукував у ч. 35 інтерв'ю свого співробітника з якимсь »паном від Просьвіти« на тему

руського театру. З цілого ряду неблиць, яких там наторочив той співробітник, видно, що тут говорить caecus de coloribus. Подібне інтерв'ю з послом Романчуком про сецесию руських послів із сойму, тільки заправлене більшою дозою шовінізму, помістив той сам співробітник у тім самім числі »Kraju«. *В.*

Сербська часопись »Србобран« донесла недавно, що угорське правительство заборонило випускати до Угорщини »Діло« і москвофільський »Галичанинъ«, аби тим способом забезпечити себе перед панславистичними агітаціями і православною пропагандою. Ми не знаємо, кільки в тім правди, та коли воно так справді, то з того тільки видно, яке боязливе угорське правительство і як мало знає, що діє ся в Галичині, особливож між Русинами. Жадна з тих часописей не ширить ідей, які їм підсுவас ся: один »Галичанинъ« ширить кнутофільство, але на таку половину поза Галичиною мало хто знає ся. Зрештою, хочби обі газети ширили подібні ідеї, то нащо їх заборонювати, коли їх і так ніхто в Угорщині не передплачує, ні читає? Хіба се невідоме угор. правительству? *В.*

В »X-Strahlen« ч. 11—13, надрукував їх редактор д. Сембратович довшу статтю про указ царський у Росії з 1876 р. яким заборонено нашу літературу, та його наслідки, п. н. »Eine proscribirete Nationalliteratur«. Подібних статей, в яких ознайомлює німецьких читачів із українсько-русськими справами, помістив д. Сембратович уже більше в своїй часописі, за що йому належить ся повне признане. *В.*

IV. Персоналія.

А. С. Будиловіч, зять пок. Адольфа Добрянського і великий наш приятель в роді Фльоринського, усунений від но-

вого шкільного року з ректорства в Дорпатським університеті. Вправді його покликано на висшу посаду до Петербурга,

але се покликанс рівнасть ся тому, коли в нас хто перестає бути членом парламенту, а буває покликаний до палати панів. Ректорство своє закінчив він написавши брошуру (передруковану «Галичаниномъ») про «Два рускіи язика», де в великій часті воював такимиж аргументами, як Фльоринский, зовсім негідними вченого. В.

Некрольоги. Дня 15 серпня помер у Берліні професор німецької мови на тамошнім університеті д-р. Кароль Вайнгольд, проживши 78 літ. Він був учеником Якова Грімма і належав до перших, що габілітували ся для німецької фільології (1847 р.). Будучи професором на різних університетах (Галле, Бресляу, Краків, Грац, Кіль, Берлін) мав він нагоду пізнати в різних сторінах народні звичаї впрост із першої руки, що спонукало його зайняти ся ближше фольклором. Уже 1855 р. оголосив він цінну працю «Weihnachtsspiele und Lieder aus Süddeutschland und Schlesien». Перед 10 роками основано знов головуно за його почином у Берліні «Verein für Volkskunde», якого був вибраний головою. Колиж се товариство почало видавати свій журнал «Zeitschrift d. V. f. Volkskunde», він став не тільки його редактором, але й головним співробітником, де заміщував дуже багато статей більших і менших різного змісту. Що при фольклор займав ся він також мітологією і оголосив із того поля важну працю п. н. «Die Sagen von Iokі» (1848), далі про великанів німецької мітології (1858) та багато інших дрібних праць. Але найбільшу заслугу має він за досліди німецьких діалектів. Його праця „Ueber deutsche Dialektforschung“ (1853) є підставною на тім полі і без неї годі кому обійти ся, хто хоче в тім напрямі даліше працювати. Тут належить також згадати про більшу його язикову працю „Mittelhochdeutsche Grammatik“, видану 1877 р. Німецька старовина була також предметом його пильної уваги, а його праці з того поля „Altnordisches Leben“ (1856) і „Die deutschen Frauen im Mittelalter“ належить уважати за класичні. В часописі, якої був редактором, появляли ся праці також із нашого фольклору, а рецензії на них виданя етнографічні були все дуже прихильні. В.

Дня 26 серпня помер у Ялті на паралжі серця популярний російський письменник Григорій Александрович Мачтет. Покійний родив ся 1851 р. в Луцку, де його батько служив при повітовім суді і був потомком Англичанина, взятого до неволі Росіянами в часі війн Петра Великого. Мати його була з роду Полька. Григорій Мачтет прожив молоді літа на Україні, отримав там перше вихованс, був перенятий горячими українськими симпатіями і сам признавав себе Українцем. Уже від молодих літ мусів він бороти ся з ріжними перешкодами, що ставали йому в дорозі, та вести війну з російськими урядовими сферами за свої переконаня. Гімназії не довело ся йому скінчити, бо його вигнали з неї за революційні погляди. Але енергійний хлопець не зломив ся під тим ударом; він дістав дозвіл — по довгих заходах — здавати іспит на повітового учителя: зробив його і розпочав свою педагогічну діяльність. В 1872 р. покинув її одначе, виїхав за границю і прожив коло двох літ у Америці, де заробляв на прожиток як простий робітник. Повернувши з за границі Мачтет виступив скоро на літературнім полі, пишучи нариси з американського і німецького життя. Та тут упав новий удар на нього: його арештовано і вислано з початку в архангельську губернію, а опісля в Сибір. Звідка не перервала одначе його літературної діяльності; в його оповіданях до України і Америки прилучив ся ще Сибір. Сибірське житє збагатило його новими фактами. Він почав писати дуже багато, а конєць сїмдесятих та вісімдесяти роки — се найгорячіший час його літературної діяльності. Праці свої заміщував він тоді в Недѣль, Отечественныхъ Запискахъ, Наблюдатель, Русской Мысли і Сѣверномъ Вѣстникѣ. Перші його нариси і оповіданя звернули зараз уже на нього увагу і виробили молодому авторови імя в літературі. В останніх часах, по поверті з Сибіру, служив Мачтет на Волині, а опісля в Петербурзі; писав дуже мало, а ще меньше друкував, але хто знає, чи не був би вернув до давної горячкової діяльності, коли-б не був умер несподівано. По українськи не пробував писати ніколи, хоч уважав себе Українцем: деякі його оповіданя були одначе перекладені на нашу мову. В.

V. З науки і штуки.

До історії шкіл у Полтавщині. Років з шість назад Полтавський статистичний комітет розіслав по селах запити в обсягу археології та етнографії нашого краю. На ці запити він одібрав до 200 відповідей з різних сторін Полтавщини. Деякі кореспонденти взяли ся дуже щиро до цього діла і поприслали цілі монографії з обсягу фольклору і етнології своїх міст. Більшість кореспондентів були козаки та селяне, меншість попи та бурсаки. Між відповідями трапляють ся іноді дуже цікаві і розумно написані, що можуть дати матеріал для вченого і любителя нашої старовини. Не догортаючись до інших питань з археології та етнографії, ми звернемо увагу на один запит № 10, про те, як у старовину селяне вчили ся грамоти і у кого. Із відповідей на сей запит ясно видно той поганий стан просвіти, який був у 19 віці на нашій Полтавщині. До половини 70 років кореспонденти майже не згадують про селянські школи. Більшість шкіл земських та попівських засновувала ся після цієї доби і вкінці 19 століття. Майже всі старі кореспонденти зі всіх повітів з великою тугою оповідають, як погано було без шкіл і з якою радістю селяне зустрічали засноване школи у себе. До реформи земства шкіл по селах не було; міністерство освіти не дбало про сю справу, кріпаки якби й хотіли вчити ся, то не мали спроможности, а поміщики і дідичі тільки дуже рідко закладали школи при своїх економіях. Один кореспондент пише: »До волі школи у нас не було, а пан мабуть більше учив нас по кухням та конюшням ніж у школі« — натякаючи на батого. При економіях і конторах деякі поміщики заводили школи, але мета сих шкіл була — вивчити і виховати для своїх потреб конторщиків та писарів. Козак Длингурда з села Великої Дівши, Придубського повіту пише: »Настоятелем школи був пін Прочасв; записували і брали у школу гірше, ніж у москалі. Заможні селяне мусіли давати Прочасву по 8 мірок пшениці, тоді їх увільняли від школи, а дітей голоди, які ховали ся по лісах та болотах, Прочасв велів класти долі; один сідав на голову, другий на ноги, і ученика били різками. Дитя кричало, родителі плакали і уговорювали терпіти. Ученики працювали на Прочасва, як на пана, а що-ж виходило з сих учеників? На

селі грамотних не було, ніхто й бумагу не міг прочитати...«

Кореспонденти часто згадують про дяків, як про перших учителів і описують їх спосіб навчання. »Осіною дяк оповіщав, що починаєть ся школа; до його приходило 10—12 хлопчиків і починало ся виучуванє Псалтирі та Часословця. За зиму дяк брав 1 р.—1 р. 50 коп., і окрім цього подарунки натурою«. Іноді платили окремо »за грамоту« рубля, Псалтир — 2 рублі, Часослов — 2 рублі. Вчили сі книги на память, іноді на другий рік забували все; по науці треба було подарувати дякови чи платок чи сукна на одіж і поставити могорич. Для товаришів кривні ученика приносили великий горщик молочної каші; коли ученики вили її, горщок ставили на дворі і всі ученики кидали в нього кійками і розбивали«. Поговірка »розбили глека« мабуть іде з цього звичаю. Що до програми сих дяківських шкіл, то ось що пише козак села Поповщини Роменського повіту: »Курс учення був 3—5 річний; програма: вивчити на голос церковну »граматку«, Часословець, Псалтир; навчити ся писати і читати писане; писати цифри і числити до 1000. Вчили ся славянської азбуки, складів двозложених і тризложених, потім починали читати по складам і по верхам; усе виучувано на память. Письмо починали писати на чорній дошці, опаленій на вогні, гусячим пером; замість чорнила вживали крейду розпушену в воді«. Кореспондент села Перекеповки, Роменського повіту, Бабаков додає ще до того, що »кожної неділі ученики приносили дякови по паляниці. Після дошки переходили до паперу, по яким писали чорнилом з початку великими буквами, а потім дрібними«. Деякі кореспонденти хвалять сю учобу і кажуть, що гарно було те, що ученики в церкві співали і читали. Але більшість кореспондентів згадує про дяків з усмішкою і хвалять сучасні земські школи.

Крім дяків »гарною репутацією, як учителі — пише козак Здоров Кременчуцького повіту — користували ся »діди« — грамотні старці і ті, що ходили на прощу в Київ; і у їх також характер навчання був релігійно-церковний«. Таким чином дяки, діди і москалі, що одслужили військову службу, були єдиними педагогами на селі, коли не влічати деяких поміщи-

ків та пошів. Монастирі, які були по Подтавщині й існують і досі, в 19 століттю не дуже впливали на просвіту села: тільки один кореспондент згадує про Переяславських ченців, та й то не гарно: «У нашому селі Лялинцях жила ціла колегія ченців; вони орали землю, збирали податки і про їх нічого гарного не можна сказати, бо залишили по собі погану славу: драли по дві шкури, збирали гроші без милости, жили для своєї роскоші; до монастиря було 150 верстов, а тут ченці школи не заводили». Як бачимо, невесело виглядала наша народня просвіта в 19 віці, і ми згожуємося з усіма кореспондентами, що тепер уже не можна й рівняти справу просвіти з ученням пошів та дяків. Коли годі треба було хлопців шукати в лісі, де вони ховалися від книжки, то тепер треба тільки сповняти бажання кореспондентів і давати справжню народню українську школу та якомога більше призначати гроша з земських кас на справу освіти нашого села.

М. Р-в.

Конкурс „Сербської Матиці“. Невдавано оголосила Сербська Матиця конкурс на написання історії сербської літератури в 17 монографіях. Важніші з тих монографій будуть отсі: Славянські апостоли Кирило і Методій; писемно і богослужбний язык; їх ученики в Македонії і доба Симеонова (II моногр.). Дубровницько-дальматинська сербська школа літературна (VIII моногр.). Доситей Обрадович і його доба (X моногр.). Культурно-політичний огляд сербської історії від освободження по наші часи (XI моногр.). Передвуківська доба і впливи німецькі та інших чужих літератур (XII моногр.). — Народня людова література (XIII моногр.). Доба романтизму, славянське відродження, Вук Караджіч, ілїрійський рух (XIV моногр.). Молодий рух у сербській літературі

(XV моногр.). Історія сербської критики (XVI моногр.). — Найновіше сербське письменство (XVII моногр.). Про наукову літературу нема в конкурсі ніякої згадки. — При тій нагоді, думаю, не від річи буде піднести справу написання історії і нашої літератури. Одному чоловікови треба дуже багато присвятити часу і праці, аби її написати і то так, щоби вона відповідала всяким вимогам критики. Чому одначе не піти нам слідом Сербів і не поділити праці на кілька рук, на кілька монографій, з яких кожний письменник, що підоймив би ся праці, взяв би собі одну чи більше? Таким чином могли-б ми мати в недовгій відповідно часі працю, якої брак дасть ся тепер відчувати багатьом людям. *В.*

3 Черновецького університета. В літнім півроці 1901 р. було на університеті в Чернівцях 458 студентів; з того ходило: на теологію 34 звич. і 1 надзв.; на права 327 звич. і 24 надзв., на філософію 44 звич. 22 надзв. і 6 фармацевтів. По народности було: 255 Німців, 105 Румунів, 46 Русинів, 41 Поляків, 2 Чехи, 7 Сербів, 1 Вірменин, 1 Болгарин. Належить зазначити, що між Німцями є 203 Жидів, так що дійсних Німців є тільки 52 і для них тримає ся німецький університет! З Русинів ходило: на теологію 1 (!), на права 31 звич. і 3 надзв., на філософію 8 звич. і 3 надзв. В зимовім півроці 1901|2 р. будуть читати по руськи: I. На теологічнім факультеті: Денис Єремійчук 1) Введене в практичне богословіє і Омїлетика, 3 год. тижн.; 2) Літургіка, часть перша, 5 год. тижн. 3) Вправи омїлетичні I год. тижн. II. На філософичнім факультеті: Др. С. Смаль-Стоцький: 1) Руска граматика. I. Наука о звуках, 3 год. тижн. 2) Історія українсько-русської літератури XIX-го в. від Шевченка, 2 год. тижн. 3) Руський семінар: Читане вибраних творів Шевченка, 2 год. тижн. *В.*

VI. Із суспільного життя.

Русини в тернопільських гімназіях. В руській гімназії в Тернополі було минулого року три класі. До них вписалося з початком року 248 учеників (Ia — 50, Ib — 52, IIa — 42, IIb — 40, III — 54), як на наші відносини, то досить значне число, В році покинуло заклад 25

учеників, значить майже $\frac{1}{10}$ загального числа. При класифікації дістали: першу класу з відзначенем 35, першу 143, другу 14, третю 12, надто поправку 8. Коли додамо число учеників, що виступили протягом року до числа тих, що дістали злу класу, то отримасмо разом 51 уче-

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

няків, се значить майже $\frac{1}{4}$ загального числа; як на один рік, то трохи за багато. Чи тому відпливови шкільної молодіжки не будуть більше винні учителі, ніж ученики? Всі 213 учеників, що остали до кінця року, були родом із Галичини, причисляли ся до руської народности і належали з виїмком одного Жидка до гр. кат. релігії. Стипендій не було в гімназії ніяких. Цікаво було б знати, чому?

В польській гімназії було всіх учеників із початком шкільного року 684, виступило протягом року 83 — значить $\frac{1}{8}$ частина загального числа, остало ся 601. З того при класифікації дістало: першу класу з відзначенем 58⁷, першу 383³, поправку 63¹, другу 46¹, третю 32. Число учеників, що виступили і дістали злу класу, виносить 162, значить $\frac{1}{4}$ загального числа (як у руській гімназії). На 582 публичних учеників (19 було приватистів) належало до польської народности 459, до руської 123. До Русинів признали ся всі греко-католики, яких було 123. Стипендістів було в гімназії 13, що побирали стипендії в сумі 3405 корон. Коли додамо тепер число учеників руської гімназії 238 до числа учеників Русинів польської гімназії, отримасмо разом 351. Се число буде одначе певно зростати в міру зросту руської гімназії так, що коли гімназія стане повна, число учеників її перевищить число учеників півних руських гімназій, з виїмком може Львова. Се й найліпший доказ потреби нових руських гімназій. *В.*

Сахарозаводчик Кеніг і селяне с. Шаровки. Сахарному королеви Кенігу мудрити очи громадська земля села Шаровки (Богодухівськ. пов. Харьк. губ.) і от що надумав він, щоб вижити селян, а набутти собі їх земельку, що так не до ладу ветряла між його лятіфундії. Він купив в Уфимській губ. 6.000 десятин і візвав селян помінятися — віддати йому своїх 900 дес., а взяти за те його 6 тисяч дес. в Уф. губ. Шаровці послали туди своїх ходоків, котрим земля та сподобалася, склали вже й «приговор» переселятися, та дехто з хазяїнів упер ся — не хотять ні за що кидати батьківщину. Що робитиме далі сахарний король, щоб таки відібрати українську землю в свої лани, а Українців заслати в далеку Московщину, поки що — кажуть «Харьковек. губ. від.», відкіль ми взяли сей факт — невідомо. *В. Д—о.*

Панкельтський конгрес. У другій половині серпня відбув ся в Дубліні панкельтський конгрес, т. є. з'їзд представителів останків великого колись племені, що сягало від границь Австрії по Атлантийський океан ураз із Великою Британією. Конгрес поставив собі за задачу, винайти способи для зносин між ріжними відломками великого колись народу, розділеного морем, і нарадити ся над способами шлюкани кельтських діалектів, літератури, археології і права. Що до кельтських діалектів, то їх є тепер п'ять: бретонський, яким говорять Бретонці в північній Франції, іриський в Ірландії, шкотський у шкотських горах, діалект острова Ман і валійський в Англії. Шестий діалект, корнійський, вимер, але він мало ріжнив ся від бретонського. Німецький учений Цайє ділить ті діалекти на дві головні галузи: іриську і бретонську. До іриської, званої також *goidelic*, належить іриський діалект, шкотський і острова Ман; до британської кінрегський або валійський і армориканський або бретонський. Між іриським і шкотським діалектом є мала ріжниця, але діалект острова Ман віддалений від них дуже значно, а валійський творить уже майже окрему мову. Бретонський діалект ріжнить ся також значно від півних. Число людей, що говорять кельтською мовою, маліє щораз більше. В 1871 р. говорило нею 1.006,100 душ, а по двадцяти літах, 1891 р. вже лише 911,289; убуло отже 95,811 душ, хоч рівночасно число населення збільшило ся. Цікаве, що той убуток почав іти скорим кроком наперед від 1870 р. т. є. від заведення нового шкільного закону. Розуміть ся, що кельтські патріоти бачучи його, мусіли застановити ся над стриманем дальшого упадку своєї мови, що на конгресі й було головною осею, коло якої обергало ся все иньше. *В.*

Чужинці на німецьких університетах. На всіх університетах у Німеччині було в літнім півроці 1901 р. 2606 іматрикульованих чужинців, проти 2698 в зимовім і 2322 в літнім півроці минулого року (для скорочення перна цифра в скобках буде значити зимовий піврік 1901, друга літній піврік 1900 р.). Процентом виносить та цифра 7·3% на загальне число 35,558 студентів унів. супроти 7·8% і 6·7%. Що до студій, розпадаєт ся те число на: 646 філософів, філ'ологів і істориків (проти 674 і 592), 579 математиків і природників (проти 582

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

і 511), 568 медиків (проти 564 і 511), 313 правників (проти 354 і 259), 147 еванг. богословів (проти 142 і 111), 146 лієників (проти 155 і 137), 138 агрономів (проти 154 і 145), по 25 на катол. богословів (проти 26 і 22) і фармацевтів (проти 24 і 17) і 19 дентистів (проти 23 і 17). Перед п'ятьма роками було в літі 1896 р. 2192 чужинців, що становили 7·4%, а перед десятима, 1901 р. 1913, що становили 6·6% загального числа всіх студентів. Що до національності, то ділили ся ті студенти на: Росиян 717, Австрійців (?) 507, Швайцарців (?) 256, Англичан 157, Болгар 68, Нідерландців 50, Французів 47, Греків 46, Італійців і Сербів по 44, Люксембурців (?) 38, Румунів 37, Турків 35, Шведів і Норвежців 26, Бельгійців (?) 22, Даниїв 8, Іспанів 5, Португальців і Чорногорців по 2. Взагалі було 2114 студентів із європейських, а 492 з иньших країв. Останні походили з Америки 323 (головно зі Злучених Держав), з Азії 154 (майже виключно з Япану), з Африки 12 (головно з полудневих колоній) і з Австралії 3. Докладний поділ на національності годі перевести задля помішання цифр, що дотикають раз нашій, другий раз тільки країв. В.

VII. Від Редакції.

Вп. Ф—ський в Бер—ах. Новелька гарна, але переклад лихий, тому не можемо її надрукувати.

О. Причинний. Ваш «Лелик» в такій формі, як є, не надася до друку, хоча ідея гарна і варта того, щоб подумати

і попрацювати над нею більше. В самій заснові Вашої легенди є деякі неконсенсусні, а децю не виведено ясно. Докладніше хіба в листі, коли подаєте нам свій адрес.

